

3721
12 X 1926

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 4

1926

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К РАЇНСЬКА А КАД ЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Київі)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 1 червня

1926
книга 4

КИЇВ

Загального числа
книга 18

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.

*За Неодм. Секретаря Академії Наук. акад. **О. Новицький.***

АРКАДІЙ ЛЯЩЕНКО.

Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу.

(Приєднується В. О. Давидову).

Скандинавські саги безперечно мають значення для характеристики взаємовідносин Руси та Варягів. Варяги, міркуючи за їх сагами, уявляли Русь X, XI й XII віків як багату, впорядковану країну, де можна було знайти вигідну, хоча й нелегку працю, і потрібний одпочинок або захист на випадок тяжких ускладнень у ріднім kraю. Норманські удальці, що побували на Русі та в Греції, вивозили з цих країн не тільки життєвий досвід та багатства, але й величезний запас оповідань про пережите, бачене й чуване. В цих оповіданнях, де без сумніву могли й мусіти відбитися руські народні оповідання, перемішувалась Wahrheit und Dichtung. Бувальці („ведущі“—fródir таpp) передавали своїм слухачам оповідання про руських князів та їх близьких підручників, про січі й випадки особистого завзяття, вносили сюди й фантастичні подробиці про чудесні пригоди й звитяги, про велетнів, амазонок, карлів, боротьбу із зміями й т. і. Коли знайомимося з подробицями цих оповідань в сагах, то звичайно доводиться ставити їх поруч з поетичними переказами, що записані в наших літописах, та з тими уламками руського геройчного епосу, що їх зберіг руський (московський) народ,—розуміється, з великими одмінами проти первісних редакцій південно-руських билин. Російські вчені звичайно визнають, що оповідання наших літописів, подібні сюжетами до саг, запозичені Росіянами у Скандинавів, не припускаючи при тім думки про вплив російських народних творів на скандинавські. Правда, єсть і противники цих міркувань (М. А. Максимович, С. А. Гедеонов та інш.). Але, не дивлячись на те, що представники „норманської теорії“ пильно підкреслювали вплив „варягів“ на побут старої Руси, саги залишалися й досі лишаються без детального вивчення в самій Росії.

Карамзін обмежився короткими тільки увагами: „баснословіє сагъ можетъ бытъ любопытно для однихъ легковѣрныхъ“; „въ сагахъ, какъ и во всѣхъ народныхъ сказкахъ, есть, конечно, истинныя народныя преданія, только они сочинены гораздо послѣ десятаго вѣка,—и кто отличитъ въ нихъ ложь отъ истины?“ (Ист. Гос. Рос., I, с. 22 й прим. 78). Історики пізніших часів притягали саги для ілюстрації русько-скандинавських взаємовідносин, але майже не пробували дослідити їх, щоб з'ясувати та вилучити зерна історичної істини.

Серед саг, що можуть цікавити історика старої Руси, звертає на себе увагу сага про Олафа Трігвасона, що дає декотрі відомості про початок християнства на Русі. Сагу цю знав і Карамзін, що подав стисло (й не зовсім точно) її зміст за редакцією Снорре Стурлесона (Ист. Гос. Рос., т. I, 139 та прим. 484). Він висловив з приводу цієї саги лише одну критичну увагу: „Сюя повѣсть Стурлesonову можно отчасти согласить и съ Несторою, ежели подъ именемъ Павла будемъ разумѣть того греческаго философа, который, по извѣстію нашего лѣтописца, изъяснилъ Владимиру вѣру христіанскую“.

Р. 1839 протоієрей С. Т. Сабінін, один з небагатьох знавців староскандинавських мов, переклав російською мовою першу половину саги про Олафа Тріггвасона в редакції Гуннлауга, що торкається Руси¹⁾). Переклад С. Т. Сабініна не раз цитовано в істориків, зокрема істориків церкви. Його подав, напр., Є. Є. Голубінський в I т. своєї „Історії руської церкви“ (М. 1880, ст. 221—222). Критичні уваги з приводу саги про Олафа Тріггвасона можна знайти в статті П. П. Вяземського „Скандинавські пилигримы“ („Филолог. Записки“ 1887, вып. I, II, та „Собрание соч. кн. П. П. Вяземского“, СПБ. 1893, ст. 105—168), в книзі С. Гедеонова „Варяги и Русь“ СПБ. 1876 (с. 34 сл. 38, 118 сл., 197, 205, 209—211, 242, XXXVI, LXVII сл., LXXIV); в ненадрукованій праці С. Гедеонова „О Варяжскомъ вопросѣ“ з увагами до неї А. А. Куніка (СПБ. Вид. Акад. Наук, у 1880-х роках, I, стор. 176, II, 148, 208, 228), в розвідці Є. Щепкіна „Варяжская вира“ (Записки Одесского Об-ва Ист. и Др., т. XXXII, Одесса 1915, с. 400—401²⁾). Переклад найважливіших уривків саги про Олафа Тріггвасона українською мовою з цінними увагами подано у виданні проф. М. С. Грушевського „Віймки з джерел до історії України-Русі. До половини XI віка“. (У Львові 1895, с. 102—109).

Окрім згаданих праць я використав для цієї статті ще такі видання: *Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, éditées par la Société Royale des Antiquaires du Nord. T. I. Copenhague, 1850. Тут подано витяги з саг про Олафа Тріггвасона старо-ісландською мовою з перекладом латинською мовою: 1) в редакції Снорре Стурлесона (272—290), 2) в редакції ченця Гуннлауга (393—414), 3) в редакції ченця Одда (с. 414—427). Переклад, на жаль, далеко не точний. Перед витягами подано вступні уваги що-до цих саг, їх авторів та рукописів. Уваги ці почали застаріли і треба їх доповнити на підставі праці „Geschichte der Norwegisch-Isländischen Literatur“ von Eugen Mogk. 2 Aufl. Strassburg 1904 (див. покажчик, особливо с. 804—806). Відомості про Снорре Стурлесона, рукописи й видання його праць можна знайти в передмові до англійського перекладу Heimskringla. The Olafs-sagas. By Snorre Sturlason. Translated by Samuel Laing. With introduction a. notes by John Beveridge. London (S. a., 1914?). Взяті за-для порівнання з сагами норвезькі літописи, видруковані були за редакцією Густава Сторна у вид. Monumenta historica Norwegiae. Kristiania, 1880. Текстуальним взаємовідносинам Одової саги про Олафа Тр. з Fagrskinna й працею Снорре присвячено дисертацію Morgenstern'a: Oddr, Fagrskinna und Snorre. Leipzig, 890.

Із змістом частин Fagrskinna, Agrip of Noregs, Konungasogum, Flateyjarbók, що торкаються життя Олафа Тріггвасона я познайомився виключно лише з ласки Е. А. Ридзевської, одного з дуже небагатьох знавців стародавньо-ісландської й сучасних скандинавських мов. Від Е. А. Ридзевської я одержав також порівняльну таблицю епізодів з життя Олафа Тр., одмічених сагами, і короткі характеристики редакцій саг, складені на підставі праці Mogk'a (див. вище), F. Jónsson, Den oldnorske ok oldislandske Literaturs Historie. Kjöp. 1894, P. Groth, видавця саги про Ол. Тр.

¹⁾ Переклад надруковано в IV т. (кн. I) „Історич. Сборника“, що видавало „Моск. Общ. Истор. и Др. Росс.“ М. 1840, передруковано в XXV-а вип. „Русской классной библиотеки“, вид. за ред. А. Н. Чудінова, СПБ. 1903.

²⁾ З розвідкою Є. Щепкіна мені пощастило познайомитися після того, як я закінчив свою працю й відчитав її в Товаристві дослідників української історії, літератури й мови. Мої висновки сходяться з увагами проф. Щепкіна. За те, що мені дано можливість познайомитись із згаданою працею проф. Щепкіна, складаю при цій нагоді подяку академікові Б. М. Ляпунову.

(Kristiania, 1895) та інш. За цю допомогу моїй праці вважаю за обов'язок скласти тут Е. А. Ридзевській глибоку подяку. Найпізнішого часу нашій сазі присвятив кілька сторінок бувш. професор петроградського університету Ф. А. Браун в статті „Das historische Russland im nordischen Schrifttum X—XIV Jahrhunderts“, що її вміщено в збірникові на честь патріярха скандинавознавства Е. Mogk'a: „Festschrift Eugen Mogk zum 70 Geburtstag 19. VII. 1924“ (Halle, 1924, с. 176—179). Найкращий з російських скандинавознавців, проф. Браун, на жаль, дуже побіжно торкнувся в цій статті змісту саги про Олафа та питань, що повстають під час її вивчення; він не спинився на редакціях саги, плутанині в хронології то-що. Він справедливо, між іншим, зазначає, що в мудрої Ольги за ісландським переказом ми бачимо двоїстість по пізніших редакціях саги, а саме: в першій версії Ольга—мудра мати, в другій—пізнішій—вона зробилася мудрою дружиною. Невиразність образу Володимира він пояснює тим, що на думку складача саги руський князь грає другорядну роль, поскільки за її допомогою з'ясовуються події з життя героя—Олафа. За основу казкового переказу про Олафа автор бере пісні скальда Галльфреда (Hallfred, Vandraeda-Scald), двірського поета Олафа Тріггвасона.

Щоб з'ясувати питання, що виникають під час вивчення саг, і сталість висновків, треба розглянути різні реакції саг про Олафа Тр. та з'ясувати їх особливості.

Найдавніші редакції саг про Олафа Тр. стосуються до кінця XII й початку XIII в. Дві з них мало не в один час були складені в одному з центрів стародавньої ісландської письменності, в монастирі Thingeyrarg (в півн. частині Ісландії) ченцями: Oddr Snorrason та Gunnlaugr Leifsson. Оригінал був написаний латинською мовою; але він не зберігся й ми маємо обидві редакції в перекладі ісландською мовою в декількох копіях (найдавніша—Оддова—XIII в.). Це переклад саги або точніше вільна переробка латинського тексту, з додатками й скороченнями. На думку норвезького історика Мунка, Гуннлауг писав раніше за Одда. За іншими дослідами, праця Одда з'явилася раніше, між 1160 і 1170 роками, а Гуннлауга—в останній третині XII в. В обох авторів багато церковного й надприродного елементу. На працю складачів нашої саги вплинула безперечно сага про другого Олафа Норвезького,—Олафа Святого, який жив на поч. XI в. Джерела у Гуннлауга й Одда були, мабуть, здебільшого одні; це відбилося й на змістові ба навіть на самім плані саг. Праця Одда була коротша, але складено її з літературного боку краще. Критичне чуття до джерел (головним чином, народніх оповідань) слабке. Навіть більше: не задовольняючись оповіданнями своїх сучасників, вони доповнювали їх своїми псевдо-вченими міркуваннями й висновками або благочестивими домислами; ці додатки перекладчиків можна почасти повидулати.

На праці Одда ґрунтуються те, що каже про Олафа Тріггвасона Agrip (один з найдавніших збірників історичних відомостей про Норвегію й її конунгів), складений в кінці XII й на початку XIII в., та компілятивні праці Morkinskinna Fagrskinna.

Ісландський переклад саги Гуннлауга також використали наступні компілятори. Разом з Heimskringla (працею Снорре Стурлесона) він став за підвальну саги про Олафа далеко пізніше, в XIV ст. В ній ми знаходимо низку окремих оповідань, що стоять в звязку (иноді дуже далекому) з життям Олафа; ця збірка оповідань увійшла в склад Fláteyjarbók. Збірку складено за джерелами, які не всі збереглися. З цього боку згадана збірка має особливий інтерес; що до історичної ваги ісландського

перекладу, то його треба вважати джерелом непевним, через те, що тут нагромаджено різноманітні дані без критичного до них ставлення.

З погляду історичної критики, а також дотепного оброблення—найкращою сагою про Олафа Тр. треба вважати *Heimskringla*; цю працю написав історик Норвегії Snorri Sturleson (пом. 1241). Він користувався працею Одда та іншими переказами.

З коротенького огляду редакцій саги про Олафа Тр. видно, що головними редакціями є: 1) близькі одне до одного оповідання Одда й Гуннлауга, 2) сага Снорре. Для критичного коментаря до них можна взяти норвезькі літописи, зокрема працю ченця Теодоріха „Historia de antiquitate regum Norvagiensium“, що жив наприкінці XII ст. Літопис Теодоріха написаний між 1177 та 1180 роками.

II.

Отже познайоммось із змістом саги за оповіданням Гуннлауга.

Дружина конунга Тріггви—Астріда, після того, як її чоловік загинув, мусіла тікати з Норвегії. Вона пішла разом із своїм вихователем Торольфом Люсаскеггом і скитається на якомусь острові; тут вона породила сина (героя саги). Торольф покропив його¹⁾ водою й назвав Олафом, іменем діда по батькові. Наступні переслідування з боку Гаральда Графельда й Гунгільди примусили Астріду тікати з сином у Гардаріки (Русь), де був на службі у конунга Вальдамара брат Астріди—Сігурд. Далі Гуннлауг оповідає про пророкування матери Вальдамара. Передаємо це оповідання з російської мови, дотримуючись перекладу С. Т. Сабініна: „У Гардарікії правив конунг, що здався Вальдамаром; дружина його звалася Адлогія; це була розумна й добродійна жінка, дарма що тоді панувала ще віра поганська. У конунга В. була мати, дуже стара й немічна, й вона завжди лежала у ліжку, але через надхнення віщого духа вона вгадувала прийдешнє, як це робило багато людей з поган, що про них казали, ніби вони пророчать прийдешнє та невідоме. Там завжди був звичай, щоб першого дня свята Іоли, коли всі люди в замку конунга посідають на свої місця, приносили конунгову матір перед його трон²⁾), і вона тут пророкувала,—чи не випаде якоїсь війни конунгові чи його народові небезпечної та інше щось подібне, коли її про це питали. Тож трапилося одної зими, що стару матір принесли до замку за звичаєм. Тоді спітав її конунг, чи не бачила вона якихось чужоземних володарів або вождів, що хотіли-б посісти його царство. Вона відповіла: „Ні, не сподіваюся, сину мій, ані згубної війни ані нещаствя, що загрожувало-б тобі або твоєму царству; але бачу все-ж таки велике й важливe видіння: на півночі, у Норвезькій землі, народився за кілька часу перед цим у конунга син, що буде виховуватись тут, у Гардарікії, аж доти, доки не зробиться славновзвісним володарем; він не вчинить шкоди твоєму царству, але встановить у ньому спокій та волю та збільшить славу твою різними способами; нарешті повернеться до своєї батьківщини; коли він буде у розцвіті свого віку і матиме те царство, за-для якого народився, то буде сяяти великим сяйвом і чеснотами і стане корисним за-для багатьох народів у північній половині земної кулі,—проте недовго царствуватиме у Норвезькій землі. Винесіть тепер мене геть звідси, промовила вона, я прорекла надто багато істини про цього мужа“. Її тоді взяли й винесли геть³⁾).

Після цього вставленого епізоду про віщування матери Вальдамара

¹⁾ За поганським звичаєм.

²⁾ У Одда додано: „і перед початком частування вином“.

³⁾ Замість останньої фрази у Одда: „Цей Вальдамар був батько конунга Ярослава“.

(воно єсть у Гуннлауга й Одда, але нема у Снорре)—оповідається про долю Астріди. На корабель Астріди та її провідників-купців напали пірати-естонці (Eistr), вони пограбували крам, а людей або повбивали, або повернули на рабів. Олафа було розлучено з матір'ю, й він потрапив до якогось Клеркона, що вбив його вихователя Торольфа, як нездатного до праці. Клеркон продав Олафа комусь іншому, а цей—якомусь Ресаку, що любив його як сина й не приневолював працювати. Олаф пробув у Естонців 6 років. У цей час до Естонії прибув дядько Олафів, що його вирядив Вальдамар, холмгардський конунг, збирати данину. У Гуннлауга досить детально змальовано зустріч Сігурда з Олафом, що потрапив відповісти на питання, хто він такий. Дядько викупив з неволі небожа й його друга, сина Торольфа. „Він узяв із собою обох хлопчиків до Холмгарду й не сказав нікому про походження Олафове¹⁾). Утримував він його цілком добре. Було тоді Олафові 9 років життя“.

Далі оповідається цікаво про вбивство Олафом Клеркона. Ми спинимось на ньому нижче. Зараз за цим епізодом творець саги, забувши ніби про віщування матери конунга, оповідає далі про те, що в Холмгарді було багато людей-прозорливців, що передбачали майбутнє; вони пророкували, що геній-охоронці навернули до цього краю чужостороннього мужа, який розілле ясний світ над Гардарікєю й далеко на схід²⁾). „Тому що дружина конунга Адлогія була розумніша за всіх жінок, вона відразу пізнала з обличчя Олафа, тільки що побачивши його вперше, що цей юнак матиме те високе щастя, як пророкували віщування, що він дасть велику честь Гардарікії; тому користувався він найкращою гостинністю конунга й його дружини й надзвичайною повагою від мужів мудрих і доброчинних³⁾). Олаф виріс у Гардарікії й змужнів перше мудрістю, силою й міццю, ніж літами⁴⁾). Конунг любив Олафа, ніби він був його власний син, і звелів навчати його військових наук, їздити верхи й різних мистецтв, також чесності, властивої людині, що готується правити народами: він робив успіхи у всьому, що торкалося спритності, далеко швидше, ніж багато інших юнаків. Одно тільки не подобалося в ньому конунгові, що він ніколи не хотів уклонитися поганським ідолам і з великою огидою ставився до всякого ідолопоклонства“. На умовляння конунга не накликати на себе гніву богів, Олаф одповідав (за редакцією Гуннлауга) докладною промовою в дусі християнського проповідника, який не визнає сили за поганськими богами (складач саги забуває тут, що 10—12-літній хлопчина Олаф був, безперечно, поганином).

„Кажуть, продовжує оповідач, що Олаф, маючи 12 років, просив князя дати йому військові судна й військо. Того часу був звичай, що сини конунгів, стаючи на чолі війська, звалися конунгами, хоча вони ще й не володіли землею; тому вояки дали Олафові ім'я конунга“. Він одбив західовані у Вальдамара країни й підніс йому й княгині багато дорогоцін-

1) У Одда: „В цім краю законом було заборонено, щоб хтось, без відома конунга, виховував дитину з чужого роду конунгів, або позбавленого влади. І тому Сігурд одвів Олафа до себе додому й там потайно його пильнував, з відома небагатьох людей, але утримував його у великих розкошах“.

2) Тут треба розуміти, очевидно, розповсюдження християнства. У Снорре Стурлесона цього пророкування нема.

3) Af vitrgum tþóppum ok gódgjörgum.—Цей епізод у Одда викладено детальніше, з казковими подробицями. Він каже, що княгиня Адлогія, наймудріша з-поміж жінок, вимагала у князя, щоб він скликав збори; протягом двох днів даремне шукали такого юнака; на третій тільки день княгиня показала на Олафа. Його прийняли до дружини княжої. Тоді Олаф відкрив конунгові й княгині своє походження. Ті почали його виховувати з великою любов'ю, як свого сина. Він швидко став спритним іздедем і засвоїв військову справу (Ant Russ. I, 419—420).

4) Пор. еванг. Луки II, 52.

них річей. Протягом кількох років він боронив володіння конунга. „Влітку Олаф пробував у військових походах й відважно та хоробро захищав Гардарікю од лицарів, що нападали на неї, й підбив під владу конунга багато кріпостей та провінцій. Зимою дуже часто проживав він у Холмгарді, в пошані у конунга та любові його дружини“. Це звеличення чужоземця та надання першенства йому викликало у багатьох тубільців заздрощі до Олафа. Заздрі люди почали намовляти конунга проти Олафа, казали, що він небезпечна людина, показуючи на бесіди, що їх часто провадив Олаф з дружиною князя. „У сильніших конунгів того часу був звичай, що дружина конунга мала половину гриднів, утримувала їх на свої кошти й одержувала казну і все, що було потрібно. Так було й у конунга Вальдамара: дружина його мала не менше гриднів, як і сам він, і вони дуже сперечалися поміж собою за визначних людей, бо і той, і друга хотіли мати їх у себе на службі. Конунг повірив наговорам тих, що обмовляли Олафа, й зробився трохи суровий та скритний перед ним. Олаф, помітивши це, виказав усе дружині конунга, сказавши ще до того, що він хоче вирушити до північних країн, бо його родичі мали там давніше державу. Дружина конунга побажала йому щасливої подорожі“. Озбройвши кораблі та військо, Олаф вирушив у подорож в Балтійське море, пограбував острів Боргундагольм¹⁾ й подався в напрямі до Віндландії, де конунгом був Бурислав (Burizlafr²⁾). Одна з його трьох дочок, Гейра, правила державою після смерті свого чоловіка.

Оминаючи подробиці про перебування Олафа у Гейри, про одружіння його з цією княгинею, казкові лицарські вчинки під час війни імператора Оттона з Данцями, смерть Гейри та інші події, переходимо до щайбільш цікавої частини саги,—до оповідання про участь Олафа в справі охрещення Русі.

Після смерті Гейри, як кажуть Гуннлауг та Одд, Олаф надумав вирушити на Русь. Оповідання про його перебування вдруге в нашій отчизні має аж надто закрутистий характер і вельми перейняте церковно-повчаючим елементом. Слід зауважити, що сам Олаф і досі зістається поганином. Спочуття його до християнства виявилось поки-що (до другого від'їзду на Русь), за оповіданням саги, в тому, що він перед рішучим боєм з Данцями звернувся до вояків з такою промовою: „Я знаю, що той бог могутніший, який панує й розпоряджає небом і сам усе створив; я чув також, що він має знак перемоги, за котрим іде велика сила: це—той хрест, на якому він постраждав. А тому, помолімось з покорою цьому небесному богові, нехай захистить він нас од ворога своїм знаком хреста, припадімо до землі“. I, взявши дві гілки, поклав їх на себе навхрест. Вояки зробили все так, як він їм наказав. I от, цей святий хрест, з божою поміччю, допоміг їм“.

Після цієї події Олаф направив свої кораблі на Схід в Гарди (себто Русь) і приплівши туди, був прийнятий конунгом Вальдамаром та дружиною його Адлогією дуже прихильно³⁾. Він перезимував у Холм-

1) Боргольм.

2) Тут іде мова про перебування Олафа у прибалтійських Слов'ян. Імена Бурислав і Борислав відомі у них. М. Морошкін згадує Борислава, князя Поморян близько 966 р. („Славянський именословъ или собрание славянскихъ личныхъ именъ“, СПБ. 1867, с. 22, 30). Ім'я Борислав відоме з старих руських пам'яток. (Г. Гинкенъ „Древнѣйшія russkія двухосновныя личныя имена“, „Живая Старина“ 1893, в. IV, с. 457; Н. Тупиковъ „Словарь др.-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ“ СПБ. 1903, с. 60). Можна одначе гадати, що в сазі ми маємо змінене ім'я Болеслава. Згадаємо, що польський князь Болеслав Хоробрий (поч. XI в.) у спілці з прибалтійськими Слов'янами вів боротьбу з німецькими володарями; тому ім'я Болеслава було добре відоме на півночі Європи. У Еймундовій сазі Святополк носить ім'я Бурислава (Burizlafr) можливо через те, що його дужим спільником і протектором був польський князь Болеслав. 3) Загальне місце в сагах.

гарді з своїми вояками“. Одного разу уві-сні він побачив кам’яного стовпа, що підносиється до неба, цим стовпом він видерся за хмари. Там він почув над собою голос, що промовляє до нього так: „Слухай, Олафе, муже благонадійний! Твої діла умножаться на добро й принесуть гарний плід богові на славу, а тобі на честь і на теперешній і на майбутній час, тому що ти ніколи не вклоняєшся проклятим ідолам і не віддавав їм поганської пошани; а тому ім’я твоє прославиться на світі; та багато ще бракує тобі, щоб ти став довершеним служителем божим, тому, що ти не маєш повного пізнання, або переконання про божественні речі і не омітий ще святим хрещенням“. Жахнувся тоді Олаф і промовив з великою стурбованістю: „Хто ти, господи, нехай я віруватиму в тебе?“ Голос одповідав йому: „Пойдь до Греції, там буде відкрито тобі ім’я господа бога твоєго, і якщо ти увіруеш у нього щиро й додержиш слова його певно, то ти, так себе, як і багатьох інших, виведеш з темних запутаних стежок поганства на ясні шляхи святої віри, тому що бог тебе обрав на те, щоб придбав йому багато народів, і за це ти матимеш вічне спасіння й славу більшу, аніж яку бачив ти нині“. Коли він, після того, що бачив та чув, хотів зійти з кам’яного стовпа, то побачив унизу під собою жахливі місця, що були сповнені вогненними муками, він чув голосіння, розpac i тужні ридання душ, що там мучилися; здавалося, що він пізnav там багатьох вождів-отаманів та друзів своїх, що трималися віри поганських богів, і там-таки-ж уздрів він страшні тортури, приготовані для конунга Вальдамара й дружини його Адлогії; всі ці видіння надзвичайно настрашили його й так зворушили, що очі йому наповнилися слізами, коли він прокинувся. І того-ж самого ранку, одягшись, наказав він своїм воякам збиратися в дорогу; швидко гнав він свої кораблі у грецьку землю; там знайшов він багатьох славних навчителів, що одкрили йому ім’я господа Ісуса Христа, і як кажуть, Олафа тоді-ж таки було охрещено. Після того він просив епіскопа, що звався Павло, щоб той їхав до Гардарікії й проповідував там навчання боже—християнське—поганським народам. Єпіскоп Павло був великий сподвижник божий; він сказав, що прибуде до Гардарікії, якщо Олаф поїде вперед і розкаже про причину його відвідин, щоб вожді не противилися, коли він буде заводити там християнську божу релігію. Конунг Олаф повернувся назад до Гардів і проповідував там святу віру—спершу самому конунгові та дружині його; конунг спочатку уперто противився, а дружина його була поміркованіша, та за допомогою переконань конунгової дружини справа дійшла до того, що конунг наказав скликати народні збори“. На цих зборах Олаф виголошує велику промову на доказ переваги християнської віри. Вальдамар одповідає йому, що не одважується зрадити старої віри. Далі промовляє Алогія й посилається на те, що мати конунгова передбачала й пророкувала велике значіння Олафа в справі освіти Русі. „Дружина конунгова скінчила свою промову так, що всі похвалили її красномовство й мудрість. Збори закінчилися тим, що всі з божою допомогою переконані дружиною конунговою обіцяли прийняти правдиву віру. В цей час прибув з Грецької землі Павло, довіряючись конунгові Олафу, й охрестив конунга Вальдамара, Алогію—дружину конунгову і весь народ їх, і утвердив їх у святій вірі. Такий перший плід свого труду приніс своєму господеві цей вірний слуга царя небесного, в той час ще не охрещений, за прикладом святого Василія ¹⁾, що одверто проповідував святу віру раніше, ніж був охрещений“. Далі йде посилання на те, що бог своїм промислом обрав

¹⁾ Василія Великого.

Амбросія¹⁾, тоді ще нехрещеного, на архієпископа своєї християнської церкви; на сотника Корнілія, на те, що Христос „з'явився одверто сотникові Плакидові, начальникові кінноти, й закликав його до своєї благодаті, коли той не знав божественних речей, хоч зробив багато добра“.

Епізод про участь Олафа у хрещенні Руси закінчується посиланням на книгу „*Imago mundi*“, що потверджує, на думку автора саги, його повідомлення про діяльність на Русі Трігвасона.

Ось які маємо свідоцтва в сазі Гуннлауга Й Одда про стосунки Олафа Трігвасона до Руси. Сага, що склав її Снорре Стурлесон, майже тим самим порядком повторює (иноді слово по слову) ті відомості, що є й у Гуннлауга та Одда. Але Снорре дбав про те, щоб критично поставитись до джерел. Він не завів, наприклад, до свого оповідання дечого такого, що не гідне віри, як от: пророцтва про вагу Олафа на Русі й допомогу його в справі охрещення Руських. Описуючи походи германського імператора Оттона, він дотримується поеми скальда Ейнора, не відзначаючи особливих заслуг Олафових у поході, як це робили його попередники. Не вважає він віри гідним і оповідання про чудодійне спасіння Олафа по битві 1000 року. Ми не спиняємося на подробицях наступного життя Олафа, бо ці подробиці не стоять у жадному стосунку до нашої батьківщини.

III.

Перейдемо до з'ясування джерел саги та до висвітлення її історичної ваги.

І Гуннлауг, і Одд, і Снорре перш за все використали поширені в ті часи (ХІІ—поч. ХІІІ в.) усні перекази про Олафа Трігвасона. Снорре знат безперечно, праці своїх попередників: він иноді повторює їхні твердження майже слово по слову (пор. напр. оповідання про вбивство Клеркона, про виховання Олафа на Русі). Про користування народніми переказами оповідають самі автори саг. У Гуннлауга: *sva segist*—кажуть (Ant. Rus. I, 401 та інш.; в „Рус. клас. бібліотекѣ“ Чудінова, с. 24, 25, 29). У Одда: *sva segia vitrir mepp os fródir*—оповідають мудрій досвідчені люди (Ant. Rus. I, 421). Дальшими джерелами були пісні скальдів: Галльфред-Вандрайда скальд, вірш „Рекстефія“ Галларстейна, „Бандадрапа“ Ейольфа та інш. Пісні скальдів цитуються в сазі як доказ правдивости поданих в ній оповідань.

З інших саг помітно на нашій сазі вплив саги про Олафа Святого (помер р. 1030) та взагалі вплив оповідань ріжних саг про стосунки до Олафа Святого Інгігерди, дочки шведського короля Олафа, що стала дружиною руського князя Ярослава. В Гуннлауговій редакції саги про Трігвасона, Алогія, підтримуючи Олафову думку про хрещення, закінчила свою промову посиланням на пророцтво, що Русь буде осяяна промінням мудрості і знання Олафа, та такими словами: „Я бачила це раніше на його обличчі й любила його тоді, та й завжди потім більше, ніж інших юнаків; тепер це справедливіше, ніж те, що підозрівали деякі недобri люди, себ-то, що ніби щось ганебне криється в нашій любові“.

Ці слова знаходять пояснення по інших сагах, де говориться про стосунки між Інгігердою й Олафом Святым. У сазі про Олафа Святого детально описано історію взаємної їх любові. Вони не побрались тому, що на цей шлюб не дав згоди батько Інгігерди—шведський Олаф, який видав її заміж, всупереч волі Інгігерди, за руського князя Ярослава. Олаф мусів одружитися з сестрою Інгігерди—Астрідою (Ant. Rus. II, 290—335)

¹⁾ Медіянського.

Як каже Aettartal Noregs konunga („Родовід норвезьких королів“) не вважаючи на роз'єднання іншими шлюбами, молоді люди обмінювалися подарунками й зносилися один з одним через відданіх їм людей. Відомо, що Олаф, коли його було вигнано з батьківщини, найшов собі притулок за часи Ярослава на Русі. Докладно уложена сага про Олафа Св. подає деякі подробиці про це перебування його на Русі. Одного разу княгиня Інгігерда здумала подорожувати. Побачивши, що вона від'їздить, конунг Олаф склав вірші: „Кінь, що віз жінку, спинився на горі; сама вона здалася мені блідою; жінка з чудовими очима забрала мені радість; ласкава богиня з Руси (Gördum) з прикрасами на руках, погнала коня вперед; всіх чоловіків та жінок розрізняє якась помилка. Це прекрасне дерево стояло довгі літа, що-року зеленіючи листям, як це знали всі ярли; нині зелень на дереві пожовкла; жінка з Руси, оздоблена золотом, струнка як липа, прикрила голову запиналом“¹⁾). З віршів очіх—каже сага—ясно, що він кохав Інгігерду більше за всіх інших жінок“ (Ant. Rus. I, 463—464).

Еймундова сага закінчується таким повідомленням: „Коли Олаф святий був у Гардаріці, він багато розмовляв з Рогнвальдом, сином Ульфа, й вони щиро запріятлювали, бо всі значні мужі поважали конунга Олафа під час перебування його в тім kraю, але всіх більше ярл Рагнвальд та княгиня Інгігерда, що навіть потайки кохалася з ним (thvíat hvort theirra uppi ödrum med leyndri ást) (Ant. Rus. II, 211).

В сазі про Магнуса Доброго розповідається про сварку Ярослава з Інгігердою під час урочистих обходин з нагоди улаштування нової багатої зали в княжому палаці. На вихвалювання Ярослава цієї зали княгиня мовила: „Ця заля впорядкована, звісно, добре, і я гадаю, було-б не легко знайти їй до пари, а також такі великі багатства й такі збори в одному місці мужів, що визначаються заслугами й хоробрістю; але-ж та заля, де сидить конунг Олаф, син Гаральда, хоч її збудована на самих стовпах деревляних, але прикрашена краще“. Конунг розгніявся й на цю промову сказав: „Ці слова образливі, й ти виказуєш більшу любов до конунга Олафа, ніж до мене“. І вдарив її по лиці. Княгиня мовила: ..Між тобою й ним більше є ріжниці, аніж я здолаю це вдатно висловити“ (Ant. Rus. II, 2—3).. З наведених уривків видно, що, за сагами, „ганебне ховалось під любовію“ Інгігерди та Олафа Святого, а не Алогії та Олафа Трігвасона, який попав до Русі ще дитиною й залишив її маючи коло 20 років. В самовиправданні Алогії почувається літературний вплив саги про Олафа Святого.

В сазі про Олафа Трігвасона (за редакцією Гуннлауга) знаходимо просту згадку про Олафа Святого. Цей конунг, позбавлений престолу, мусів, як відомо, шукати гостинності в Ярослава та Інгігерди, де пробув довше як рік. Йому пропоновано залишитися тут назавжди з уділом. Та якось уві-сні Олаф Святий побачив свого родича Олафа Трігвасона, що уперто радив йому домагатися престолу Норвегії. (Ant. Rus. I, 412—413).

Здається, можна припустити вплив на нашу сагу й саги про Гаральда Грізного. В сазі про Олафа говориться про те, що на Русі дозволялося виховувати чужоземних принців та жити їм тільки з відома князя. В старій Русі навряд чи існуvalа така постанова. Але ми знаємо, як

¹⁾ Вірш ці натякають на розлуку закоханих через якусь помилку. Російські літописи нічого не кажуть про Інгігерду, окрім року смерті її (1045). Вони навіть не називають її імені; це ім'я (Ірина) ми знаємо із „слов“ „слова“, що накидають мітр. Іларіонові. В другій редакції саги подається кілька віршів Олафа, присвячених його майбутній дружині Астріді після першого побачення з нею (Ant. Rus. I, 444).

непевно ставились у Візантії до чужоземних вихідців знатного та царського роду¹⁾). Гаральд мусів перемінити там своє ім'я й назвав себе Нордбріктом. Можливо, що в звязку з цим Олаф таївся із своїм правдивим ім'ям у Гейри; у Віндландії та імператорові Оттонові він називав себе Олієм Гардським (себ-то Руським).

Усні джерела саг—часто й густо суперечні—вимагали від авторів певного порівняння та погодження. Так, Гуннлауг, знаючи звичайну версію про охрещення Олафа не в Греції, а на о. Сіллі (далеко пізніше), згадує однаке про переказ (а може й про власний здогад), що Олаф „був озnamенований хрестом у Греції, як переказують“. Отже тон цього повідомлення натякає на те, що автор не певний, що воно цілком правдиве.

Так само й Одд, розповідаючи про огиду Олафа ще з малку до поганства, вважає за потрібне послатися на „досвідчених людей“, щоб підтверди правдивість цього оповідання.

Не цілком віри гідну звістку про другу подорож Олафа Тріггвасона на Русь Гуннлауг змагається уґрунтувати психологічним моментом. Він каже: „після смерти дружини Гейри Олаф урихтував свої кораблі й рушив сперше на Данію, а звідти мав намір плисти на Схід у Гардарікію. Це, мабуть і справді було так, що він, сумуючи, подався спершу туди, де він попереду так довго жив і почував себе щасливим“. Гадаємо, що таке міркування автора саги не переконує читача в правдивості цієї думки.

Якщо порівняти редакцію Одда з оповіданням Гуннлауга про охрещення Руси з участю Олафа, то не можна не звернути уваги на те, що в найкращому рукописові Оддової саги (А. М. 310) не подано імення єпископа, що вийздить з Греції на Русь. Це, на мою думку, показує, що Гуннлауг і Одд могли незалежно один від одного записати сагу про Олафа, користуючись близькими, але не ідентичними джерелами. Спільні подробиці у них набувають деякої літературної ваги, свідчать про загальну традицію що до саги наприкінці XII століття.

Хиби літературних редакцій саг полягають у тому, що їх складачі не задовольнялися народніми переказами, а додавали до них свої висновки та міркування, виявляючи назверх свою авторську персону. Не знаючи навіть, що автори двох редакцій нашої саги були духовні люди, можна по змістові їх викладу це відчути. Думку цю підлипають напр., промови Олафа до Вальдамара під час зборів про прийняття Христової віри, промови Оттона перед походом, що мав на метіте саме охрещення, то-що. Сюди-ж таки стосуються ще й інші епізоди: Олаф-поганин пропонує німецькому військові поститися три дні, „щоб бог, який створив усе, дарував нам перемогу“. Єпіскоп Поппо творить чуда на доказ правоти християнства, держачи в руках розпечено залізо. Поганинові Олафові духовна особа Тангбранд дарує щита з образом розп'ятого Христа. Ці та інші подібні до них подробиці вигадав, звісно, Гуннлауг, отже вони не мають жадної історичної вартості.

Всі редакції саги про Олафа мають низку загально-єпічних чисел, а також користуються з виразів, що також суть загальниками у сагах. Олафові 3 роки, коли мати його вирушає до Русі, на дев'ятому році він потрапляє до Холмгарду, після викупу з неволі, маючи 15 років віку, Олаф відзначається першими військовими вчинками на герці з ворогами Руси; 9 чи 12 років перебуває на Русі; після трьох років шлюбу втрачає свою дружину Гейру.

¹⁾ В. Васильевский. Совѣты и разсказы Византійского боярина XI в. СПБ. 1881, ст. 116, 124—125, 132, 138.

До згаданих вище загальніків стосується, напр., характеристика Олафа у Снорре Стурлесона: „Олаф з-поміж усіх людей був гарний на вроду, величний та дужий, і з усіх Норвезьців, що про них дійшла пам'ять до потомків, найбільше вирізнявся знанням у (різних) мистецтвах“¹⁾. Загальними-ж таки рисами змальовується боротьба Олафа з сусідами Руси, щоб повернути Вальдамарові відняті у нього окремі землі, вшанування дарунками руського князя та його дружини, походи влітку й перебування зимою у місті (Ant. Rus. I,420 сл., назв. вид. Чудінова, с. 15—16). Подібними-ж виразами описано в сагах військові вчинки інших скандинавських лицарів, що служили в руських князів.

IV.

Уділяючи багато уваги побожним промовам, казанням, віщувальному та чудодійному елементам, автори саги про Олафа занадто скупі (може не добре були поінформовані) що до точних історичних подробиць. Вони обмежуються тільки загальними виразами про походи Олафа на Русі, не дають ніяких даних і не з'ясовують, проти кого-ж саме було скеровано ці походи; згадані автори саги дуже мало дають відомостей і для точнішого хронологічного застосовання подій з часів перебування Олафа на Русі. Хронологія саги взагалі запутана.

Гуннлауг (чи хтось із його переробників) подає до самого тексту ось який свій домисел що до року народження Олафа: „Це сталося в 969 році по різдві господа нашого, на 32 році панування імператора Оттона Великого й на першім році Едуарда короля Англійського.“ Цієї дати нема у Снорре. Але вона, звичайно, приймається умовно видавцями й коментаторами саги про Олафа і в редакції Снорре Стурлесона. Якщо визнати, що Олаф народився року 969, то тоді доведеться вважати, що він перебував удроге на Русі в році 991, тоб-то тоді, коли Володимир прийняв уже християнство й жадної допомоги в цій справі з боку Олафа не потрібував. Але й поза цим згадка в сазі про Володимира давно здавалася історикам та коментаторам нашої саги непевною.

Історик Мунк подає до саги про Олафа Трігвасона в редакції Снорре Стурлесона такого коментаря: „Хоч і яким містичним видаеться тон звістки про перебування Олафа на Русі, але перекази саги все-ж дуже сходяться, щоб не вважати основних частин її за історичні. Що до деталів, то тут, звісно, є багато помилок. Дружина Володимира була дочкою грецького імператора, а звали її не Аллогія, а Анна. Згадка про вбивство Клеркона та про вчинки княгині проти князя здається дуже дивною; але історія, що ми її читаемо в інших редакціях саги про пророцтва матері Володимириової та про навернення до християнства конунга й княгині за допомогою Олафа, видається ще більш казковою. Проте, коли припустити зміну деяких власних імен, можна буде з'ясувати цей епізод. У детальнішій сазі про Олафа Трігвасона читаємо, що за часів синів Еріка Гардарікією правив конунг Вальдамар, який мав жінку Аллогію й дуже стару, добру маті, яка мала дар пророкування. Однаке, коли сини Еріка завладали Норвегією, себ-то р. 960, Руссю правував тоді не Володимир, а його батько Святослав, который до р. 970 не ділив держави з-поміж своїми синами. Отже Володимир ніяким чином не міг бути конунгом у р. 969, під час народження Олафа. Доводиться визнати, що складач саги змішує Володимира з його батьком Святославом; такий домисел має більше історичних підстав, бо Святослава

¹⁾ Пор. подібну характеристику Вальдамара Данського, внука Мстислава I (Ant. Rus. II,339). В сагах руський князь Мстислав звється Гаральдом.

справді була мати, подібна до змальованої вище ніби матери Володимира — це відома Ольга, уславлена своєю мудрістю, що вмерла 11 липня 969 р., маючи 80 років віку. Що до Олафа, то він прибув до Естонії певно влітку 972 року. А Святослав помер того ж таки року, поділивши державу поміж своїми синами: Ярополк дістав Київ, Олег — землю Деревлян, а Володимир — Новгород. Яко володар Новгорода, або Холмгарда, Володимир був ближче до півночі Європи; отже він мав найбільше можливості оточити себе Скандинавами, як напр. Сігурдом, сином Еріка. Олафові було 9 років, коли він прибув до Холмгарду; це був 978 рік; якраз у цей час Володимир мусів перепливати море, втікаючи від свого брата Ярополка. Збіг оцих подій чинить деякі утруднення, бо ж не можна припустити, що Олаф супроводив Володимира, коли той тікав. Правдоподібніш, що оповідач саги ставив убивство Клеркона занадто передчасно. Дуже можливо, що Олафові було 12 років, як про це говорить і сага й скальд Галларстейн, коли він задумав похід в інтересах Володимира, тому що (?) той довго воював за для захисту та зміцнення своєї держави. Впадає в око перш за все казкова неймовірність, що Олаф сприяє ніби-то прийняттю християнства на Русі, ще більше тому, що чернець Одд повідомляє нас про своє перебування у Царгороді. Ім'я Аллогії, що з'явилось, як ампліфікація імення Ольги, певне, було дано автором саги княгині менше відомій, як пристосування до імені княгині, „що вславилася власними вчинками на увесь світ“. (Ant. Rus. I, 278—279).

Якщо ж можна погодитися з Мунком, що автор саги перепутав Святослава з Володимиром, то інші його міркування, що Олаф, маючи 12 років, зробив послугу Володимирові під час одвоювання ним своїх земель, не переконуючі. Коли припустити, що Олаф народився у 969 році, то виїзд його з Русі збігається (за хронологією Гуннлауга) з 987 роком, цеб-то з датою охрещення Володимира. Найпевніше мабуть буде, коли скажемо, що вихідна точка, цеб-то 969 рік (рік народження ніби-то Олафа), неправдива.

Одд подає такі відомості: мати Олафова з трьохлітнім сином тікає з Норвегії; потім минає, — 6 років неволі, 11 років перебування на Русі, — 3 роки у Віндландії, — 9 років у Англії й по Західних країнах; коли Олаф досяг 32-х років, то він залишає Англію й іде до Норвегії. Визнання його норвезьким конунгом відносить до 995 р.; таким чином треба вважати, що він родився в 962 р. Виходячи з діяльності Олафа, яко короля Норвегії, видавці „Corpus poeticum boreale“ Gudbrand Vigfusson and F. York Powell схилялися до думки, що Олаф помер на 5—6 років старішим, ніж звичайно гадали (е. с., с. 86), тоб-то час його народження застосували до 962—963 року.

Але цю дату треба-б одсунути ще далі назад, років на 10. Справді бо, прадід нашого героя Гаральд Прекрасноволосий (народився коло 850 р. помер у 933) поділив Норвегію на уділи щось коло 900-го року, при чому наділено було й діда нашого Олафа, теж на ім'я Олафа¹⁾, якому тоді повинно було бути не менше як 10—15 років, цеб-то народження його припадає до 885—890 р. Син Олафа, Трігві, міг народитись коло 920 року, а внук — Олаф, син Трігві — коло 950—952 року.

Дати життя цих конунгів, на нашу думку, такі: Олафа, сина Гаральда Прекрасноволосого, 885—935; Трігві, сина Олафа, 920 — 960;

¹⁾ Див. статті Е. Щепкина: а) „Порядокъ престолонаслѣдія у норвежскихъ конунговъ“ (Сборникъ статей, посвящ. В. О. Ключевскому. М. 1909, с. 187; б) „Варяжская вира“ в XXXII т. „Записокъ И. Одесского Общества Истории и Древности“ (Одесса 1915, с. 415).

Олафа Тріггвасона 950 або 952 до 1000. Вважати роком народження Олафа Тріггвасона 969 рік у всякому разі не можна. Якщо 969 р. був (за Гуннлаугом) 32-м роком царювання імператора Оттона I, то він жадного стосунку не має до Едуарда I, короля англійського, що правував від 901 до 925 року. Але найважніше те, що переслідування родини конунга Тріггві з боку Гаральда Грауфельда та його матері Гунгільди могли бути хіба коло 960 або 961 року, цеб-то року смерті Тріггві й захоплення норвезького престолу Гаральдом Грауфельдом, й ніж не пізніше р. 965, коли загинув сам Гаральд. Легенду про те, що Олаф Тріггвасон народився після смерті батька, запозичено з саги про Олафа Святого, що народився у Асти після смерті її чоловіка Гаральда, Грендського конунга. Цю легенду слід одкинути вже через те, що Тріггві, помер у 960 або 961 році, а його син Олаф—за Гуннлаугом—народився у 969 році.

Ставлячись критично до тексту саг, як до історичного джерела, П. Е. Мюллер і В. Г. Васильєвський віддають перевагу віршованим вставкам у сагах з творів скальдів. Російський вчений виходить із засад: „ніколи не звірятися на прозовий виклад і покладатися тільки на прибрані у віршовану форму пісні скальдів“. Ця думка заснована на міркуваннях, висловлених ще Снорре Стурлесоном у прологі до його *Heimskringla*. Снорре каже: „Ми запозичаємо найбільшу частину доказів з того, що говориться в піснях, що їх співали перед самими конунгами та синами їхніми; ми вважали за правду все те, що в цих піснях є про походи чи бойовища. Скальди своїм звичаєм мали найбільше вихваляти ту особу, перед якою співали, але-ж ні один з цих співців не наважився-б співати перед такою особою про такі вчинки її, що про них усі слухачі та й сам конунг, могли-б сказати, що те все дурниці та вигадки. Це було-б глузування, а не похвала“¹⁾.

Якщо виходити з міркувань В. Г. Васильєвського, то найбільш доведеним з боку історичної правди треба вважати в сазі про Олафа Тріггвасона оповідання—власне кістяк його—про участь Олафа у війнах Оттона II з Данцями. До того-ж треба вважати за „ймовірне“ тільки загальні вказівки саги на ці походи,—вказівки, підперті поданими в сазі небагатьма цитатами зі скальдів. Натяки по скальдівських піснях поширені та доповнено в сагах всілякими подробицями, і ці доповнення суть наслідки фантазії складачів саги. Про роля Олафа на Русі скальди кажуть дуже мало і тільки в загальних рисах. Скальди—оспівують, наприклад, таке: „славний оборонець просторої землі був вихований в Гардах“ (цеб-то на Русі); або: „вождь кровю зчервонив на Гольмі й на сході у Гардів жорстокі мечі, що чинять шкоду трупам“ (Ant. Rus. I, 403, 281). Ніяких інших подробиць про ці вчинки Олафа на Русі немає. Нічого немає у Скальдів про роля Олафа, як поширителя на Русі християнства²⁾.

Звернемось тепер до данських походів Оттона II. Коли ми візьмемо 950—952 р. за приблизну дату народження Олафа Тріггвасона, то це полегшить пристосування його участі в походах Оттона II (973—983) проти Данії; не буде певно помилки, коли цю участь його розглядати під роком 974-им³⁾. Коли-ж прийняти хронологію Гуннлауга, то цю участь

1) Труды В. Г. Васильевского, т. I, СПБ. 1908, с. 254. А втім, К. Маурер гадає, що прозайчні оповідання саг були часто старіші за поетичні й навіть могли послужити підставою за-для складання пісень скальдами.

2) Вірші Hallfred Vandrad-Scald (з англійським перекладом) видано в *Corpus poetum boreale* Gud. Vigfusson and F. Y. Powell. Vol. II. Oxford, 1883, с. 90—97.

3) Див. „Heimskringla..... translated by Samuel Laing“, с. 23, примітка 1.

Олафа в походах Оттона II доведеться віднести до 988 р., цеб-то до часів по смерті вже Оттона. Данський король Гаральд Блотонн, Синій зуб (що про нього згадується в сазі в звязку з цими походами), змушений був під натиском Оттона II прийняти християнство року 976. У походах на Данців Олаф брав участь, коли йому, як каже Одд, було не менше 22 років, це знову-таки приводить нас до 950—952 р., як найбільш точної дати народження Олафа Трігвасона. Виходячи з неї, доводиться віднести появу його на Русі до 960 р., а від'їзд з Русі на північ до 970 р. Таким чином стане цілком можливим перебування Олафа на Русі за життя Ольги, коли княжив Святослав.

Отже наші дати дають змогу погодити сагу з руським літописом, виключаючи хіба ім'я Володимира, на місці якого, за нашим літописом, довелося-б поставити Святослава. До цього схиляється Е. Щепкін, який каже: „Хронологічно буде точніше, коли появу Олафа Трігвасона на Русі віднести до часів правування Ольги та Святослава“ (Ор. cit., с. 190). Звільнення Олафа з неволі в Естонії, що найближча географічно до Новгорода (Холмгарда), дійсно могло бути справою дружинника новгородського. Але-ж навряд чи можна припускати перебування в Новгороді в цей час старенької Ольги. Виходить, що наступні події відбулися в Київі. Від'їзд Олафів з Русі міг статися ще до 972 р., тоб-то до смерті ще Святослава, князя, що не наважувався зрадити поганську віру (як це видно з саги й з руського літопису), і до межиусобиць, що виникли між синами Святослава, після його смерті. Отже виходить, що в сазі лунають відгуки переказів про Святослава та Ольгу. Перемоги Олафові над ворогами Русі, що виложено їх загальними для саг фразами, це тільки міт.

Ім'я Alogia (Adlogia, Arlogia) більшість російських істориків уважає можливим визнати відповідним до імення Ольга. Мало можливе звукове ототожнення імен Ольга (Helga) і Алогія має досить серйозну підставу, коли ми згадаємо, що саги Гуннлауга й Одда з'явилися спершу латинською мовою, їх ім'я Алогія збереглось, безперечно, в латинізованій формі¹⁾. А. А. Кунік уважає обидва імення близькими по звуках, але не тотожними. Він писав: „Дуже можливо, що переповідник саг, через співзвуччя імен Alogia й Ольга переніс щось із пригод в житті бабки Володимирової на Алогію; та в кожному разі обидва ці імення не тотожні“²⁾.

Наближує одне до одного ці імення їхня характеристика: мудра Ольга, що „переклюкала“ грецького імператора, „яже бъ мудрѣйши всіхъ чоловѣкъ“ (Іп., Лавр. Літоп.) знаходить відповідність в Алогії, що була мудра й добра (hún var vitr ok godgjöt, Гуннлауг), була розумніша од усіх жінок (var allra kvenna vitrost, Гуннлауг), була наймудрішою жінкою (ok var hin vitrasta cona, Одд), була наймудріша за всіх жінок (Allogia drotning var allra kvinna vitrost, Одд).

Але не тільки цією характеристикою Алогії сага нагадує нам літописну Ольгу. Є спільне і в викладі розмови Ольги з Святославом, і в оповіданні саги. В літопису читаемо: „Живаше же Олга съ сыномъ своимъ Святославомъ, и учащетъ его мати креститися, и не брежаше того, ни в уши внимаше“.

„Якоже Олга часто глаголаше: „азъ, сину, бога познахъ и радуюся; аще и ты познаеши бога, то радоватися начнеши“. Онъ же не внимаше того, глаголя: „како азъ хощю инъ законъ одинъ приняти? а дружина

¹⁾ В сазі Одда й Русь замість Гардаріки має іноді латинізовану форму „Ruscia“ (Ant. Rus. I, 421). ²⁾ Заміблення на соч. Гедеонова, с. 251.

моя сему см'ятись начнуть". Она же рече ему: „аще ты крестишися, вси имуть то же творить" (Іпат. літ.).

Ці місця з руського літопису нагадують таке місце з саги. На вмовляння Олафа Вальдамар одповідав (за оповіданням Гунналауга): „З того невеличкого проміння, що сяє з твоїх прекрасних умовлянь (до моого розуму), можна, на мою думку, бачити, що віра христіянська краща за нашу. Але довгочасна звичка до старої віри забороняє мені брати до уваги те, що належить до неї, та й крім того, мое почуття каже, що моєму слабкому розумові не годиться кидати ту віру, що мої родичі й предки берегли ціле життя своє один після одного". Промову конунга було прийнято з великими оплесками¹⁾). Далі йде промова дружини князя, Алогії; вона вважає за необхідне посилятися на матір князя, що прорекла ролю Олафову в справі христіянської освіти Руси. За сагою, Алогія досягає успіху своєю проповіддю. Цього натурально було чекати, раз складач саги називає руського князя Вальдамаром. Але ми, перевіривши хронологічні вказівки саги, мусіли були зробити висновок, що автор саги розповів епізод із життя Святослава та Ольги, підмінивши мало відоме на півночі ім'я Святослава на добре відоме ім'я Вальдамара. На норвезькій сазі почувався вплив руського народного переказу, що його занесли на свою батьківщину Норвесьці, які служили на Русі в Х в.; цей народний переказ потрапив і до першого руського літопису.

Автор саги називає Алогією (Ольгою) не матір, а дружину руського князя. Взагалі, ставлення до Олафа цих обох княгинь теж якесь заплутане. Сага каже, що Алогія, дружина Володимира, сильно опікується Олафом Тріггвасоном, але разом з тим, за свідоцтвом тієї-ж саги, великий вплив на долю Олафа на Русі зробила не дружина, а матір князя: вона віщувала про його появу на Русі й велике значіння його в справі переходу до христіянства руської князівської родини й руського народу. Таким чином у читача саги повстає якась ніби двоєстість у зрозумінні ролі двох княгинь—матері й дружини князя: читач може прийти до висновку, що тут сталося роздвоєння одної особи, а саме матери князя, на матір і дружину, при чому дружина своєю енергією заступила матір. Це могло статися під впливом саги про Олафа Святого, де зустрічаємо енергійну дружину князя Ярослава—Інгігерду, також названу в сазі „наймудрішою з жінок“. Роблячи ці висновки, ми не повинні однаке забувати, що, поставивши Святослава на місце Вальдамара й висуваючи ролю христіянки-княгині Ольги (Алогії), ми не можемо надати тут Олафові Тріггвасону тої ролі, яку надає йому сага. Перш за все це пояснюється історично: не було потреби Ользі чекати для свого переходу в христіянство місіонера,—поганина з Скандинавії. Дивною взагалі відається друга подорож Олафова до Русі, коли він, забувши про своє бажання здобути престола у Норвегії, поспішає з'явитися до Царгороду тільки за-для того, щоб запросити звідти єпископа для охрещення чужого йому руського народу, і потім зникнути з обрію Руси. Тут автор забуває свідоцтва саг про те, з якою непевністю ставилися у Візантії до чужоземних принців. Все це, звичайно, неправдоподібно, особливо, коли ми згадуємо, що Олаф—за ріжними редакціями саги—хрестився значно пізніше на Заході Європи, незадовго перед походом на Норвегію (коло 994 р.). Гунналауг почував, як видно, і сам малу правдоподібність свого оповідання про переход Руси у христіянство за допомогою Олафа Трігг-

¹⁾ Виходить, дружина князя була солідарною зі своїм князем що до прийняття християнства.

васона й визнав за необхідне обґрунтувати свої домисли посиланням на авторитетну книгу. Він каже: „Те, що сказав Олаф, син Тріггвієв, за проповідь християнства в Гардарікії, не є неправдоподібним, бо дуже гарна й гідна віри книга, названа *Imago mundi*,каже ясно, що ті народи, що звуться Русці, Поляни, Угорці пристали до християнської віри за часів імператора Оттона III¹⁾). Деякі книги²⁾ кажуть, що імператор Оттон ходив зі своїм військом на Схід і привів там скрізь народ до християнської віри, і з ним Олаф Тріггвасон“. Отже ми маємо тут посилання на *Imago mundi*. А в дійсності за вказівкою С. А. Гедеонова в *Monum. Pertz'a*, XII, 130, ми читаемо в *Honorii Summa tot. et Imag. Mundi*: „Ruzi, Polani et Ungarii facti sunt Christiani“³⁾). Тут нема жадного натяку на ім'я Олафа Тріггвасона, яке ми сподівалися зустрінути, грунтуючись на посиланні Гуннлауга. Таким чином факт охрещенні Руси в кінці Х в. лишається незаперечний, але твердження про участь Олафа в тому охрещенні не можна вважати віри гідним. Немає сумніву в тому, що усні джерела саги говорили про охрещенні Ольги, про неспівчуття до християнства її сина; укладач саги (Гуннлауг), знаючи про охрещенні Руси за часів Володимира, і з'єднав обидва ці оповідання в одне, додавши до нього свій домисел про участь в охрещенні Руси Олафа Тріггвасона, і зробив спробу обґрунтувати це непереконуючим посиланням на „*Imago mundi*“. Це посилання може проте з'ясувати нам, чому саме Гуннлауг був змушеній припустити другу подорож Олафа на Русь. З „*Imago mundi*“ він знат, що Русь хрестилася за часів імператора Оттона III, тоб-то вже після того, як пролунала по цілій півночі Європи звістка про данські походи Оттона II, де брав участь Олаф. Коли-б не це, то ніщо не заваджало-б складачеві саги накинути Олафові ініціативу в справі охрещенні Руси ще до походів Оттона II. Ясно також, що коли автор саги мав на увазі загальне охрещенні Руси, а не перші окремі випадки хрещення, то руським князем того часу він мусів був назвати Володимира.

Епізоду про другі відвідини Руси Олафом немає ні у Снорре, ні в праці Теодоріха-ченця „*Historia de antiquitate regum Norvagiensium*“, ні в старовинній хроніці *Historia Norvegiae* (писані коло 1300 року⁴⁾).

V.

Розглянемо з історичного й літературного боків деякі епізоди, подані в нашій сазі:

Перший з них про вбивство Олафом Клеркона. Подаемо слово за словом цей епізод в редакції Гуннлауга: „Сталося якось, що Олаф стояв на торговельному майдані, де було дуже багато люді. Там він пізнав Клеркона, що вбив вихователя його Торольфа Люсаксегга. У Олафа була в руці невеличка сокира; він підійшов до Клеркона й загнав йому цю сокиру в голову, вона йому пройшла аж до мозку. Олаф побіг назад до гостинниці й розповів про це Сігурдові, своєму родичеві. Сігурд зараз таки одвів його до палацу конунгової дружини (*drottningar*) Адлогії та розповівши їй, як це сталося, просив її допомогти юнакові. Вона, поглянувши на хлопця, мовила: „Не годиться вбивати такого гожого хлопчика“ й звеліла з'явитися всім своїм сердюкам при повній зброй. У Холмгарді так гостро пильнували загального спокою, що коли хто вбивав кого, то його без суду карали на смерть. Тепер збігся увесь

¹⁾ Щеб-то в кінці Х в.

²⁾ Які саме книги, автор саги не говорить.

³⁾ С. Гедеонов, „Варяги и Русь“. СПБ. 1876, с. 210.

⁴⁾ Обидві ці хроніки видано в „*Monimenta historica Norvegiae, latine conscripta*“ за ред. проф. Gustav Storm, (Kristiania, 1880, див. с. 14—24, 111—119).

нарід, щоб за звичаєм і законами шукати Олафа, а знайшовши, люди мали позбавити його життя, як то велів закон. Тут пішла чутка, що він був у палаці дружини конунга, і що там приготовлено вояків при повній зброї на його захист. Про це довідався потім конунг і він поспішив із своїми сердюками й не допустив до кровопролиття обидві сторони; спершу він заспокоїв їх, а потім і помирив. Конунг присудив грошову пеню за вбивство, а дружина конунгова заплатила її. Після цього Олаф жив у дружини конунгової, й вона його дуже любила, й поважав його увесь нарід“.

З оцим оповіданням порівняємо оповідання про Магнуса (в сазі про Магнуса Доброго „Saga Magnús Konúngs ens Góða), коли він хлопчиком виховувався у Київ у Ярослава та Інгігерди. Магнус був син Олафа Святого; його виховували на Русі, як каже сага, з бажання Інгігерди. Його перебування на Русі викликало деяке незадоволення серед руських. „Трохи згодом виступили люди, що були настроєні проти нього, й заздрісники, що казали конунгові Ярославу: „Не личить, щоб чужинець, син конунга, тут виховувався“. Але конунг не звертав на це уваги. Магнус звик до забав і вже хлопчиком знов зсякі гри й мистецтва; він з великою спритністю перескакував через стіл, як це було в звичаї у юнаків його часу. Один (двірський) гридь (hirdmadr), старший за нього літами, якого не любили інші, мірявся в спритності з ним. Одного разу сталося, що коли Магнус, переплигуючи через столи, наблизився до цього гридя, той, підставивши руку, штовхнув його й сказав, що не бажає возитися з ним. Магнус упав зі столу. До цього випадку поставилися ріжно: одні захищали гридя, другі—юнака. Того-ж таки вечора, коли конунг пішов спати, Магнус, залишившись у палаті серед інших гридів, що сиділи за вином, підійшов до того гридя, що штовхнув його, і невеликою сокирою смертельно поранив його. Деякі з товаришів забитого схопили Магнуса й хотіли помститися, інші захищали його. Один з гридів, схопивши хлоп'я, пішов до опочивальні конунга; тут він кинув його на ліжко конунгові й сказав: „На другий раз краще гляди цього дурня“. Конунг одповів: „Ви занадто часто накидаєте йому негарні та ганебні вчинки. „Гридь промовив: „Тепер він досить завинив: забив одного гридя“. Коли конунг запитав, в чим справа, то той розповів правду. Конунг, сміючись, сказав: „Зроблено по-княжому (це—удар конунгів), мій вихованець, я залагоджу це вбивство“. Після цього він помирив хлоп'я з родичами й заплатив за вбивство гроши“. (Ant. Rus. II, 6—8, пор. Flateyjarbók. Christiania, 1868, с. 251—258).

Безперечно, в обох оповіданнях є декілька загальних рис. Чужоземний принц, якого виховують при дворі руського князя, з помсти забиває свого ворога; це вбивство викликає обурення з боку людности; але князь стає на бік принця й ратує його від смерті, сплативши грошими викупне за вбивство.

Виникає питання, в якій із двох саг треба вважати оповідання за основне, а в якій воно запозичене. На мою думку, свідоцтво про вбивство й викуп за допомогою грошової пені (вири) від смертної карі було вперше в сазі про Магнуса, а звідтіль воно перейшло й до саги про Олафа Тріггвасона. Звернемо перш за все увагу на час, до якого треба застосувати вказані оповідання; це X в. для саги про Олафа й 30-ті роки XI в. для саги про Магнуса. У першому оповіданні в ролі князя виступає поганий Святослав, в другому—Ярослав. Олаф для руської княжої родини був цілком чужа людина, що її суровий Святослав навряд щоб міг любити батьківською любов'ю. Навпаки, Магнусом, сином Олафовим, на Русі сильно піклувалися, виховували його в княжій

родині справді як рідного сина, з великою застережливістю та увагою стояли за його права й особисту безпеку під час переговорів з приводу обрання Магнуса на короля Норвегії. Більше правдоподібною вдається обстанова сварки в домі князя, аніж зустріч хлопця Олафа в руському місті з Естонцем, утеча до якоїсь гостинниці, де спинився з ним Сігурд. В XI в. на Русі існувала грошова вира за вбивство; дуже сумнівно, щоб грошова вира була вже за Святослава.

У сазі про Олафа є одна цікава подробиця, що її немає в оповіданні про Магнуса,—це оборона хлопця княгинею, підтримувана військовою силою. Такої оборони можна швидше сподіватися від Інгігерди, котра викликала (у сазі про Магнуса) Олафа на Русь на виховання. Найпевніше, що ця старовинна риса випала якось з переказів саги про Магнуса, що дійшли до нас.

Вказівка саги на те, що княгиня мала власну дружину, що дорівнювалася дружині князя, та що і князь і княгиня старалися, щоб притягти до своєї дружини видатних вояків, давно вже звернула увагу дослідників. Ще С. М. Соловйов (Історія... т. I, с. 217) вказував на билину про Івана Годиновича, небожа Володимирового, що йому за-для успіху в сватанні до дочки царя Афромія Афромієвича Настасії князь радить: „гой еси Иванъ Годиновичъ, возми ты у меня князя сто человѣкъ русскихъ могутыхъ богатырей, у княгини ты бери другое сто, у себя, Иванъ, третье сто, поѣзжай ты о добромъ дѣлѣ о сватаньѣ“... (Сборникъ Кирши Данилова, под ред. П. Н. Шеффера. СПБ. 1901, с. 58). Ор. Ф. Міллер порівнює це місце з епізодом у Тідрек-сазі, де Ерка дає Тідрекові від себе 1000 лицарів та стільки-ж випрошує на допомогу йому в Аттілі. В цьому він бачить ознаку німецької стихії в билині („Илья Муромецъ и богатырство Киевское“, СПБ. 1869, с. 370—371). Порівнюючи билину про Івана Гостиного сина з поданим місцем із саги про Олафа й А. М. Лобода („Русскія былины о сватовствѣ“, Київъ, 1904, с. 209). Коли застосувати сагу про Олафа до часів Ольги й Святослава, то можна в літопису знайти вказівки на осібну дружину княгині Ольги. В 946 р. вона повертається з малолітнім Святославом, побідивши Деревлян. „И иде Ольга по Деревльской земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною своею, уставляющи уставы и уроки“. Коли під час відсутності Святослава в р. 968 Печеніги ледве не опанували Київ, ратівником столиці був тоді воєвода Претич; війська княжого ні в місті, ані біля нього не було. Довелося посылати до князя умисне посланців. „То слышавъ Святославъ въборзѣ въсѣдъ на кони съ дружиною своею, и приде къ Киеву (Іпат. літ.).

Можна помітити деяке політичне значення руських княгинь у тексті умови Ігоря (945 р.). Коли укладали цю умову, то явилися не тільки представники руських князів, але й княгинь: „Мы отъ рода русского послы и гостье: Иворъ, посолъ Игоревъ великаго князя Русскаго и обычни послы: Вуефастъ—Святославъ, сына Игорева, Искусеви—Олгы княгиня... Каницарь—Предславинъ, Шигобернъ—Съфандръ, жены Ульбовы...“ (Іпат. літ. вид. 1871, с. 29).

У Снорре Алогія має свій власний палац, свої власні прибути. Це дуже нагадує літописну вказівку на те, що Ольга поклава на Деревлян „дань тяжъку, и двѣ части идета Киеву, а третья—Вышегороду къ Ользѣ, бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ“ (Іп. л., 6454, с. 38).

Цікава вказівка на віщування старої княгині під час Іольських свят, взимку, коли починає збільшуватися день, цеб-то перед християнським Різдвом. Це старий поганський поширений звичай, що його добре

знають на Україні, в цілій Росії, у всіх Слов'ян, Німців та в інших народів Європи.

В наведенім уривкові з саги про Магнуса звертає на себе увагу вираз: „Це зроблено по-княжому (це удар конунгів)“¹⁾. Його я порівнюю з одним місцем із „Слова о царих і о князіхъ и о властителяхъ“, пам'ятки, що нагадує „Моленіе Даніила Заточника“ й яку можна мабуть застосувати до XII–XIII в. Ось воно: „Егда бияхуся полочане с Володимеромъ про дчеръ Рогволодову, зане не хотѣти за Володимира, и биющимся имъ крѣпко и рече единъ полочанинъ: женьскаѧ обида но царскаѧ побѣда“²⁾.

Спинимось, нарешті, на 48-му розділі саги про Олафа Трігвасона (в редакції Снорре Стурлесона), що оповідає про відношення Гаральда Грэндського до Сігріди. Вдова конунга, Сігріда мала величезні багатства й Грунти у Швеції. Вона була дуже розумна жінка й уважна в багатьох справах (var hin vitrasta kona ok forspå ut marga luti). Конунг Гаральд уперто домагався від Сігріди згоди на шлюб і двічі починав з нею ці переговори. З великим початком він рушив до тієї садиби, де жила Сігріда. Тоді-ж таки увечері прибув туди й другий конунг Visívalldr (Всеволод), зі Сходу, з Гардаріки (тоб-то з Русі), що теж домагався шлюбу з нею. Обом конунгам та їхньому початкові відведено було великий будинок, оздоблений відповідним чином. Цього вечора гостям запропоновано було таку велику силу всяких трунків, що всі повпивалися й поснули. Заснула й варта внутрішня і зовнішня. Вночі Сігріда наказала напасті на них з вогнем та мечем (eldi ok varpum). Будинок, разом із людьми, що були в ньому, спалено: а тих, що вибігали з нього, повбивано. Сігріда казала, що вона хоче добитися цим засобом того, щоб у маліх конунгів (smákonúngar) пропала охота свататись до неї. Після цього Сігріду прозвали Чванливою (Stórráða).

Мимоволі пригадуються оповідання нашого літопису, як кн. Ольга спалила послів, що прибули до неї від князя Мала, в „мовнице“ та як під час пожежі Коростеня „побѣгоша людье из города и повеле Олга воемъ своимъ имати я; и яко взя городъ и пожъже и, старѣйшины города ижъже, и прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ“ (Іпат. літ.).

Вираз eldi ok varpum власне значить: „вогнем та зброєю“, перекладачі передають його: igni ferroque (Ant. Rus. I, 285), „with fire and sword“ (Heimskringla... by S. Laing, стор. 44) тоб-то „вогнем та мечем“. Це нагадує старовинне прислів'я (з Якимовського літопису): „Путята крести мечем, а Добриня огнем“.

У „Родоводі норвезьких королів“ (Aettartal Noregs konúnga) сказано, що Олаф Трігвасон виховувався у „старого Вальдимара“ (med Valdimari gamla, Ant. Rus. II, 94). Це нагадує нам „старого Владимира“ в „Слові о полку Ігоревім“.

П. П. Вяземський висловив досить сміливе твердження, що „Гуннауг звірявся з руським літописом“. „Факт цей, каже він, має дуже важливе значіння, коли досліджувати обопільні відносини саг та інших літописів. Творець легенди, згадуючи про приведеного Олафом єпіскопа Павла, що хрестив Володимира, мабуть помилився через іншого літописця, що наводив слова учителя Павла, коли його запитав Володимир про страву: „Аще ясть кто и пітъ, то все въ славу Божію, рече учитель нашъ Павелъ“. Творець саги не зрозумів, що мова мовилася про апостола Павла, й прийняв „учителя Павла“ за єпіскопа Павла... Питання, що з

¹⁾ В латинським перекладі: „regis cum facinus“.

²⁾ Стаття Ф. И. Покровського „Словеса изъ святыхъ книгъ собрана“ (в Изв. Отд. рус. яз. и слов. И. Акад. Наук. 1907, т. XII, с. 228).

ним звернувся Володимир до німецьких учителів, серед яких, як оповідають норренські (тоб-то норвезькі) легенди, був і Олаф Трігвасон, має велими важливе значіння¹⁾.

Звичайно, єсть деяка частина ймовірності в тому, що руські літописні оповідання і в писаній формі могли бути в руках таких, як порівняти, освічених людей, як Олаф Святий; але щоб їх було занесено в вигляді рукописів у далеку Ісландію, де жив Гуннлауг, це мало припустима річ. До цього додамо, що автор саги цілком об'єктивно каже про прийняття християнства з Візантії й навіть примушує свого земляка бути в ролі поширителя християнської віри в нашому краю не по західному, а по східному обряду.

Можна однаке завважити, що близькі по духу явища висвітлили однаково і руський літописець-чернець і ісландський духовник. Так, обом їм довелося здібатися з фактами виконання віщувань, що їх робили погани. З приводу віщування про смерть Олега літописець каже: „Се же дивно, яко отъ волхованья сбываются чародѣйство“ й посилається на поганських волхвів (Аполонія Тіанського), що творили чуда й віщували. В сазі Гуннлауга мати конунгова, що була розумною та добродійною жінкою, дарма що тоді панувала поганська віра, віщує подібно до інших погань поганських волхвів, говориться про ролю Олафа, яко поширителя ясного світла нової віри.

В руському літописові християнин-варяг каже про поганських богів: „не суть бози, но древо; дънесъ есть, а утро изъгнило есть; не ядять бо, ни пьютъ, ни мовлять, но суть дѣлани руками в древѣ сокирою и ножемъ... не дам сына своего бѣсомъ“ (Іп. літ. 6491 р.). Щось подібне до цього каже Олаф князеві: „Не боюся я богів, яким ти молишся, тому що в них нема ні голосу, ні зору, ні слуху, ні розуміння чого-б то не було... Божества, що ти до них молишся, керують може тільки тъмою“... (Редакція Гуннлауга, Ant. Rus. I, 400, пор. редакцію Одда, Ant. Rus. I, 422).

Несподіване співчуття Олафове до християнської віри занотовує Гуннлауг як паралелю до відомостей про Василія Великого, Амбресія Медіоланського, нарешті Євстафія Плакиду. На таке-ж несподіване співчуття до нової віри вказує й Нестор у „Сказанії про Бориса та Гліба“ й посилається теж на епізод з Євстафієм Плакидою.

Ці приклади не можуть свідчити про вплив одного письменницького твору на другий (літопису або Несторового сказання на сагу), а пояснюються однаковим оточенням, з якого вийшли автори їх, однаковим настроєм та начитаністю їхньою у церковній літературі.

¹⁾ Собрание сочинений кн. П. П. Вяземского. СПБ. 1893, с. 141.—В статті „О предложении книгъ отъ греческаго языка на словенскій“, заведеній і до первоначального літопису, оповідається, що епископ Методій був наступником Андроніка, а Андронік був один з 72-х учнів апостола Павла: „Моравы бо доходилъ и апостолъ Павель и училъ ту; ту бо есть Илурик, его же доходиль апостолъ Павель, ту бо бяша Словене первеи. Тѣмъ же Словѣньську языку (народу) учитель есть Павель, отъ него же языка и мы есме Русы; тѣмъ же и намъ Руси учитель есть Павель апостолъ“. (Іп. літ. 6406 р.) Якщо говорити про можливість перенесення до саги й імення Павла, як первоучителя Руси, з пам'яток руської письменності, то швидше треба послатись на це місце літопису, а не на проповідь римських місіонерів перед Володимиром.

VI.

Висновки наші будуть такі:

1) Свідоцтва про перебування вдруге Олафа Тріггвасона у Київі за часів Володимира та про допомогу його охрещенню Володимира й Руси не знаходимо в найбільш критично обробленій редакції саги, що належить Снорре Стурлесонові; воно є в обробках саги ченців Гуннлауга та Одда.

2) Хронологічні вказівки саги, якщо їх порівнювати з іншими джерелами, переконують у тому, що Олаф міг бути на Русі за Святослава та Ольги.

3) Ім'я Святослава обернулося в народніх переказах Норвегійців та Ісландців на більш популярне ім'я Володимира.

4) Набуває цілковитої певності думка, що Алогія, яка переконувала руського князя хреститися, це Ольга (аналогія в літопису: Ольга та Святослав).

5) На літературну обробку саги про Олафа Тріггвасона зробила вплив сага про Олафа Святого (до першої саги потрапив епізод із другої саги про народження героя після смерті батька, про стосунки між Олафом та дружиною князя).

6) Для історії охрещення Володимира й Руси сага не має ніякого значіння.

Гармонія мови „Слова о полку Ігоревім“.

Присвячується С. К. Шамбінаго з нагоди двадцятип'ятиріччя його наукової діяльності.

При реконструкції ритміки „Слова о полку Ігоревім“ дослідник зустрічається з серйозними перешкодами, напр. в нез'ясованості староруського наголосу й у питанні про складову вагу кінцевих *δ*, *ъ*¹). Перешийкод такого роду немає при вивченні другого боку Слова, його звукової словесної гармонії. Тут уже головну ролю грають шелестівки й самий текст слова взагалі. Шелестівки протягом часу підпали власне небагатьом змінам, і зміни ці легко усунуті. Що до самого тексту Слова, то на думку новіших дослідників, яку я цілком поділяю, він не так уже дуже по-псований, як це здавалося спершу. Більшість же окремих помилок виправляється зусиллями палеографічної й філологічної критики. Все це повинно бути сприятливою ознакою. Але в порушенному питанні виникають зовсім нові перешкоди з іншого боку. Річ у тому, що інструментовка поетичних творів, не вважаючи на ряд найновіших цікавих праць в цій галузі, все-ж не досить вивчена, а в межах старо-руської літератури й усної словесності тим більше. А тому й оця стаття є лише спроба. Розпочинаючи її, я виходив з такого розмежування основних фактів звучання пам'ятника: 1) алітерація в її всіляких видах та одмінах; під алітерацією розумію такі суголоси рядом поставлених слів, що не обумовлені їх синтаксичним чи етимологічним звязком; 2) суголоси синтаксичного характеру, себ-то суголоси цілих речень поміж собою; 3) тавтологія, себ-то суголос етимологічно споріднених слів.

Питання про алітерацію в Слові о полку Ігоревім, як відомо, не нове. Ще в 1877 році кн. П. П. Вяземський в своєму „Ізслѣдованіи о варіантахъ“ Слова між іншим звернув увагу на алітерацію Слова й подав десять прикладів: з них п'ятеро становлять алітерацію на *с*, два на *и*, по одному на *к, р, о*. Алітерацію Слова кн. Вяземський схарактеризував як „весьма роскошную“, але в той-же час настільки натуральну, „что можно даже сомнѣваться—дѣйствительно ли она намѣренная; во всякомъ случаѣ весьма ясно, что она не заимствованная“. Між тим „древнѣйшая алітерація англо-саксонская вполнѣ искусственная“. Цими коротенькими зауваженнями кн. Вяземський і обмежився²).

Барсов у своїй розвідці³) визнав, що „алітерація, которую первый замѣтилъ въ „Словѣ“ кн. Вяземскій, заслуживаетъ особенного вниманія“, але праці в цьому напрямкові майже не продовжував. Він подав лише два нових приклади: один—алітерації на *с*: „Тогда при Олѣ Гориславличи

1) Ці труднощі заходився перемогти акад. Ф. Е. Корш у своїй відомій ритмічній реконструкції Слова (Ф. Е. Корш. „Слово о полку Игоревѣ“. Издание Отд. русского языка и словесности Академіи Наукъ. СПБ. 1909 г. Изслѣдованія по русскому языку, т. II, вып. 6-ой). Хоч гіпотезу Ф. Е. Корша, що Слово написане билинним віршем, не можна прийняти, поодинокі міркування його про наголос у Слові заслуговують серйозної уваги. Питання однаке остатільки складне, що вимагає спеціального розгляду.

2) „Слово о полку Игоревѣ. Изслѣдованіе о варіантахъ кн. П. П. Вяземскаго. СПБ. 1877 г., с. 29.

3) Е. В. Барсовъ. Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ Киевской дружинной Руси, т. I, с. 172, 173.

свяштесь и растяшеть усобицами“, другий на о: Нъ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую проліясте”.

Зіставлення Слова о полку Ігоревім з поезією скальдів, яке зробив Абіхт, знову дало привід торкнутися алітерації. Наміряючись довести споріднення метрики Слова з північною метрикою, Абіхт мусів був однаке визнати, що алітерація в Слові, хоча й зустрічається в великій кількості, грає зовсім іншу роль, ніж у поезії скальдів. Там, у скальдів, як каже Сіверс, „каждая пара полустишій связывается аллітерацієй въ одинъ сложный изъ двухъ частей, длинный стихъ“,—між тим як у Слові алітерації „составляютъ только случайное поэтическое украшение рѣчи, а не служатъ для связи полустишій“¹⁾... Яко приклад із Слова Абіхт подає один випадок алітерації, раніше не вазначений:

To почнуть наю птици бити
въ полѣ половецкомъ²⁾.

Окремі вказівки на алітерацію в Слові о полку Ігоревім зробив також Ів. Франко³⁾, та англійський дослідник Magnus⁴⁾. Отже дослідники визнають важливу роль алітерації в Слові, але характеризують її тільки негативною ознакою несходності з алітерацією старо-германською, найближчим-же робом роля алітерації в Слові залишається нез'ясованою як з боку кількости, так і з боку якості. Зацікавившись питанням, я знайшов тут широке поле для праці, і вже тепер маю можливість чимало збільшити число алітерацій в Слові, і разом з тим звернути увагу на їх якісну ріжноманітність.

Що до зовнішніх ознак всіх випадків алітерації в Слові можна розподілити на 5 груп, а саме: 1) алітерація на приголосний звук, 2) на групи приголосних, 3) на голосний, 4) суголос сусідніх складів одного й того-ж слова або двох, які стоять поруч, 5) суголос цілих слів.

Алітерації на приголосний дуже часті. Так на б: „немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посъяни“ (36)⁵⁾. На п, крім згаданого вище: „то почнуть наю“... (44): 1) „камо Туръ поскочяще своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежатъ поганыя головы Половецкыя, поскепаны саблями калеными“... (13); 2) „та преди пѣсь пояше“ (3); 3) уже бо бѣды его пасетъ птиць по дубію“⁶⁾ (9); 4) „пороси поля прикрывають“ (12).

На в: 1) „чили въспѣти было въщѣй Бояне, Велесовъ внуче!“ (7); 2) „се вѣтри, Стрибожи внуди, вѣютъ“ (12). Йонді трапляються алітерації на т: 1) „не мыслю ти перелетѣти издалеча, отня злата стола поблости?“ (28); 2) „сыпахутъ ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинъ“ (23); 3) „тугою имъ тули затче“ (39).

Далеко рідше, ніж губні, алітерують задньо-язичні; ось приклад, наведений ще кн. Вяземським: „а князи сами на себе крамолу коваху“ (21). Особливо часто трапляються алітерації на с і суголосне з ним з:

¹⁾ Prof. Dr. Abicht, Das südrussische Igorslied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung, S. 4 (Vierundachtzigster Jahres-Bericht der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, Breslau, 1907).

²⁾ Ibid.

³⁾ Ів. Франко, „Слово о Лазареве Воскресении“. Староруська поема на апокріфічні теми, с. 33 (Записки Наукового Товариства імені Шевченка, р. 1900, кн. III і IV, т. XXXV—XXXVI).

⁴⁾ The tale of the armament of Igor. A.D. 1185. A Russian historical epic. Edited and translated by Leonard A. Magnus. With revised Russian text, translation, notes, introduction and glossary. Oxford, 1915, стор. 52, 88, 97, 100, 106.

⁵⁾ Цифри в дужках показують сторінки I видання. В поданих прикладах підкреслюю алітеруючі звуки не тільки в складах під сучасним наголосом, але у всіх випадках, маючи на увазі, що акцентологічний вид пам'ятника був трохи інший ніж тепер.

⁶⁾ I вид.: подобію.

1) „два солнца помѣркоста, оба багряная стъльпа погасоста, и съ нима¹⁾ молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тѣмою ся поволокоста“ (25); 2) „уже бо Сула не течеть сребреними струями къ граду Переяславлю“ (33); 3) „единъ же Изѧславъ сынъ Васильковъ позвони своими острыми мечи о шеломы литовскія“ (33); 4) „уже понизите²⁾ стязи свои, вонзите³⁾ свои мечи вережени“ (34); 5) „тому въ Полотскѣ позвониша заутренюю рано у Святых Софии въ колоколы, а онъ въ Киевѣ звонъ слыша“ (36); 6) „се ли створисте моей сребреней сѣдинѣ!“ (26); 7) „тогда при Олѣ Гориславличи съяшется и растяшеть усобицами“ (16); „и стрѣлы по земли съяше. Ступаетъ въ златъ стремень...“ (15); 9) „Съ то же Коялы Свято-пльсь полелѣя⁴⁾ отца своего между угорскими иноходьцы ко Святѣй Софії къ Кіеву“ (16); 10) „А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ въ Кіевѣ на горах: „си ночь съ вечера одѣвахъте мя...“ (22, 23); 11) „Тогда Игорь въздрѣ на свѣтлое солнце“ (5); 12) „и жалость ему знаменіе заступи, иску-сити Дону великаго“ (6); 13) „сабли изъострени, сами скачуютъ акы сѣрыи вѣльци въ полѣ“ (8); 14) „Тогда въстути Игорь князь въ златъ стремень“ (8).

Алітерація на *ж* зустрічається рідко: „а мы уже дружина *жадни* веселія“ (26). Не раз зустрічаються алітерації на плавні. Прикладом може бути хоч-би поданий вже як алітерація на *с*: „уже бо Сула не течеть сребреними струями къ граду Переяславлю...“ (33) або: „вльци icroзу въсрожатъ по яругамъ“ (9), або ось ще більш характерне звучання *r i l* при описанню другого дня фатальної січи на Каялі: „съ зараніа до вечера, съ вечера до свѣта летять стрѣлы каленія, громлють сабли о шеломы; тре-щать копія харалужнія въ полѣ незнаемѣ среди земли Половецкіи“ (17).

Плавні домінують також і в плачі Ярославни.

З алітерації на групи приголосних найбільше притягають увагу такі, до складу яких входять знозу таки плавні з попередньою приголосною, напр.: „тогда Великий Святъславъ изрони злато слово съ^{4a)} слезами смѣ-шено...“ (26). Випадків багато; *r* з попередньою приголосною частіше в описаннію бою, військового запалу відважних, тріумфу перемоги: а) „дѣти бѣсови *кликомъ* поля *прегородиша*, а *храбріи Русици преїрадиша* чръле-нными щиты“ (13); б) „Чръленъ стягъ, бѣла хорюговъ, чрълена чолка, сре-бreno стружкіе храброму Святъславличу. Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо“ (11). Слід зазначити також алітерації на *ст*—иноді з *r*: „и стругы ростре на кусту“ (42), иноді без *r*: „стоять стязи“ (7). В алітераціях на голосні переважає *o* та *u*. Ще кн. Вяземський⁵⁾ та Бар-сов⁶⁾ звернули увагу на алітеруюче *o* в рядках: „дремлетъ въ полѣ Оль-гово хороброе гнѣздо, далече залетѣло, не было оно⁷⁾ обидѣ порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ чрънъй воронъ, поганый Половчине“ (11).

Ось приклади алітерації на *u*: „тіи бо два храбрая Святъславлича, Игорь и Всеводоль уже лжу убудиста⁸⁾ кѣторою; ту⁹⁾ бяше успилъ отецъ ихъ...“ I далі: „наступи на землю Половецкую, притопта хльми и яруги; взмути рѣки и озера, иссуши потоки и болота“ (21)... До пропо-нованої класифікації алітерації у Слові о полку Игоровім ми ввели далі категорію суголосів сусідніх складів того-ж самого слова або двох, що стоять поруч. Такі випадки не раз трапляються в „Слові“; вони од-ріжняються між собою лише якістю повторності: в одних випадках по-вторність повна, в других—часткова, що торкається тільки приголосного

¹⁾ I вид. и съ нимъ. ²⁾ I вид. понизить. ³⁾ I вид. вонзить. ⁴⁾ I вид. повелѣя. ^{4a)} I вид. „съ“ немає. ⁵⁾ Кн. Вяземський, „Слово о пльку Игоревѣ“. Ізслѣдованіе о варіантахъ СПБ. 1877 г. С 29.

⁶⁾ Барсов, „Слово о полку Игоревѣ“, какъ художественный памятникъ Кіевской дру-жинной Руси“ I. Москва, 1877 г. с. 172.

⁷⁾ I вид. небылонъ ⁸⁾ I вид.: убуди. ⁹⁾ I вид.: которую то.

звуку. Характерним прикладом для випадків того ѹ другого роду може бути сполучення: „чръною паполомою на кроваты тисовѣ“ (23). Звичайно, суголос у слові „паполомою“ обумовлений даним ѹого лінгвістичним складом, але цікаво, що поет не уникає таких слів, але іноді, як видно, з охотою їх заводить, напр.: „зегзицею“, „мычиочи“, „възлелляны“ та інш. Інші приклади суголосів сусідніх складів, як в одному слові, так і в двох, що стоять поруч, знайти не важко: а) ужє лжсу“ (21), б) темно бо бѣ в г̄ день: два солнца помѣркоста, оба багряная стльпа погасоста“ (25), в) „обѣсся синѣ мъглѣ“ (35). Плач Ярославни особливо багатий на алітерації цього роду: а) зегзицею“, б) „полечю, рече“—в цьому випадкові суголос захоплює навіть дві парі складів; в) „кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ“, г) „чemu мычиеши“, д) „мало ли“, е) „леллюючи“, ж) „сквозь землю“, з) „ты лелляль еси“, и) „възлелль“, к) „абых не слала“, л) „на море рано“. За додатковий аргумент на користь відокремлення розглядуваної групи алітерації може стати ще одне міркування. Автор Слова поруч із звичайним сполученням: „Руская земля“: „по Руской земли“ (17, 18, 20, 25), „на Русскую землю“ (21) „Руской земли“ (37, 44), „в Руской земли“ (44), „О, Руская земле“ (10, 12)—вважав за краще після приіменника „за“ міняти цей звичайний порядок слів і ставити прикметниковий додаток в позицію пост-позитивного, таких випадків п'ять—і в кожному з них ми зустрічаємо незмінно: „за землю Рускую“ (5, 18, 30, 30, 33).

Улюбленість деяких певних тонів видно ѹ з других ознак. Чим-же як не цією улюбленістю з'ясувати таке явище? Якби хто задумав розкрити степінь зустрічання в Слові окремих прикметників додатків, то побачив-би, що найбільше зустрічається—„рускій“ (26 разів) і „половецькій“ (18 разів). Це, звичайно, ѹ зрозуміло в творові, який виспівує епізод з боротьби Руїс з Половцями. Але як з'ясувати те, що найбільше од всіх інших прикметників додатків, навіть більше слова „рускій“, зустрічається слово „свой“ в ріжних комбінаціях: „своими крамолами“ (35), „главы своя“ (32), „свою рѣчъ“ (17), „главу свою“ (6), „къ дружинѣ своєй“ (5), „своя милыя хаты“ (14) „своихъ милыхъ ладъ“ (20), „своя храбрыя плѣкы“ (5), і т. і. і т. і., всього тридцять разів. Невже тут відограло ролю тільки значіння цього слова, яке ніби дає відчути інтимну близькість володільця з володінням? Подібне пояснення якщо ѹ можна припустити, то далеко не до всіх випадків. Воно не задовольнить нас цілком. Неминуче треба одвести місце ѹ чисто звуковому факторові. Пригадаймо, що на алітерації на с взагалі Слово особливо багате. Це цілком згідно з тим спостереженням, що майже в половині всіх поданих випадків слово „свой“ з'єднується з такими словами, які суголосні з ним через велику кількість—с та з: „на своемъ златокованнѣмъ столѣ“ (30), „своимъ златымъ шеломомъ“ (13), „своими злаченными стрѣлами“ (43), „своими желѣзными плѣкы“ (30), „своими острыми мечи“ (33), „своими острыми стрѣлами“ (33), „своими сильными плькы“ (21), „на своихъ сребреныхъ брезѣхъ“ (42), „стязи свои“ (34), „дѣду своему Всеславу“ (33), „сулици своя (32), „гнѣзда своего“ (27), „сердца своего“ (5), „крѣпостю своею“ (5).

Нарешті, остання категорія алітерацій, що їх ми одріжняємо по ознаках формальних, це—суголоси цілих слів, напр.: „вся своя воя“ (5), „страны ради, гради весели“ (45, 46).

Переходячи тепер до розгляду алітерацій Слова о полку Ігоревім по суті, ми мимоволі помічаємо, що звукопись деяких з них така очевидна, що переходить майже до звуконаслідування. Початки слів, які йдуть одна за одним: *Br*, *gr*, *tr*,—передають крякання круків: „врані граяхуть, трупія себѣ дѣляче“ (17).

Зловіщі завивання ночи, які розтиналися в природі в час затемнення, записуються скупченням звуків *с*, *з*, *ц*, *ч*, *ш*, *щ*, і домінуючим *у*: „Солнце ему тъмою путь заступаше; нощъ стонущи ему грозою птичъ убуди; свистъ звѣрий въ стаи зби...¹⁾ (8, 9).

В розумінні звуконаслідування можна розглядати й алітерацію на *п*, яка вже звертала на себе увагу дослідників²⁾ в цьому місці: „съ заранія въ пяткъ потопташа поганыя плькы половецкыя; и рассущясь стрѣлами по полу помчаша красныя дѣвкы половецкыя, а съ ними злато и паволоки, и драгія оксамиты...“ (10, 11).

Інші алітерації в Слові зовсім не мають, як видно, характеру звуконаслідування й пояснюються асоціацією не із зовнішнім звуком, а з емоціональним тоном відповідного місця. Така, напр., алітерація на *у*: „не тако ли, рече, рѣка Стугна, худу струю имъя, пожръши чужи ручы, и стругы, рострена к усту³⁾, уношу князю Ростиславу затвори Днѣпр темнѣ березѣ. Плачется мати Ростиславя по уноши князи Ростиславъ. Уныша дѣвѣты жалобю, и древо съ тугою⁴⁾ къ земли прѣклонилось“⁵⁾ (42, 43). Тут подається той елегічний настрій загальної журби й туги матери за передчасно загиблім юнаком Ростиславом, який увічнено навіть в літописі: „и плака ся по немъ мати его, и вси людье пожалища си по немъ по велику, уности его ради“ (П. С. Р. Л. I, стор. 94).

Із решти груп алітерацій, що не піддаються безпосередньому поясненню, мені здається можливим виділити ще одну, котрій я даю умовну назvu симbolичної. Самостійність її можна мотивувати тою особливою сугестивністю, що в старі часи дружинного побуту, як видно, була звязана з власними іменами аристократичного кола. З одного боку особливий словесний матеріял їх було обвіяно принадою чужоземного звучання: Рюрик, Олег, Ігор, Ольга, з другого значну частину їх було складено з живих слов'янських коренів, які пройняті розумінням відважності, сили та слави: Володимир, Ярослав, Всеvolod, Ізяслав, Ярополк, Святослав та інші. В них відчуvalося зачаровання влади, бачилось сяйво світла, чулося дзвін слави. Особлива властивість подібних імен княжому колові повинна була ще більше піднести їх серед інших більш звичайних слів.

Подібне відношення до імені підтверджується, можливо, й тими місцями старо-русських дружинних оповідань, де говориться про поширення слави князів-переможців по сусідніх краях та про страх далеких народів перед самим ім'ям переможця. Притягнення уваги поета до звуку славних імен і могло утворити той особливий вид алітерації, якому я даю назvu симbolічного. Цей вид алітерації полягає в тому, що в загальній звуковій структурі висуваються ті звуки, які є характерними для даних власних особистих чи родових імен. Ігор і Всеvolod збираються у похід, один брат чекає на другого, обидва вони – сини одного батька Святослава, обидва вони Святославичі, і сполучення звуків, характерне для імені Святослава, „св“ кілька раз лунає при описенню їх зустрічі: „Игорь ждетъ мила брата Всеvoloda. И рече ему буй Туръ Всеvolодъ: одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый ты Игорю, оба есѣ Святославичя, сѣдлай, брате, свои брѣзыи комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска на переди; а мои Куряне свѣдоми къмети“⁶⁾ (7, 8).

Також можна з'ясувати й улюблене поетом зіставлення слова „слава“ з іменем князів, сполученим з цим словом: а) „Бориса же Вячеславича слава на судъ приведе...“ (15); б) „единъ же Изяславъ сынъ Васильковъ позвони своими острыми мечи о шеломы Литовскія; притрепа славу дѣду

1) I вид: звѣринъ въ стазби.

2) Кн. Вяземський, Ізслѣдованіе о варіантахъ, СПБ. 1877, ст. 29.

3) I вид: ростре на кусту. 4) I вид.: стуюю. 5) I вид.: прѣклонило. 6) I вид.: къ мети.

своему *Всеславу*... (33); в) „ту Нѣмци и Венедици, ту Греки и Морава поютъ *славу Святославлю*... (22); г) „въ пльночи изъ Бѣла-града обѣсиша синѣ мъглѣ, утръ же вознись трикуси отвори врата Нову-граду, разшибе *славу Ярославу*...“ (35).

Слава князів і дружинників, яку виспівує поет, уявляється йому не наче дзвін: „звенить слава въ Кыевѣ“ і чернігівські дружинники „кликомъ пльки побѣждають, звонячи въ прадѣднюю славу“. Слава героїв співає її звучить у всьому Слові. І в іменах князів чується її дзвін, резонуючись у звуковій ефронії пісні. І навпаки, імена князів дзвенянять не тільки від славі, але й у всій музиці Слові.

Алітерації звязують суголосами головним чином слова, які стоять разом. Але в Слові о полку Ігоревім панує ще другий не менше важливий ефронічний факт. Він полягає в суголосі цілих речень, який є наслідком будування їх по особливому принципу. Ми можемо назвати цей принцип синтаксичною рівнобіжністю. Синтаксична рівнобіжність полягає в симетричному побудованні споріднених по значенню речень і приводить до з'явіщ віршу, ріжноманітних з сучасного погляду: тут буває й рима в нашому розумінні слова, здебільшого дієслівна, що з'являється то в кінці, то на початку звязуваних віршів, то повторення одних і тих самих слів, то таке взаємовідношення між рівнобіжними частинами, яке характеризується повторністю лише голосівок і яке не можна назвати інакше, як асонансом. Слово дає дуже багато прикладів такої рівнобіжності. На самий факт її вже звертали увагу, але зовсім з іншого погляду¹⁾. Нас-же буде цікавити лише звуковий бік цієї симетрії. А тому всі явища, що відносяться сюди, ми можемо розділити на такі категорії: 1) синтаксична рівнобіжність з повторенням одних і тих-же слів, 2) рівнобіжність без повторення, 3) звичайна дієслівна рима.

Перша група є найбільшою й найхарактеристичнішою для Слові; в межах її особливо часто зустрічається двохчленна формула, менше трьохчленна й дуже рідко, всього один раз—четирьохчленна. Щоб судити про характер та обсяг явища в цілому, я подав всі спостережені випадки його в Слові:

- a) „луце жъ²⁾ бы потяту быти,
неже полонену быти“ (5).
- b) „Нѣ нечестно одолѣсте:
нечестно бо кровь поганую проліясте“ (26).
- v) „Ваю храбрая сердца вѣ жестоцемъ харалузѣ скована,
а вѣ буести закалена“ (26).
- g) „въ полѣ безводнѣ жаждею иль луци съпряже,
тugoю иль тули затче“ (39).
- d) „съ заранія вѣ пятка потопташа поганыя пальки
половецкыя;
и рассущясь стрѣлами по полю, помчаша красныя дѣвкы
половецкыя“ (10).
- e) „аще его опутаєвѣ красною дѣвицею,
ни нама будеть сокольца,
ни нама красны дѣвице“ (44).
- ж) „ту ся копіемъ приламати,
ту ся саблямъ потрутати...“ (12).
- и) „Что мы шумить,
что мы звенить...“ (18).
- к) „Бишася день,
бишася другий...“ (18).

¹⁾ В. Бирчак, Византійська церковна пісня і Слово о полку Ігореві—Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910, т. XCIV, с. 5—29, т. XCVI, с. 5—32. E. Hofmann, Beobachtungen zum Stil des Igorsliedes. Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1922: B. 38, 1, 2 Heft, S. 89—107; 3, 4 Heft, Berlin, 1923, S. 228—244.

²⁾ I вид.: луцежъ.

- л) „Уже бо, братіе, не веселая година въстала,
уже пустыни силу прикрыла“ (19).
- м) „ту Нѣмци и Венедици,
ту Греци и Морава
поют славу Святъславлю
кають князя Игоря..“ (22).
- н) *Не ваю ли злаченый¹⁾ шеломы по крови плаваша?*
не ваю ли храбрая дружина рыкаютъ акы туры...“ (39)
- о) „чemu, господине, насильно вѣши?
чemu мычеши хиновьскія стрѣлки
на своею нетрудною²⁾ крилцю
на моей лады вои?“ (38).
- п) . . . „О Днепре словутицю!
ты пробиль еси каменный горы сквозъ землю Половецкую,
ты лелѣяль еси на себѣ Святославли юсады до пльку
Кобякова“ (38, 39).

У віщому сні Святослава після аналогічних дієслівних форм двічі повторюється „мя“ і „ми“.

- р) „одѣвахъте мя... чръпахуть ми... сыпахуть ми...
и нѣгуютъ мя...“ (23).

І нарешті, у звертанні до в. кн. Всеволода зустрічаємо також двічі:

- с) „Ты бо можеши...“ (28).

Трьохчленні формули хоч і рідші, але виразніші:

- а) *Игорь спить*
Игорь бдить
Игорь мыслю поля мѣритъ... (40).
- б) „Стрежаше его³⁾ гоголемъ на водѣ,
чайдами на струяхъ,
чрвнѣдьми на ветрѣхъ“ (42).
- в) *Tu ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каяли.*
Tu кроваваго вина не доста;
ту пиръ докончаша храбрій Русичи...“ (18).

Або, нарешті, трьохчленна формула, яка поєднує зі строгістю своєї рівнобіжності подвійну повторність двох слів:

- г) *Уже снесеся хула на хвалу;*
уже тресну нужда на волю;
уже врѣжеса дивъ на землю“ (25).

Єдиний випадок чотирьохчленної формули з повторністю—у голосінні руських жінок:

„Уже намъ своихъ милыхъ ладъ *ни* мыслю смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра *ни* мало того потрепати“ (20).

З поданого матеріалу видно, що слова, які повторюються в рівнобіжності, дуже ріжноманітні, й місце їх у формулах неоднакове: вони зустрічаються найбільше на початку, иноді в середині й рідко в кінці синтаксичних одиниць.

Звичайна синтаксична рівнобіжність без повторення окремих слів—явище, яке теж досить часто спостерігається у Слові. У поданих далі прикладах вазначається суголос елементів, що сам собою виникає на ґрунті рівнобіжності.

- а) „Два солнца помѣркоста,
оба багряная стѣпа погасоста,
и съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ,
тъмою ся поволокоста“ (25).

1) I вид.: злаченими. 2) I вид.: не трудною. 3) I вид.: е.

- б) „Тогда врани не граахутъ
галици помлькоша
сороки не трискоташа,
полозю полозоша только;
дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ,
словію веселыми пѣсами свѣтъ повѣдаютъ“ (43).
- в) „О Донче! не мало ти величія,
лелѣявши князя на вльнахъ,
ставши ему зелѣну траву на своихъ сребреныхъ брезѣхъ,
одѣявши его теплыми мыглами подъ сѣнню зелену древу (41, 42).
- г) „Стоши на борони,
прыщени на вои стрѣлами,
гремлеши о шеломы мечи харалужными“ (13).
- д) „наступи на землю Половецкую,
притопта хлѣми и яруги,
взмути рѣки и озера,
иссущи потоки и болоти...“ (21).

І даному прикладові не можна відмовити в певній звуковій організованості на підставі рівнобіжності, якщо прийняти до уваги, що у в словах „наступи“, „взмути“, „иссущи“ було під наголосом, на думку Ф. Е. Корша¹⁾. Крім того див. вище цей-же приклад яко алітерацію на „у“.

- е) „поють время Бусово,
ледѣють месь Шароканю“ (25, 26).
- ж) „...заступивъ королеви путь,
затворивъ²⁾ Дунаю ворота“ (30).

I в плачі Ярославни:

- з) полечю, рече, зегзицею по Дунаеви,
омочю бебрянъ рукавъ въ Каляѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ (37, 38).

Як бачимо, подані приклади одріжняються між собою й кількістю рівнобіжних синтаксичних одиниць, і степінню самої рівнобіжності. Найбільш звичайні групи в 2, 3, 4 члени. Тільки один раз зустрічається многочленне побудування, хоч і складене з двочленних та трохчленних ланок:

<p>„А мои ти Куряни свѣдоми къмети: подѣ трубами повити подѣ шеломы вѣзелѣяны конецъ копія вѣскрѣмлени пути имена вѣдоми</p>	<p>яруги имена знаеми, луди у них напряжені, тули отворени, сабли изъострені...“ (8).</p>
--	---

Невитримана рівнобіжність обертається іноді на звичайну дієслівну риму, наприклад:

Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влькомъ рыскаше;
изъ Кyева дорискаше до куръ Тмутороканя,
великому Хрѣсови влькомъ путь прерыскаше“ (36)

Або ще: „Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахутѣ;
нѣ часто врани граяхутѣ, трупіа себѣ дѣляче;
а галици свою рѣчъ говоряхутѣ... (17).

Самий факт синтаксичної рівнобіжності, що його ми спостерігаємо в Слові, дуже важливий, звичайно, і для вивчення стилістики пам'ятника, і для тих чи інших припущеній про споріднення його з чужоземними літературами. Тепер-же для нас досить загального уявлення, як багато-суголосів у Слові виходило з зазначененої особливості, звязаної з синтаксичною структурою пісні.

¹⁾ Ф. Е. Коршъ. Слово о полку Игоревѣ, СПБ. 1909, стор. 13.

²⁾ I вид.: затвори въ.

Ми не оглянули-б усеї гармонії Слова, коли-б ще не згадали про один факт, бодай і не такий важливий, але досить характерний: це—тавтологія, себ-то звязок етимологічно споріднених слів, добре знайома як усній поезії, так і книжному стилеві. Таких випадків у Слові небагато, але все-ж таки їх треба відокремити в особливу групу. Ось вона: а) перш за все вираз „труби трубять“—зустрічається двічі (7,34); б) потім: „свѣтъ свѣтлый“ (7), „мосты мостити“ (11), „ни мыслю смыслити“ (20), „ни думою сдумати“ (20), „пѣвше пѣснь“ (46), „пѣсь пояше“ (3). Якщо сюди додати ще вираз „свичая и обычая“ (14), то й увесь склад даної групи буде вичерпаний.

Так ми переконуємося, яка ріжноманітна евфонія Слова й з яких ріжних джерел вона виникає. Ми роздробили складне на його елементи. Але загальне основне питання про тайну евфонії Слова, про те найважніше, що з цієї безлічі атомів та кліточок утворює єдиний художній організм,—це питання лишається для нас таким-же таємничим, як і раніш. До спроби розвязання його можна підійти лише з одного боку, з боку художньої індивідуальності поета. Всім, хто студіював Слово, добре відомо, як пильно вмів спостерігати автор його тодішню дійсність і як яскраво вмів передати свої поетичні уздріння. Він сприймав світ як картину, повну драматизму, яка відлискує яскравими фарамами золотих шоломів, черлених щитів, осяяну кривавою зорою й синьою блискавицею. Але де тільки один бік сприймання. Орлиний льот та орлина гострозорість поєдналися з дивовижним слухом. Ріжноманітні голоси птиць і звірів добре знайомі й зrozумілі авторові Слова. Він прислухається до говору галок, розуміє їх мову. Для нього солов'ї співають веселих пісень, що віщують світанок, ятелі своїм текстом показують шлях до ріки. Звуки тваринного світу наповнені таємничим значінням: вовки на громовицю виуть по ярах, орли клектом на кості звірів кличуть, лиси брешуть на червоні щити; загадковий Див,—теж, мабуть, птиця,—кличе на верховіття. Лебідь та словейко особливо полюбились поетові. Він згадує й лебедині співи й сполоханий крик лебедів і плеск лебединих крил. Співи Баяна, це—щебетання солов'я. І не раз то тут, то там людські звуки нагадують тваринне царство. В голосінні Ярославни чується зегзиця, в стонах пораненої дружини—рикання турів, в розмові половецьких ханів—скрекотання сорок. І від неживої природи, від землі, туч, моря й рік доносяться віщі голоси: земля то глухо гуде, „тутнетъ“, то здригається від тривожного стуку, „стукну земля, въшумъ трава“. Хмари й блискавиця віщують грім. Дін, звертаючись до князів, кличе їх до перемоги. У пітьмі ночі ще чутнішими стають голоси німої природи: „Ночь стонущи ему грозою птичъ убуди; свистъ звѣрий въ станъ зби“. Опівночі заговорило й море: „прысну море полунощи...“.

А людське життя, яке воно багатозвучне, як наповнене криками, гуками, стогонами, піснями й дзвонами. Ось збираються у похід: „Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Кыевѣ... Трубы трубять въ Новѣградѣ...“ От з південного степу вчувається рипіння половецьких возів: „кryчать тѣлѣги полунощи“. Ось, нарешті, бій: гремлять і дзвенять мечі о шоломі, „трещать копія харалужныя. На полях бою розтинаються гуки та крики: „дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша“, „се у Римъ¹⁾ кричать подъ саблями половецькими“. Поразка, нещастя, горе руської землі теж у звукові: „а въстона бо, братіе, Кіевъ тugoю, а Черниговъ напастыми“. „О! стонати Руской земли...“ Поет примітив і інші, зовсім не трагічні звуки: і свист Овлура за рікою, гуки ратаїв. Але найбільше його захоплює пісня та дзвін. Він зачарований співом Бояна й

¹⁾ I вид: Уримъ.

гуркотом живих струн під його перстами. Він чулий і до пісень не на рідній мові, а на чужих, до художньої й музичної краси західно-європейської поезії: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греки и Морава поють славу Свѧтъславлю“. Навіть пісні ворогів не чужі його слухові: „се бо готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю“. З піснею сполучується дзвін: готські „красныя дѣвы“ співають „звоня рускымъ златомъ“. Пісня й дзвін об'єднуються в розумінню слави: можна співати пісню слави й можна дзвонити „въ прадѣднюю славу“. Такі пісні та дзвін перемагають і час, і просторінь. З давньої давнини, від часів прадідів доходить до поета дзвін „давный“ в Тьмуторокані, дзвін, до якого прислухався великий князь Всеволод, і від якого затикав вуха Володимир Мономах у Чернігові. Коли в Полоцьку дзвонили в дзвони на честь Всеслава, він у Київі чув цей дзвін. Своїх героїв автор наділив тою чудовою чуйністю до звуку, якою ще більше визначався сам. Він чує, як дівчата співають на Дунаєві й їх голоси „въются“ через море до Київа. А скільки поезій звуку в цьому дивному: „что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями?“ У всесвітній літературі навряд чи знайдеться другий твір, в которому перетворилося-б стільки звукових вражінь. Автор Слова був, безперечно, високо обдарованою музичною натурою. У виключності його хисту й треба шукати головного пояснення фактів евфонії, що її ми спостерігаємо в Слові. Багато елементів цієї евфонії виникають, звичайно, з поетичного задуму: такі, мабуть, окремі найбільш ясні випадки звукописних алітерацій. Але алітерація в цілому, самий спосіб прикладання синтаксичної рівнобіжності й сама суть евфонії Слова пояснюється лише одним—музичним інстинктом поета. Тут ми мусимо спинитись, тут остання межа нашим запитанням, але тут-же й світло, яке переконує, що намічений шлях є правдивий. Слово представляється нам героїчною симфонією геніяльного музики, і в світлі цього погляду воно розкривається для нових і нових студіювань...¹⁾.

Методи вивчення гармонії Слова можуть бути корисними і для критики самого тексту, принаймні вони не раз допомагають нам розібратися у великій кількості пропонованих поправок і виділити те, що найбільше відповідає духові пам'ятника. Обмежується діяками прикладами.

Немало тлумачень звязано з таким місцем вступної частини Слова: „спала князю умъ похоти, и жалость ему знаменіе заступи искусити Дону великаго“ (6). Перша частина фрази викликала ряд кон'ектур. В. Ф. Міллер пропонував читати: „вспала (або впала) князю у умъ похоть“; Тихонравов (І вид.): „спаль князю умъ похоти“. Потебня в дусі Міллера: „успала князю у умъ похоть“. Корш: „отъяла кънязю умъ похоть“. Таким чином більшість коментаторів вважали „спала“—діесловом, присудком, а „похоти“—іменником, тільки один Барсов запропонував тут зробити навпаки й дав кон'ектуру: „спала князю умъ похопи“, розуміючи „спала“—в звязку з старо-руським „спалка“ в значенні сучасного польськ. „spala“—inflammatio, а „похопить“—в значенні „схватить, захватить, оладеть“. Одним із мотивів Барсова з'явилось також синтаксичне взаємовідношення даної частини фрази з наступним: „и жалость ему знаменіе заступи“, де присудок в кінці, а підмет на першому місці²⁾. Читання Барсова, відповідаючи принципові синтаксичної рівнобіжності, має перевагу і якщо потрібue якогось поліпшення, то може бути з боку діеслова „похопити“, незвичайного для Слова; чи не краще про-

¹⁾ Другий бік пам'ятника, його поетичну композицію, розглянуто в моїй статті „Композиція Слова о Полку Ігоревім“ (Журнал „Slavia“, 1925, т. IV, вип. 1).

²⁾ Е. В. Барсовъ, Слово о полку Игореве, какъ художественный памятникъ Киевской дружинной Руси. Т. II, М. 1887, стор. 147—153.

читати „полони“, себ-то „спала князю умъ полони“. Це читання не складніше і в палеографічному розумінню, тому що „л“ легко може дати „х“ в полууставі і в скорописі; крім того читання „полони“ більше відповідає слововживанню самого пам’ятника, як видно зального: „уже, княже, туга умъ полонила“, кажуть бояри Святославу Київському. Як відомо, спірним є розуміння й такого місця:

„Заря свѣтъ запала,
мъгла поля покрыла,
щекотъ славій успе,
говоръ галичъ убуди“ (10).

Перш за все вазначу до речі, що в останніх двох рядках спостерігаємо не тільки рівнобіжність синтаксичну, але майже повну рівнобіжність голосівок, себ-то асонантне відношення між ними:

„щекотъ славій успе
говоръ галичъ убуди...“.

Натурально й перших два рядки коментувати в дусі рівнобіжності. Трудно погодитися з тими дослідниками, що вважають слово „свѣтъ“ додатком до „заря“ і поєднують його рискою (тире) (Тихонравов, Огоновський). Більш правильну позицію займають ті, хто відповідно до характеру структури цих рядків дивляться на „свѣтъ“ як на приложення й пропонують поправки для слова „запала“, а саме: „заповѣдала“ (Потебня), „запяла“ (Міллер). Поправка Потебні однаке трудна палеографічно; поправка Міллера, хоча й близкуча своєю палеографічною простотою, однаке не дає задовільняючого зрозуміння. Поет має картина похмурого ранку (так розуміли ще Максимович, Ап. Майков, Потебня, Барсов, С. К. Шамбінаго), і значить тут мова йде не про згасання вечірньої зорі, а про появу ранішньої; розуміння найкраще передається переведлом: „зоря свѣтъ заронила“ (Барсов). Тому замісць слова „запала“ я пропонував-би прочитати „запалила“, що цілком можливо палеографічно: склад „ли“ міг бути написаний над рядком, а потім не звернути уваги переписувачів. Окрім того нове читання ще більше вирівняло-б рівнобіжність перших двох рядків:

„Заря свѣтъ запалила,
Мъгла поля покрыла“.

В суперечці про Трояна, стаючи на погляд тих, хто вважає це читання первісним і не заміняє Трояна Бояном, можна було-б привести як додатковий аргумент прекрасну алітерацію на „р“, зокрема на „тр“: „рища въ тропу Трояню“ (6), і йдучи за акцентологією Корша: „Рища въ тропу Троянію“.

Нарешті, пам’ятаючи звукописні способи Слова, не можна не приєднатись до тих коментаторів, що в уривкові: „ступаетъ въ златъ стремень въ градъ Тьмутороканъ, то же звонъ слыша давный великий Ярославъ сынъ Всеволодъ¹), а Владіміръ по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ“ додаток прикметниковий „давний“ відносять не до кн. Все-волода, а до речівника „звон“²). І в нас мимоволі з’являється думка, чи нечується в слові „давний“ відділеному від свого речівника діесловом „слыша“—далекого глухого резонансу до слова „звон“: саме такий був дзвін, що доходив з глибини минулого, від часу дідів.

¹⁾ I вид.: Ярославъ синъ Всеволожъ.

²⁾ Так: Огоновський, Слово о Пѣлку Игоревѣ. V. Львовъ, 1876, ст. 62.

Кафа.

Кафа, що з 1789 р. стала Теодосія, як була й раніше, за часи Греків, не чужа Українцям. З цим ім'ям звязані походи Сагайдачного (1616 р.) і Сірка (1675 р.), де ім'я чуємо ми в наших думах,—тому-то, гадаю, щікаво нам довідатися, що то була за фортеця, яка була свідком загибелі такої сили наших предків, і яку два рази за один вік брали наші козаки, хоч правда, вже не від Генуезців, що її будували, тому що Генуезці володіли нею тільки до 1475 р.

За часи Генуезців Кафа була дуже гарне місто, що лежало амфітеатром відзовж бухти і мало велику силу вузеньких покручених вулиць. У центрі її містився палац консула, над котрим маяв пропор Генуезької республіки: червоний хрест на срібній дільниці; зі входу в Каантин була курія, щеб-то судовий дім, масарія (скарбниця), дім католицького біскупа, склади, контори й магазини. Місто було обведене високими стінами з баштами і з брамами. Від XIV в. поза стінами міста утворилося ще нове містечко з базаром і кошарою для невільників. Цих бідолах приганили до Кафи, на продаж в Турцію, Сирію, Єгипет і інш., як Татари, так і кавказькі гірняки, гнали їх закутих за шій десятками, таврували їх розпеченим залізом, часом халаштали. У Кафі за високими стінами кошари збиралося звичайно до 30.000 таких невільників. А проте треба додати, що невільники, які перебували під владою кримських Татар, після 6 років неволі stavали вільними громадянами країни.

Поза тим новим містечком тяглися слобідки: Каантинна, Татарська та Юр'ївська, де було збудовано велику міську цистерну для води, двір для прогону бидла, склади для сіна та дров, харчівні та т. п.

Збудування фортеці належить до XIV в. Року 1318 Генуезці, призначивши попередні шанці за не досить міцні, укріпили місто огорожею з брусів, зміцнивши їх цементом, а 1342 р.¹⁾ почали і цю огорожу замінювати на мур з високими баштами та брамами, що міцно замикалися. Початок цієї будівлі приписується кафському консулові Готфрідо де Зоаліо.

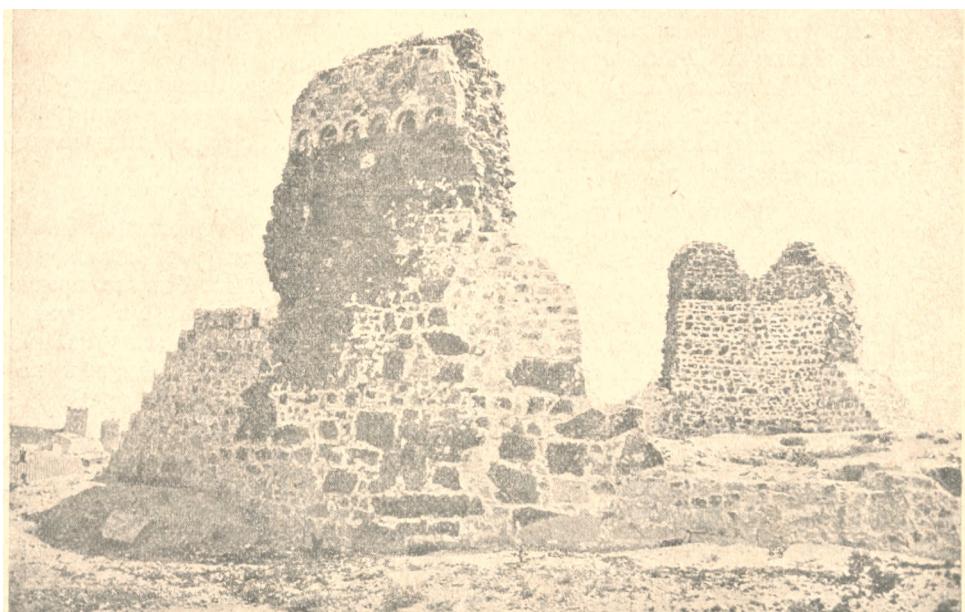
Будувалася фортеця не вся одночасно, але по змозі та по потребі. В цім нас переконують кілька плит з написами, що заховуються у теодосійському археологічному музеї. Так, перша з них (ЧЧ. 2—4), розбита на три частині, зі згладженім гербом, що знайдена у так званій „Круглій“ башті, каже, що цю башту збудовано за час уряду кафського консула Джованні де Скафа, 1342 р. Друга, мармурова плита, теж розбита на дві частині (Ч. 5), з п'ятьма гербами: Генуї, римського папи Климента VI, консула, м. Кафи і знову Генуї, має напис латинським гекзаметром такого змісту: „Року божого 1348, в 8 день травня²⁾, коли дарована була нагорода папи Климента, для звеличання хреста, збудована була ця башта. Діставши початок свій і заснувавшись під захистом Ісуса, вона всім лихим хай буде на загибель, а найвищому на славу. Консул був

¹⁾ Але не 1351, як каже В. К. Вінogradov, бо 1342 р. була вже збудована „Кругла“ башта.

²⁾ Так прочитав це генуезький палеограф Рамендіні, але проф. Юрьевич читає: „Року 1346, в 8 день липня“:

тоді Ерміріо, на імення (Ран) Мондіні, котрому по правді провід давав Христос. Заховай, боже, цю башту, під назвою котрого вона повсякчас буде безпечна, ти-ж нині величай його“.

Третя плита має такий напис: „Року 1384, в 7 день листопаду ця башта закладена і збудована за час князівства ясноосвіченого державця пана Антоніотто Адорно, з божої ласки дожа генуезького й оборонця народу, і за час уряду високих та великоможних мужів, панів П'єтро Гацано, шановного консула Кафи і генуезців у державі Хазарській, Якоба Спінола де Лукулло і Бенедетто де Грімальді, членів опікунчого комітету, радників і скарбників у згаданій країні, на честь пресвятої діви Марії, під назвою святого Фоми. Амінь“. Цей камінь знайдений був біля будинку Музея в рові, 1883 р. Певне тут була її башта.

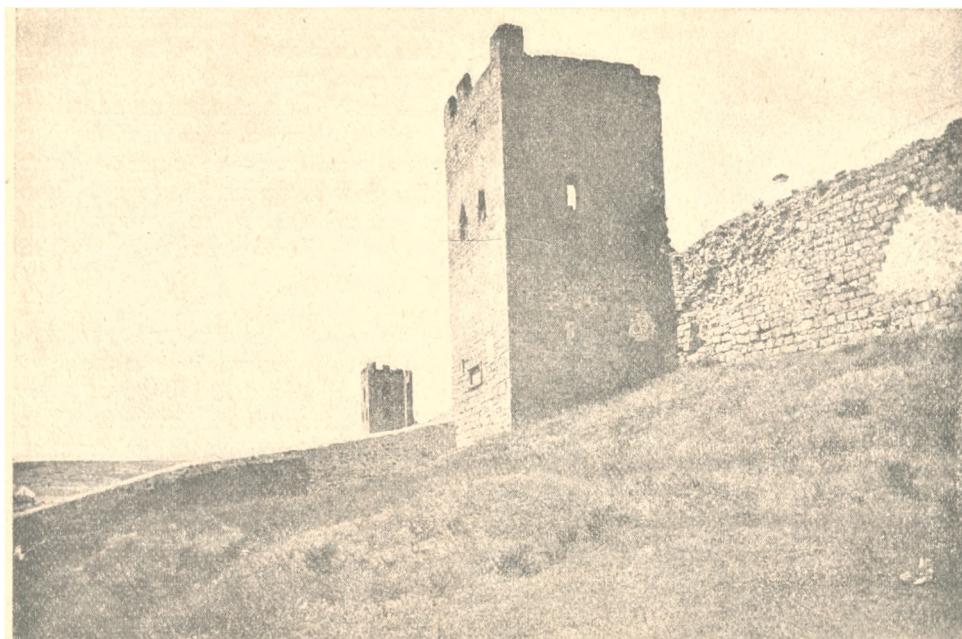
„Кругла“ башта ді Скафо.

Четверта, теж мармурова плита (Ч. 14), теж розбита, з двома однаковими гербами, має такий напис: „Цей міст і мур від найближчої башти біля моря, на захід, Гаспаро де Джіудічі власним коштом оздобити та побудувати наказав, за час консульства високоповажного пана Колочеро де Гвізольфі, року 1467 в перший день вересня“. Нарешті, п'ята плита (Ч. 15), з трьома гербами, відноситься до того-ж таки року і має такий напис: „Як багато консул Колочеро де Гвізольфі місто Кафу з надзвичайною дбайливістю декорував і забезпечив, про вічну славу його свідчитимуть нашим нащадкам як оздоблення найближчого фонтану, так і будова цього муру і інші його поважні будування, 1467 р.“. Ця плита раніше була на башті св. Костянтина.

Стояли мури ці до початку XIX в. 1794 р. Паллас ще бачив щільний ряд укріплень, що тяглися на 4 верстви. Але тоді вже почали їх почасті руйнувати. Цікавий з цього боку реферат голови таврічеської наукової архівної комісії А. І. Маркевича про відшукування скарбу, в котрім брав участь місцевий поліцеймейстер Хартулларі, що був застуканий

об'їздом у розвалинах карантинної башти¹). Але за систематичне руйнування стін взявся вже в початку XIX в. феодосійський військовий губернатор А. С. Феньш, щоб виповнити проекта залюднення Феодосії спо собом знищення стародавніх будівель. Тоді саме і були знищені мало не всі мури, матеріал з котрих пішов на нові будинки; зруйновано було також водотяги та інші пам'ятки генуезької доби.

Все-ж таки збереглося дещо і до нашого часу. Найбільше враження з них робить частина в окрузі Каантинна. Тут ми бачимо посідки муру, що йде від дому І. А. Біанки, біля міської лікарні непереривно аж до самого моря. Біля цього дому височиться башта Климента, що була збудована, як ми бачили, 1348 р., з такого приводу. В генуезькій колонії

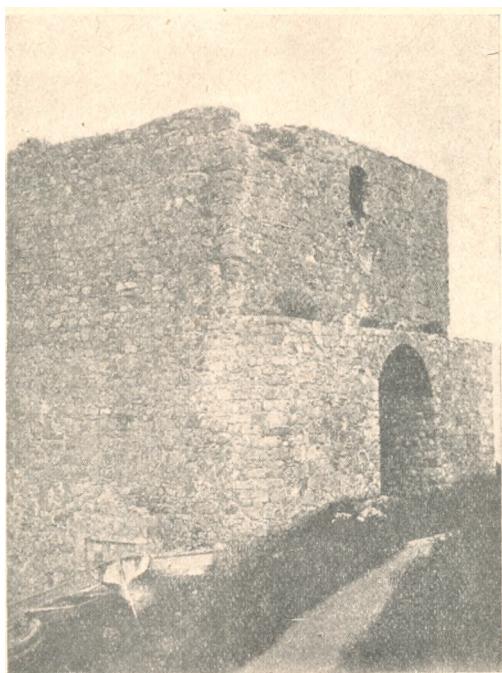
Генуезькі башти: „Папи Климента“ (даліша) і „Друга“ (ближча).

Тані (що тепер Озів) якийсь генуезький крамар забив на смерть ломакою татарина. Хан Джанібек виголосив за це війну Генуезцям і обложив Кафу. На цей раз вдатні герці (вилазки) залоги помогли обложенцям зруйнувати всі татарські тарани і погубити більш ніж 5.000 чоловік війська. Перестрашений цим, так само як і присутністю флоти, Джанібек примушений був учинити невигідну для нього згоду. Проте в липні 1305 р. він знову обложив Кафу; тоді вона звернулася до папи Климента VI, благаючи на поміч. Папа взяв до серця цю справу, писав листи до дофіна Гумберта II, що тоді починав уже хрестовий похід на Турків в Архіпелазі, прохав і Генуезців стати до помочи колонії, обіцяв усім учасникам індульгенції і т. п. Завдяки цьому, Генуя спорядила особливу експедицію, під приводом Симена Віньозі, але ні вона, ні Гумберт до Чорного моря не дійшли, бо, не вважаючи на те, що Джанібек на цей раз удавався до всякого способу, щоб подолати Кафу, навіть перекидав через

¹⁾ А. М а р к е в и ч ъ. Къ исторії порчи и разрушениі Феодосійскихъ башень. „Ізвѣстія Тавріческой Ученой Архивной Комиссії“, 1913 г. № 50, стр. 232 и 235.

стіни метними машинами трупи зачумлених Татар, а все-ж такі обложені чинили завзятий опір, і ханові довелося удруге зняти облогу й учинити згоду, ще негіднішу, як раніше. В пошану папи Клиmentа VI і збудовано було тоді цю башту.

Про так звану „Круглу“ башту я вже казав, про неї ми маємо найраніші звітки. Недалеко від неї стоїть „Друга“ башта, а коло самого моря—башта „Джустаніані“, на якій з морського боку можна бачити герби, мабуть роду Джустаніані. Нарешті, теж біля моря, з другого краю фортеці стоїть башта св. Костянтина. Тут був арсенал і тому башта ця мала особливе значіння: вона замикалася на два ключі, один з них зберігався у начальника охорони, а другий—у консула, так що жодний з них не міг проникнути туди без згоди другого. Двічі на рік консул ревізуявав арсенала і що-року посылав рахунок про нього до Генуї. Пізніше Турки прибудували тут свою фортецю, при чим на будівлю пішло чимало плит з башти. Дві з них, що знайдено в 1890 р. у склепінню, з найменням Гвізольфі і Гаспаро, переховуються тепер у музеї.

Башта Джустаніані.

пер бульвар. Навіть і нестарі мешканці Теодосії добре пам'ятають час, коли хвилі моря доходили до самої башти.

З усіх брам залишилася тільки напівзруйнована арка на Караптинній вулиці, біля д. І. Біанки.

Поміж жіночою гімназією і фонтаном Айвазовського залишилися штакети мосту, що був коло головної брами, яка мала наймення патрона Генуї Георгія Побідника. Про будування цього мосту я вже казав з приводу мармурової плити 1467 р., що зберігається в музеї. Руїни другого мосту залишилися біля дачі композитора Ребікова,—тут 1475 р. були останні криваві баталії з Турками.

Рівчак, що тільки частину його засипано землею, мав не стратегічні завдання, але був для відводу дощової води.

Таким чином город складався з двох фортець: центральна (*il borgo*), що займала місце від теперішнього Караптину до Турецької вулиці і від моря до Катерининської вулиці. Вона мала 12 башт і 4 брами. З башт

за часів руської влади башта зберігалася досить добре. Але 1837 р. частина її розкололася від блискавки. 1898 р. її було відремонтовано, і тут прибудовано було цегляні зубці, що порушили її архітектурний стиль. 1913 р. хотіли тут улаштувати театр, але тогочасний консерватор музею Л. Коллі звернувся з протестом до археологічної Комісії, і проект цей залишився невиповнений. Тепер від башти зісталися лише два роги стіни з бойницею, а замість моря, що опліскувало раніш її стіни, біля неї по великому насипові йде те-

до нашого часу залишилася Клиmenta VI і Друга; головна брама була на теперішньому розі Турецької й Італійської вулиць. Стіна другої, зовнішньої фортеці йшла по березі, зливаючись з першою, далі—по березі моря до зацілілих стін і далі підіймалася вгору; недалеко від старого жідівського кладовища вона крутого повертала, проходила біля теперішнього археологічного музею, вздовж бульварів, виходила на площеу біля Айвазовського фонтану, де збереглися останки мосту, доходила до башти св. Костянтина і вздовж берега моря підходила до мурів першої фортеці. Тут, коли вірити писаним джерелам, було 26 башт і 6 брам: головна брама біля Айвазовського фонтану, 12-ти апостолів—зі сторони каплиці Іллі пророка, Мисливська—біля вірменської церкви Архангелів, „Вонітіка“—на узбережжі, біля проїзду до собору, в яку 23 квітня 1455 р., під дзвони з усіх дзвіниць, при звуках сурм і тулумбасів та при радісних гуках народу в'їхав до Кафи перший консул, присланий від банку св. Георгія—Тамаро Домекульта; брама св. Федора—біля гімназії; і нарешті садова брама, якою 1475 р. ввірвалися в місто Турки. З башт залишилася Джустініані, св. Костянтина і Кругла. Біля останньої зберігся, найліпше її мур, заввишки сажнів в 5.

Над усіма цими стінами, де вони йдуть по суходолу, тягнеться смуга гір, що певне дуже шкодила обороні, і як це помітив ще Емілю Дортеллі д'Аскелі, 1634 р.¹⁾), фортеця ця могла оборонятися тільки проти Татар, що вживали лише стріл та луків. І самі Генуезці артилерії в Кафі не мали; тому-то і цілком зрозуміло, що в 1475 р. 80-тисячне населення Кафи не могло витримати трохмісячної облоги 24-х тисяч Турків. Чезрез те-ж саме генуезькі бійниці, через які пролітало тільки каміння, заціліли, а турецькі зруйнувалися від гарматного бою.

¹⁾ Описаніє Черного моря и Татаріи. Составилъ домиканецъ Эмилю Дортелли д'Аскали, префектъ Кафы, Татаріи и проч. Перевель Н. П. Пименовъ. Примѣчан. А. Л. Бертьє-Делегарда. „Записки Одесского общества истории и древностей“, т. XXIV. Одесса 1902, стр. 117—118.

Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини.

Питання про зносини між румунською й слов'янськими мовами дає славістові надзвичайно цікавий матеріал для досліджень. До нього не припинився інтерес і в останні часи. Так, в збірнику, присвяченому Пастернакові (1923), знаходимо дві статті з приводу того-таки питання—Кшепинського й Мототолеску. Особливо заслуговує уваги артикул першого з зазначених авторів (O některých rumunských vazbách předložkových slov. původu¹).

Зазначивши, що вплив слов'янських мов відбився навіть на румунській складні (що виявляється, напр., в утворенні числівників, починаючи від 11: *u n s r g e z e s e*, в уживанні приіменн. *ci, de, re*, згідно з характером слов'янських мов, то-що), Кшепинський приходить до такого цікавого висновку: очевидно, цьому перенесенню особливостей слов'янської складні в румунську мову спричинились не двоязичні Румуни, а Слов'яни, що зрумунізувались²).

В тому, що Кшепинський в значній мірі мав рацію, висловлюючи вищезазначену думку, переконують нас спостереження над сучасною українізацією. Росіяни, що їм доводиться вчитись української мови, довгий час ще будують речення з українських слів, але згідно з російською складнею. З такими хибами й веде боротьбу О. Курило в своїх „Увагах до сучасної українськ. літературн. мови“. Навпаки, довго не можуть поєднатись українізмів при складанні речення Українці (смеється с него, заболів на корь). Стверджується думка Кшеп. почасти й історію молдавсько-укр. зносин, про що й буде далі докладніша розмова.

Які-ж саме слов'янські впливи знаходимо в румунській мові?

Найстаршу верству в ній, безумовно, становлять ще ті слов'янські елементи, які перейшли до мови Румун ще за доісторичних часів, з так званої праслов'янської, або ж принаймні зі старо-слов'янської мови³). До таких найдавніших запозичень відносяться слова з непереставленими сполученнями *ар-*, *ал-* між шелестівками: *b a l t ā*⁴) або з початку слова: *a l d i j ā* „корито“, як нам про це доводилось уже писати (Р. Ф. В., 1916, ч. 4, с. 333—334).

Найбільшої сили досягає вплив болгарської мови на румунську за часів другої болгарської держави; в XV ж віці помітним стає вплив

1) Розвідка-ж Мототолеску „Jak přispěla staroslov. k vytvoření řeči rumunské“ нічого нового не дає. Між іншим, в своєму вступному огляді праць попередніх учених, що займались слов.-румунськими взаємовідносинами, Мототолеску не згадує зовсім про дослідження небіжчика Яцимирського.

Як-би гостро ми не ставились до них (див. артикул Фасмера, R. Sl. II, 22—33), але в усякому разі вони заслуговують хоча-б згадки про них.

2) Про слов'янсько-румунські зносини писав в останні часи й Скок, див. „Slavia“ I, 4 і III, 1 і „Rev. d. ét. Sl.“, III.

3) Таким чином, ми повинні рішуче відкинути думку Барбулеску про пізню зустріч Слов'ян з Румунами (Zbor. u slavu V. Jagića, с. 433—448), яка й викликала справедливі закиди з боку болгарськ. ученого Младенова.

4) Цілком даремно Фасмер (RSl. II, с. 28) вагається визнати це слово запозиченням із слов'янської мови.

сербської мови. Все це добре стверджується влахо-болгарськими грамотами, що їх вивчали Юр. Венелін і Милетич.

Якщо на півдні румунська мова підпала впливові сербської й особливо болгарської мов, то, з другого боку, північні (краще півн.-східні) або молдавські говори дуже рано зазнали впливів української мови.

Ці слов'янські впливи, з південного боку—болгарський, а з півн.-східнього—український, настільки значні, що Вейганд (XV Jahresber. d. Inst. für Rumän. Spr., с. 143—144) ріжницю між Волохами та Молдаванами навіть з'ясував як наслідок різних слов'янських впливів: на перших впливали Болгари, на других—Українці.

На питанні про зносини між Молдаванами та Українцями я й хочу спинитись у цім артикулі. Зносини ці, безумовно, також починаються з давніх часів. Мабуть, першими українськими племенами, що з ними зустрілись Молдавани, були Уличі й Тиверці. В своїй передсмертній праці „Древнейшие судьбы русского племени“ Шахматов імення тълковинъ, що його літописець дає зазначенним українським племенам, з'ясовує як визначення змішаного населення, що знало дві мови. Ось нам і здається, що не буде занадто сміливою думка, що це змішане населення й складалось із українських і молдавських племені.

Звязок між українськими й молдавськими племенами не порушується й у пізніші століття, і цілком зрозумілим стане, чому в грецьких документах XIV в. Босарабія називається Ресовлахією.

Нарешті ці молдавсько-українські зносини відбуваються й у пам'ятниках. Уже навіть у збірнику Ю. Венеліна знаходимо декілька грамот, що їх язык зазначений учений називає „южно-руссским“ (пор. напр., грам. Александра 1451 р. на 320 стор.). Але особливо рясніє на українізми мова політичних грамот буковинсько-молдавських господарів, виданих Уляницьким („Матер. для истор. взаимн. отношен. Росс., Польши, Молдав. и Турц. в XIV—XVI вв.“, 1887; деякі з них надруковані в хрестом. до „Нарисів з істор. укр. м.“ Шахматова—Кримського). Характерні відзнаки української мови поруч спільно-руських або спільніх українсько-білоруських рис у цих пам'ятниках наводить у своїм артикулі „Ueber die Spr. d. ältest. moldavisch. Urkunden“ Богдан (Zborn. u sl. V. Jagića, с. 369—377).

Бувши сусідами протягом багатьох століттів, Українці й Молдавани дуже рано почали змішуватись, що й відбилось у взаємному впливі молд. і українськ. мов у Басарабії, Буковині й на Лівобережжі Дністра (на території сучасної А. М. С. Р. Р.).

В українських говорах (в північн. і півд.-східн. частинах Басарабії, в Буковині й на Лівобережжі Дністра) ми знаходимо молдавські риси; навпаки, молдавська мова відбиває вплив української мови. Але все-таки, як це не здається дивним на перший погляд, Українці значно легше піддаються молдаванізації, ніж Молдавани українізації. Коли в селах приблизно однакові частини Молдаван і Українців, „магала“ українська або „русаска“ поволі асимілюється. І очевидно, чимало сел, що їх тепер вважають за чисто молдавські, раніше що до складу населення були змішаними. В цьому переконують нас як назви сел, напр. Тернівка біля Тирасполя, Шибка, так і такі прізвища багатьох Молдаван, як Осадчий, Руснак, Волинтир¹⁾ (с. Токмазея Тирасп. району А. М. С. Р. Р.), Чоботаренко, Шкаленко, Матвієнко, Лазаренко, Цибульський та ін. (с. Теля Тирасп. району), Василенко, Шляхтич (с. Спія того-ж району). Це треба з'ясувати більшою здатністю Українців до засвоєння чужих мов у порів-

1) Цього слова, що-правда, не знає тепер укр. м., але воно, мабуть, східно-слов'ян. походження; рядовий іменник волинтир Санцевич (II Jahresb. d. Inst. f. g. Spr., с. 212) відніс до „руських“ елементів рум. мови (хоча спершу і французького походження).

нянні з Молдаванами. Ми сами бували свідками того, як швидко Українка, вийшовши заміж за Молдаванина, за п'ять, шість років ставала справжньою Молдаванкою й забувала свою рідну мову. На наших очах у с. Спєї протягом кількох років змолдаванізувалась навіть ціла родина Ковтунів (з Київщини). Між іншим, більшість згадуваних сел існувала вже в XVIII в.¹⁾.

Розглянуте з'явище підкреслюють навіть самі Молдавани поширеною досить у Бесарабії приказкою: „татул рус, мама рус, numa (тільки) Іван молдаван“²⁾.

Але підпадаючи так легко молдаванізації, Українці, з другого боку, залишають свій слід у тій змішаній мові, що власне й утворюється в наслідок спільногого життя Молдаван і Українців.

Зараз ми перелічимо головні українські риси в мові Молдаван. Для цього ми скористуємося із дослідження попередніх учених, додавши до них дещо з власних спостережень³⁾.

Вплив української мови на молдавську виявляється де в чому в морфології, але здебільшого в словнику. Не знайшли ми певної синтаксичної риси, а також і звукового з'явища, як певного звукового закону, що їх передали-б Молдаванам Українці.

Що до запозичень у царині морфології, то тут перш за все зазначимо кілька поменшуючих суфіксів у мові Молдаван, ба навіть в усій румунській мові, що на їх звязок з українськими суфіксами вказав ще Пушкарю в артикулі „Die rumänischen Diminutivsuffixe“ (VIII Jahresber. d. Inst. f. Rumän. Spr., 1902, с. 86—232).

Відносно ріжних *k*-суфіксів автор (стор. 142—144) каже, що хоча здебільшого вони виявляють спорідненість із відповідними латинськими суфіксами, але чимало в їх розвитку в румунській мові спричинились також і сусідні слов'янські мови, а в числі їх і українська мова. І безумовно тільки в укр. м. треба шукати джерел таких суфіксів як—ак-, як-, ук-, юк-, (порівн. укр. коняка, гадюка), які в інших слов'янських мовах майже зовсім невідомі.

Багато суперечок виникло з приводу *sh*-суфіксів, але Пушкарю (с. 222) рішуче визнає їх слов'янське походження. І безумовно він має рацію, бо такі самі суфікси (-аш-, іш-, уш-) розповсюджені в сусідніх слов'янських мовах і особливо в українській: *Лука-аш, довб-иш, балуш-а* (див. Р. Смаль-Стоцький, Abriss d. ukrain. Substantivbild., 1915).

Слов'янська морфологія відбувається також і на словозміні румунської мови. Форму *кличн. відм. ж. р. на—o* (*caso*—„хато“) Бахмейстер (Die Kasusbildung d. Singul. im Rumän., IV Jahresber. d. Inst. f. Rumän. Spr., с. 80) ставить у звязок з відповідною слов'янською формою. І джерелом цієї форми могла бути українська мова, що й досі її зберігає. Той самий Бахмейстер каже, що з'ясування флексії родов.-датн. відм. одн. ж. р. належить до найтяжчих питань в істор. румунської мови (с. 18). Але може не було-б дуже сміливим у зазначеніх формах (принаймні у формах з енклітичним артиклем: *case-i, stèle-i*) вбачати відбиття форм слов'янського відмінювання прикметників. Цей вплив відбився спершу на прикметниках (*sfânte-i*—святої або святій, потім перейшов і на речівники; по-

¹⁾ Б. І. Григорович. Летоп. ист.-фил. общ. при Новорос. унів., т. 25.

²⁾ Л. С. Берг, „Население Бессарабии“, 1923, ст. 16. В с. Токмазеї, де живуть мої батьки, та в сусідніх селах я чув другий варіант цієї приказки: „татул рус, мама рус, а еў(я) Іван молдаван“.

³⁾ Далі ми часто поруч молдавський пишемо румунський. Це ми робимо свідомо тоді, коли не знаємо границь якого-небудь язикового з'явища або коли посилаємося на праці дослідників, які не мали на увазі мови Молдаван, а говорили взагалі про румунську м. Між іншим ми з відомих у науці причин не вживаемо виразу „молдавське наріччя“.

рівн. подібний процес і в слов'янських мовах, напр., в польській: *d o boginięj*.

В відділі морфологічних з'явищ можна було-б згадати ї про префікс *s-* у запозичених Румунами слов'янських словах, який відповідає як і слов. *iz*—(*s p o v e d a p i e*) також і *sъ-* (*spodobesc¹*), коли-б ми були певні в тому, що до румунської мови перейшов від сусідніх Слов'ян (напр., від Українців) самий процес збігу цих двох префіксів, але скоріш за все Румуни дістали вже з слов. мови це однакове *s*, і тому краще перенести згадані приклади з початковим *s*- до відділу лексичних запозичень, до якого ми зараз і переходимо.

При з'ясуванні цього питання треба бути обережним, бо сила спільніх у румунській і українській мовах слів (напр., *нанаш²*)-ка, магала, бугай та і.) походить із якої-небудь третьої мови, здебільшого з турецької. Про ці запозичення з турецьк. мови див. у Миклошича в його „Die türkisch. Elemente in den südost- und osteurop. Spr.“ (1884).

На деякі запозичення з української мови в мові Румун уже звернули увагу; напр., вказано вже, що рум. *ploștițe* (вар. *ploșnîte*) з укр. бло-щиця (K. Z., 44³).

Чимало українізмів наведено ї у артикулі Бигана про нащадки назальованих у слов'янських елементах румунської мови (V Jahresb. d. Inst. f. rum. Spr., c. 298—370). Коли навіть ми не будемо вписувати сумнівних прикладів або таких, як *gukavija*, що для них джерелом могла бути не тільки укр. м., але також сербська або якась інша слов. мова, то ї тоді все-таки зостанеться чимало слів українського походження в його списі. Рум. *тика* можна порівняти з укр. *мукá* (ст. 321), *отеag* (ст. 323) „назва рослини“ з укр. *омег* (д. словн. Гринченка), *sused* з укр. *сусіда* (ст. 332); *тисея* „град“ можна поставити в зв'язок з укр. *туча*⁴). (ст. 337), рум. *ovilesk*—з укр. *в'ялий* (ст. 340), *гетеaz* „ланцюжок“ з укр. *ретязь* (*ibid.*).

Заслуговує уваги в списі Бигана ще один цікавий приклад, а саме слово *тоjic*, що його румунський мовознавець (ст. 322) порівнює з укр. *можик* (поруч *мужик*). Форми *можик* ми в дійсності не знаходимо в українських говірках, не знає її також і словник Гринченка, але на можливість колишнього існування ф. *мож-* (з о, що з'явилось із о не-назальованого) може вказувати слово *за-mіж*, якщо ми погодимось із етимологією цього слова, що її дав проф. Ільїнський (Ізв. отд. р. яз. и сл. Р. Ак. Н., XXIII, кн. 1, ст. 166—168). Що правда, шановний професор посилається на того-ж таки Бигана, але коли сьогодні навіть жадна з укр. говірок не знає ф. *мож-*, то це ще не доводить відсутності цієї форми в старі часи в українських діялектах, сусідніх із румунськими.

Але до наведених спостережень можна багато додати. Особливо чимало таких запозичень ми знаходимо в мові Молдаван. І що ближче на схід, то більш виявляється український вплив. Я далі ї подаю список отаких запозичень, що я їх знайшов у згаданих вище селах (в Токмазеї, Спєї, Теї), також у близьких до них селах—в Малаєштах, Ташлику, Буторах.

¹) Гегеб у ст. „Prosthet. a und s im Rumän.“ (V Jahresber. d. Inst. f. rum. Spr., 1—50) виводить це *S*-також і з приrostка *za-*, але він наводить лише один приклад *sbirlesc*, не дуже певний.

²) Оде напр. слово Л. С. Берг і наводить помилково як приклад молдавського запозичення в мові хотинських Українців (Бесарабія. Страна—люди—хозяйство, 1918, с. 121).

³) Не знаючи, очев., добре укр. мови, небіжчик Яцимирський (ІІ Сб. стат., посв. Ламанському, ст. 816) здогадувану (помилк.) слов. праформу цього рум. слова (плоштаница) помітив зіркою.

⁴) Семасіологічний перехід від значіння *хмар* до значіння *град* або *гроза* не здається дивним, якщо згадаємо про гендіядис в укр. народній поезії: *граду-тучи*.

Зазначені молдавські села межують з українськими—Красногоркою, Чорницями, Александрівкою. Доводилось мені, нарешті, робити спостереження в Тернівці й Шибці, що в них поруч молдавської знаходимо й українську „магалу“¹⁾.

Тому що наведених нижче слів не знає румунська літературна мова, подаю їх в українській транскрипції, додавши до українських літер ще літери ы (відповідно до суч. рум. і) і Ѷ (-рум. ј).

В перелічених селах говоряють з а р а з (в Басарабії зам. цього—а т и s), оселеп—„оселедець“, т і м н а т ь—„кімната“ (на заході вживается о д а є—з турецьк. мови), в е р е т ь, п р и е т е н—„приятель“ (відоме й у Басар.), ш к о а д ь в значенні українськ. речівника шкода (в Басараб. цьому слову відповідає сл. р а г и в ё, звичайно, також слов'янського походження), н ъ м у л—намул, г у л і ц ь—укр. улиця, с о к и р ѿ, с у к м а н, б о р о н ъ,—укр. борона, т о л о к ь—толока, т у r b i n с а,²⁾ к ѿ р б о в ъ—укр. карбованець (в Слов. Григоров. г и в ё), гитру—укр. хитрий, образъ—укр. образа.

Перейшло й кілька дієслів: с и пореї—укр. поратися; по т р а в і—укр. потрапити, г а л ь м у ї—укр. гальмувати,—також деякі діеслови, що визначають різні сільсько-господарчі праці: р г а с ь—³⁾ та інші.

Своїм і відповідно до колишнього є, вказують на укр. джерело слова л і к а р і я—„лік“, Н і с т р о у—„Дністер“.

Також скоріш із української мови взято слова l a p, с а t u s i, s t а r u i r e „старатись“ та деякі інші, що їх джерелом Денсусяну (Illust. de la langue goth., I, 1902, с. 385—386) помилково вважав польську мову: мабуть і в старовину, також як і тепер, Румуни не межували безпосередньо з Поляками.

Дослідувачі слов'янсько-румунських взаємовідносин цікавились, головн. чином, аналізом запозичень в румунській мові зі слов'янських, але неменшої уваги заслуговує й інший бік питання, а саме, про вплив румунської мови на слов'янські, зокрема на українську.

Низку прикладів цього впливу на укр. м. можна знайти в розвідці Р. Стоцького „Beiträge zur ukrain. Wortforschung“ (Arch. f. sl. Phil. XXXV, с. 349—355). З них особливо цікаве слово гирла, що, власне кажучи, буде вже повторним запозиченням, бо його своєю чергою перейняла сама румунська мова з болгарської⁴⁾.

Пройшовши, мабуть, такий самий шлях, що й слово гирла, опинилось також у півд.-західн. укр. говорах і слово с а р а к (зустрічається й у Франка); першим його джерелом була, очевидно, ст.-болг. форма сир-акъ.

Але ще до Р. Стоцького Романський у розвідці „Lehnwörter latein. Ursprungs im Bulgar.“ (XV Jahresber. d. Inst. f. rum. Spr., 1909, с. 89—134) навів деякі слова латинського походження, що могли попасти до слов'янських мов через румунську. З них три слова—буза (в укр. м. збереглось у дитячім слові б у з я „рот, губи“), х у р к а - ф у р к а⁵⁾ й спузя (вар. спу д з а) знає й укр. мова.

До списів Р. Стоцького (що кінчає літерою к і часто подає слова,

1) Також, пам'ятаю добре, значною була українська частина населення в с. Теї ще в 1901 р. (коли мої батьки оселились у сусідньому селі Токмазеї), але тепер це село майже цілком молдавське.

2) Це слово дуже розповсюджене; в воно й у літературн. рум. мові, д. рум.-російськ. словник Григоровичі.

3) Відоме й у літер. м., д. словник Григоровичі.

4) Д. ст. Іоаннімирського: „Славяноск. заимствов. в рум. яз., как данные для вопр. о род. рум. плем.“, II Сборн. стат., посвящ. Ламанскому, ст. 800.

5) Можливо, однаке, що це слово в слов. мовах і зокрема в укр. м. виникло незалежно від романського впливу, а саме в наслідок звуконаслідовання: в одного укр. письменника читаємо приблизно так: веретенами тільки хур-хур.

відомі лише в галицьких і буковинських говорах) та Романського можна додати ще один приклад, а саме укр. слово *царина*, що з'явилось із рум. *tarina*, як зазначив ще Міклошич у своїм „*Etymolog. Wörterb. d. slav. Sprachen*“. Праформою-ж румунського слова, на його думку, було лат. слово *tērra*.

Завдячує впливові румунської мови також вживання слова *година* у значенні спочинок в укр. селях, сусідніх із молдавськими (я чув це в с. Чорницях), сербувати в знач. святкувати (тамо-ж).

Нарешті мова Українців і Молдаван звязується ще такою категорією спільніх слів, що відносно їх важко сказати, в якій з обидвох мов вони будуть первісними, напр., рум. *legă-i* укр. на-лигати, за-лигати, рум. *turb-* (*turbur* — „мутний“, *turba* — „сказитись“) і укр. турб- (турб-увати); також знаходимо однаковий оклик у пастухів: *гара* та ін. Можливо, що перші два слова споконвіку споріднені в обох мовах.

Чимало ми знайдемо спільніх рис у Молдаван і Українців також в їх звичаях (напр., святкування сьомого четверга після Великодня), в характері хати, то-що, але це вже склало-б тему для іншого дослідження.

Ганебній пам'яті.

Під таким заголовком була надрукована, рівно двадцять років тому— в першім числі „Українського Вѣстника“, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова— „коротке, але прочуте“, як говориться— прощальне слово сьому найганебнішому винаходові царської обrusительної політики супроти українства, санкціонованому „Царем-Освободителем“ на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року¹⁾). „Временные правила о неповременной печати“, видані тоді, весною 1906 р., перед самим відкриттям Думи, касуючи попередню (предварительну) цензуру взагалі, заразом покасували всякі виїмкові обмеження для друків на „иностранных или инородческих языках“, і тим способом позбавили сили— навіть не назвавши по імені— сей хитроумний винахід спільної творчості петербурзьких і київських обrusителів 1870-х років. „Малороссійское нарѣчіе“, чи „жаргон“, чи „арго“,— як його величали державні мужі „благополучно царствовавших“, „временными правилами“ 1905 р. був цілком зrівняний з „государственным языком“ в нововизначеній цензурній практиці.

Се був оден з тріумфів українського визволення в російській революції. Царська бюрократія, цілий рік крутивши в руках сей нещасливий „юзефовичівський закон“²⁾, в приkrй свідомості, що з моменту, коли стало неминучим означити якийсь „хід назустріч громадянству“, „закон“ сей ніяк вратувати не можна,— все-таки не rішилась його скасувати. Після того, як усі оракули, запитані в сій справі комітетом міністрів зимою 1904—5 р.: петербурзька академія наук, київський і харківський університет і сам верховний сторож України— київський генерал-губернатор рішуче висловились за скасування яких-небудь обмежень українського слова,— комітет міністрів признав таки у вересні 1905 р. скасування акту 1876 року „несвоєвременным“. Тільки революційні події кінця 1905 року— селянські рухи, професійні страйки, робітниче московське повстання, натиск інтелігентських кругів, змусивши бюрократію до капітуляції,— вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ. Але й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь „благородний жест“, який міг-би свідчити про свідому, принципіальну відмову від вікової політики національного гніту і насильств. Він мовчкі пожертував ним, викинувши разом з іншим поліцейським сміттям перед відкриттям Думи, „серед загальної чистки, переведеної всеросійською бюрократією в переддень приходу нового господаря— народного представництва“, як я писав в отій своїй статті з-перед двадцяти літ.

Се було характеристичне і симптоматичне: секретна, бюрократичною таємницею оповита поява сього виродка старорежимного україноненависництва,— і такий мовчазний його похорон. Свого часу звісний консуль-

1) „Позорной памяти: „Укр. Вѣстник“ № 1, 21 травня 1906 р.; передр. в збірці „Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ“, Київ, 1907.

2) Мих. Юзефович, полтавський поміщик, помічник попечителя київської шкільної округи, що предав Костомарова в 1847 р., в українських кругах вважався властивим автором сього акту 1876 р., і тому вони звали його іменем Юзефовича.

тант київської жандармерії в українських справах С. Щоголев в своїм підручнику против-української інквізиції висловив скромний жаль (як подобало лояльному чиновникові V класи), що сі против-українські розпорядження 1876 р. і додаткові інструкції 1881 р. „не були офіціяльно опубліковані—і се надавало їх появі якийсь відтінок таємничості і якоїсь боязкої нерішучості“¹⁾). Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розpubліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зістався незвісним—що се було: „закон“, „положеніе“, „інструкція цензурному відомству“, і тому його означали всякими описовими назвами, як от „юзефовичівський закон“, тощо. Коли закордонна опозиційна преса з тріумфом винесла перед світ сей секретний указ, як акт нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури—особливо волі піонерів в обстанові тодішнього російського слов'янофільства: офіційної акції на оборону Слов'ян від турецького насильства, потім „визвольної війни“ та лібералізму і конституціоналізму на вивіз „для балканських братушок“—урядові сфери, сі „внутрішні Турки“, як їх називав Драгоманов, не відважились виступити на оборону своєї анти-української політики і свого грубого насильства над братнім народом. І так само потиху і мовчки, не зробивши проби оправдати сей акт, чи обрахуватися з його наслідків, вони потиху кинули його,—як злодій кидає в воду свої одимочки, коли дальша „практика“ стає небезпечною.

В нас, тодішніх Українцях, се викликало гостре почуття втіхи, коли ми побачили, як боязко і соромливо тікає „начальство“ з своїх анти-українських позицій. Крім конкретних здобутків ми мали і певне задоволення в сій моральній конфузії насильників. Я писав тоді в згаданій статейці:

„Відступаючи бюрократія мовчки кинула до ями один з найгрізніших витворів своєї державної мудрості: не стало духу навіть голосно заявити про його скасування!

„Очевидно, його негідність була занадто ясна навіть для неї самої, аби про нього говорити, і ми певні, що з того брудного місяця, де він опинився, його не попробують витягти навіть неперебірчів руки бюрократичних спасителів вітчини“.

Сі віщування були справедливі тільки в часті. Бюрократія дійсно не мала відваги відновити скасованої заборони, навіть серед усіх пізніших обгостреній реакцій. Але пам'ять про нього як про закопаний скарб, як про затоплений дзвін, похоронений в бурхливім потоку революції,—бентежила її уяву. Коли революційні хвили затихали, до неї долітав підводний гук сього дзвону і будив сум і жаль за сими абсолютними заборонами 1876 року, котрі вона даремно силкувалась заступити мережею частинних адміністраційних, судових, поліційних, цензурних причіпок, обрахованих на загальмування українського руху і українського письменства. І нарешті її надії спочили на перспективах можливої війни з Австрією, на позазаконний воєнний стан, коли можна було вільно розправитися з українським рухом, з українським словом і всіма причетними до них. Проголошення війни було вперед прийнято за знак для фактичного відновлення практики 1876 року. Українські часописи були заборонені відразу. Для всіх інших видань відновлено вимогу „общерусского правописанія“, і припинено їх вихід за те, що вони не виконали сеї вимоги, а слідом на підставі фактичного невиходу повідбирають всякі дозволи на видання, і т. д.

Се потривало більш як два роки, і в звязку з усякими іншими вислідами воєнного стану, особливо з розгромом українства, заподіяним російською окупацією Галичини, встигло наробити серйозних спустошень в українському житті. Кінець-кінецем і воно пройшло, і нове життя піднялось на руїнах війни. Але затоплений дзвін 1876 року видимо досі

¹⁾ Украинское движение, какъ современный этапъ южно-русского сепаратизма, с. 64.

дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму. І се понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті „юзефовичівського закону“ в п'ятдесяту річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року.

Від часу, коли Україна звязалася з Москвою, і за політичним звязком прийшов культурний (то значить, в тодішніх формах—церковний: перехід київської мітрополії в залежність від московського патріархату), так українське культурне життя стало підпадати ріжним катаклізмам від московських мішань, московського контролю, московської цензури. Почалось від контролю патріарха над неправославними, догматичними поглядами київських богословів, а скінчилось—в редакції геніяльного московського насильника Петра Вел.—забороною яких-небудь язикових відмін в українських виданнях, що майже на ціле століття загальмувала всякий друкарський рух, книжну справу і літературну працю на Україні. А коли нарешті світська книга якось визволилася з-під букв сеї заборони, українська думка, українське слово—і включно до українського акценту в вимові, мусіли пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідохрювань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від будь-якої причетності до нього. Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь,—була тільки найбільш яскравим і голосним явищем,—але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого звязку з Москвою зазнало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку „натуруальну“ для багатьох ситуацію, де українська культура—що давніш ішла напереді Московщини в звязках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціяльний додаток до „світової“ російської культури. Додаткові сьому, на гадку одних, не треба було потурати, щоб він не відтягав сим від єдиної російської культури; на гадку інших, більш ліберальних—його можна було терпіти і навіть культивувати, в інтересах ріжнородності і богатства тої російської культури, як її провінціалізм. Але майже нікому або таки й нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим, тим менше—бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими, або краще сказати—зайняли таке місце в життю України і сповняли для неї такі-ж функції, які для Великорусі сповняє культура великоруська, інакше звана російською чи руською. Отже, коли тепер на такім становищі серйозно стали не тільки „невідповідалі українські гуртки“, як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету,—се наповнило тривогою, як бачимо, дуже і дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державності. Почулися їх голоси не тільки в обивательських розмовах, в викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах.

Розуміється, мало хто говорить про відновлення колишніх заборон, про перечеркнені революцією, двадцять літ тому, обмеження українського слова—про затоплений дзвін 1876 року! І за старих царських часів в російських кругах не було добрим тоном підтримувати чи оправдувати сі обмеження. Ліберальні круги знали, що „эту грязную работу“ придавлювання українського життя в інтересах великоросійського сповняє адміністрація, жандармерія, поліція, „министрство народного просвіщення, святейший синод, управление по делам печати“ і багато різних інших „почтенных и полупочтенных“ установ. Тому нетактовним вважалось підчеркувати великоруську національну точку погляду, „відкривати наці-

ональне лице“ великоруське—як се почали робити збиточники „вехисты“, Струве з компанією. За краще, тактовніше, а в результататах видатніше вважалося налягати на непотрібність обгострювання національного питання, на другорядне значіння його супроти далеко важнішого завдання—втягування мас в круг загально-людських інтересів, розуміється—дорогою єдино можливої великоруської культури. І тепер, навіть в білій пресі, що проливає слізоз над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів,—навіть там мало хто договорюється до відживлення старих заборон.

Але закріпти на вічні часі те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони,—ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії—найбільш претенціозною і небезпечною між ними—культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну, гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанню. Зіставити місцеві культури при „домашнім ужитку“, а за великоруською культурою—значіння „окна до Європи“: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і вжитку „менших народів“ (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі сі провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як скажім опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовою—тимчасом як світовий репертуар мав-би зіставатися фактичною привілегією театру російського і т. і.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінції на розвій все-союзних, себ-то фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням адептів великоруської великороджавності, чи імперіялізму,—їх-же ім'я легіон!

Чи треба підчеркнути—що все се ті самі мотиви, які свого часу диктували обмеження і заборони царського уряду?

Чи треба виясняти, що відновлення в рамках Радянського Союзу такої боротьби, котра-б питання про обсяг і зміст національних культур зводила до реального відношення сил національностей—було-б рівно-значне з компромітацією ідеї Союзу?

Що відмовлення, скажім, Українському народові в перспективах чи можливостях всеї повноти культури, значило-б дискредитувати ідею соціялістичного будівництва, в котрім національний колектив не міг-би, значить, осягнути таких результатів, які він осягає звичайно засобами звичайного буржуазного хазяйства, неорганізованого і а нархічного?

Що прийняти великоруську культуру за обов'язкову основу національних культур Радянського Союзу, а сі національні культури звести до ролі провінціальних додатків було-б рівнозначне з позбавленням цього Союзу універсального характеру, з відреченням від орієнтації на світове поширення, з замкненням навіки в рамках колишньої Росії, бо тільки в ній великоруська культура по інерції старого панування могла-б задержати таке всесоюзне значіння?

Мабуть сього нема потреби виясняти. Але мабуть не зайде буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великороджавності стихійно мусять викликати обгострений українського націоналізму, яке непотрібно утруднитиме всякий раз соці-

я лістичне будівництво України. Діялектика історичного процесу в тім полягає, що всяка аномалія, витворюючися, самим своїм процесом викликає до життя контр-аномалію, яка для зрівноваження життя починає надмірно розвивати протилежні явища, настрої й орієнтації. Всякий раз як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великороджавної, втискань їх в узькі рамки „хатнього вжитку“ побутовості, популярності, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя,—зраз і неминуче починають відживати старі інстинкти національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльності перекидается на оборону. Чергові завдання планового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневрам, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, які в процесі боротьби можуть бути страчені. В противагу імперіалізмові нації—гегемона починають всякими способами роздуватися великороджавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролю будівельного матеріялу, культурного погною, на ролю провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реакціонерство, містичизм і т. д.—на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, в величезній більшості своїй був власне таким продуктом репресій і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальній розвій українського життя. Щоб перебороти сі перешкоди, щоб розмахати—грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу—всюди схильну сунутись по похилій площі найменшого сопротивлення та усуватися з ділянок загрожених, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами,—люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувшості. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе загроженою, покривденою, обмеженою!

Розуміється, все се явища нездорові з погляду природнього і нормального соціального чи національного життя. Але корінь їх лежить в зазіханнях на національне життя і в його природній самообороні. Твердий, розумний, широко закроєний національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом, в інтересах тіснішого союзу села з містом, нейтралізує повищені національні емоції українського громадянства краще, ніж могли це зробити „Чудацькі Думки“ Драгоманова, чи інші хоч які талановиті писання. І навпаки, примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету, загрозила обгостренням національної ідеології всупереч всім рациям соціалістичного будівництва. Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку¹⁾). І їх сильний виступ знайшов найбільш спочутливий

¹⁾ Чітко і сильно зазначив цю позицію нар. ком. юстиції УСРР Мик. Ол. Скрипник в своїй статті „До теорії боротьби двох культур“, що з'явилася в харківськім „Комуністі“ з 3 і 4 червня, коли нинішня стаття вже пішла до друку. Він пише з приводу різних ухилюв у бік теорії „українського наріччя“: „Ми не припустимо повернати колесо історії на десятки років назад, до часів, коли Щеголеви й інш. україножери й московофіли говорили про „українське наречіе“, про права на існування „полтавського нар'ччя“, то-що. На сьому Жовтень поставив велетенську крапку“.

відгомін якраз в українських кругах не схильних до націоналістичних перебільшувань—тому власне, що всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи в повні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу, загрожує якраз повищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва. Щоб запобігти українським націоналістичним перебільшенням, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні витівки і на імперіялістичні зазіхання великоруські, польські, чеські і всякі інші.

Така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток Українського народу—і зістається заповітом нам від великих апостолів Нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка—їх-же пам'ять нині совершаєм.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст.

Соціальна сатира з ярмаркового старечого репертуару.

Зважуємося публікувати нижеподану пісню поза звязком її з цілим старечим репертуаром місцевости, а навіть її співця, бо: 1) змістом своїм вона досить значно ріжниться від п'ес зі звичайного складу гумористичного репертуару старцівства, 2) порівнання сучасного складу пісні з деякими даними про давніший її склад дає привід гадати, що пісня забувається, перероджується й недалека від умертя й 3) надіємось, що публікування її може спричинитися до знайдення десь на Україні ще варіантів цеї пісні, можливо й повніших—з тими старими строфами, що вони втрачені в нашім записі.

Почути цю пісню в оригінальнім виконанні для природньої авдиторії довелося нам лише один раз—під час осіннього рокового „Воздвиженського“ ярмарку в Чернігові, коли ми й звернули на неї увагу й скористали з першої-ж зустрічі з співцем її для її запису. Тут-że на ярмарку й безпосередньо після прослухання пісні дізналися ми від присутнього при тім місцевого лірника Сергія Штупуна, що:

— „У нас кались її спевали, дак було ще па татарський¹⁾ і па турецький¹⁾, да туольки я не згадаю... А па жидувовські¹⁾—се Іван Кивайлі Ковчинський туольки спевав... Ну а вже па міліцінєрські¹⁾—дак вано савсім не к чому: це вже тепер вигадали“...—„А не знаєте одкуля вано пойшло, мо хто занюос, чи хто тутешній вигадав“?

— „Се вірно ад гарманиста задесенського, ніежинського екогось чи що, був вон тут той год ліетом, дак чи не ад його“...(С. Ш.)

Минаючи новітню гумористичну строфу про боротьбу міліції з самогоном, що цікава лише як зразок часткової заміни призабутих стихів відгомоном сільської сучасності з пристосованням до віршового устрою цілої пісні (не дуже, треба сказати, вдалим), яко один з ступенів, перейшовши через які пісня поволі може цілком перетворитися, навіть зовсім зникнути, давши місце новій, але одягненій у її ритмичну й мелодичну одежду,—ми повинні будемо констатувати, що пісня наша найгострішою критикою є попівську ненажерливість (строфа I), сексуальну розбещеність російських солдатів (?), що певно єсть відгуком на кривди від колишніх постоїв московського війська першого сторіччя після приолучення України до Москви (стр. VII), а також

¹⁾ Ці вислови вжито тут яко назви цілих строф (дивись нижче в тексті пісні).

у безнадійних висловах малює гірку долю вічного працівника селянина й безвихідну залежність його від першого посередника між ним і низкою його визискувачів—колишнього сільського крамаря й шинкаря, об'єднаних в слові „жид“, що є тут не ім'ям національним, а лише узагальненим звичним означенням найближче знайомої з форм визиску.

Решта дрібнобуржуазних елементів, що з ними на базарах і ярмарках стрічається селянство, класифікується лише як взагалі нетрудові елементи („діла не роблять“), але описані в формах зовнішньо гумористичних: „мещане люде зроду—п'ють горелку, як ту воду“..., єврей—„пуд зонтиком проходить, що суботи гугель (традиційна суботня страва) має“... Підкреслюється лише загально-побутові риси, помітні з першого-ж погляду, яко незвичні для села—міські—„булка“, „зонтик“ і т. і. Не забутій і ярмарковий проноза—циган з його кінським фахом. Заодно з попом дуже яскраво намальовано особу підспівувача дяка з типовим „га-га-га!“¹⁾)—їй безцеремонним, бо викликаним безвихідним голодуванням, випрохуванням харчів і палива. В чисто епічному описовому нейтральному тоні змальоване старцівство, що натякає на старече-ж авторство пісні.

На підставі такого розуміння змісту пісні ми й визначаємо її, яко народну (селянську по центру уваги її й загальній трактовці) соціальну сатиру, що єсть, правда, і загально-побутовим гумористичним твором. В питанні про походження її висловлюємо здогад, що утворено її маєтъ в професійно-співацьких колах²⁾, до того-ж, певно, міських, поскільки загальне враження від віршової будови й музичної форми цеї пісні—це близькість її до відомої міщансько-чехової пісні „про Купер'яна цехмистра“...

Що до можливого часу походження пісні, то, поскільки в нещодавно відмерлих строфах річ іде про татар і турків, початки пісні треба мабуть відносити до часів досить давніх, принаймні не пізніш XVIII ст., коли ще ці народи безпосередньо знайомі були товщі населення. Загальний склад її за часи життя пісні зазнав, певно, значних змін, подібних до тої, що відбулася вже за наших часів.

Записано пісню від сліпого чернігівського лірника Василя Лімоза (стареча „прохватка“—Біелий) 29 років, родом з села Старого-Белоуса, Чернігівського повіту—людини досить освіченої, як рівняти до старця чи селянина взагалі, знайомої і з російським і з українським красним письменством і поезією („Кобзаря“ мало не всього вивчив). Ходить він іноді дуже далеко (був і в Могилівській і в Минській і в Київській губерніях), а північно-західну Чернігівщину обходить аж до Гомельщини по кілька разів на рік, при чому дуже дбає про поширення свого репертуару й добре знайомий з репертуарними особливостями старцівства районів своїх обходів і з місцевими артистичними стилями, передає досить близько й говіркові особливості знайомих йому місцевостей. Але в своїй співацькій діяльності мимоволі підпадає несвідомо впливам так знайомих йому говірок, як і мови літературно-української, дуже значно через це змінюючи місцеві рідні свої фонеми Полісся Чернігівського.

В цьому знаходить пояснення незвичайна ріжноманітність фонетичних форм, перемішаних у поданій пісні. Так чернігівське „па папувський“

1) Загальновідома церковна манера розтягування звуків за допомогою придуху, як от: „ве-ге-гечная па-га-га-гам'ять“.

2) Безпосередню вказівку на це дає самий заспів кожної строфи—„ой заграємо“.., що свідчить про неодмінне виконання пісні якимсь музикою (чи то лірником, чи бандуристом).

(від бажання співця перекласти його на літературну мову) в стремлінні до форми „по попівськи“ з'являється в формі: „по папівськи“, подібній до ніженської, але акаючої в ненаголошенні складі вже по чернігівській; такого-ж походження форма „пип“; але поруч з ними стрічаємо й чисто полісько-чернігівські: „хадів“, „паїв“, „па абедам“, і подібні, що чергуються з цілком літературним „по дяківськи“ і т. і.

Суто полісько-чернігівські иноді майже цілі строфи, як от стихи 1—7 строфи III, в кінці якої все-ж з'являється раптом фонема „бурачків“. В строфі IV, майже зовсім „правильний“ з погляду фонетики літературної мови, фонеми „жидивськи“ й „робеть“, „ходеть“—з'явилися перша під ніженським, друга й третя під полісько-чернігівським впливом. Строфа V може вважатися знову за цілком полісько-чернігівську. Дуже дивною здається лише форма „по хахлацької“, що не знаходить собі пояснення, бо ця фонема відповідає літературній формі лъокативу прикметника жіночого роду „...цькій“. Решта незвичних фонем цілком аналогічні вищез'ясованим і спеціальному пояснення не вимагають.

*)
♩ = 92 М. М

ПА - ієв ку - ри щей ман - ту - ри, ПА А - бе - дам раз - еж - жа - е,
ПА - на - хи - ди за - би - ра - е, ТА ВСЕ ПХА - е У ТАР - БИ - НУ
ГА - до - ВАТЬ ЖИН - КУДИ - ТИ - НУ. О ТАК ТО - В НАС ПА - ПА - ПИВСЬ - КИ!

Від лірника Василя
„Білого“ (Лімоза).
4/X—25 р. Чернігів.

I. Ой заграємо по папівськи!

1. Ой хадів пип на халтури,
2. Паїв кури ще й мантури,
3. Па абедам роз'ежжає—
4. Панахиди забирає,
5. Та все пхає у тарбину—
Гадовать жинку й дитину.
Отак-то в нас по папівськи!

II. Ой заграємо по дяківськи!

1. Ой дяк кричить: га-га-га!
2. Падайте сала й пирата,
3. Та крупиць рукавець,
4. Та ще й в'язочку дровець,

5. Дома хату протопив-би,

6. З дітімі жинку прокормив-би.
Отак-то в нас по дяківськи!

III. Ой заграємо па мещанськи!

1. Бо мещане люде з роду—
2. Г'ють гарелку як ту воду,
3. І в Чернегові сидять,
4. Вани тут і хліб їдять.
5. Адін вишов купив булки,
6. Другий каже риби туольки,
7. Третій купить пастернаку.
8. Бурачків, цибульки, маку.
Отак-то в нас па мещанськи!

*) Позначеній темп стосується лише до заспіву першої строфі. Під час співання пісні темп, в міру захоплення співця, прискорюється, досягаючи ♩ = 112 мм., і затримується знову в приспівку (приблизно до ♩ = 100 мм.).

Б. Л.

IV. Ой заграємо по жидивськи!

1. Жиди діла не робеть—
 2. Із зонтиком що-день ходеть,
 3. Із зонтиком проходить,
 4. Шо суботи гугель має,
 5. А як гугелью не має—
 6. Старцю в торбу заглядає.
- Отак то в нас по жидивськи!

V. Ой заграємо по циганськи!

1. Щигане дела не робеть
 2. Попуд ярмалками ходеть.
 3. По ярмалку прахажає,
 4. Каротенької канчук має,—
 5. Конем в жопу заглядає.
- Отак-то в нас по циганськи!

VI. Ой заграємо по міліцінерськи!

1. Міліцінер назначон
 2. ТрусиТЬ водку самогон—
 3. Апарату забирає,
 4. Брагу в хаті виливає,
 5. Сам гарілку випиває.
- Отак-то в нас по міліцінерськи!

VII. Ой заграємо по кацапськи!

1. А кацапи расіяне
2. Вани люде атчаяни:
3. Па чужим губерням ходеть,

4. Чужим людям шкоду

4-а і 4-б Чужим $\left\{ \begin{array}{l} \text{жинкам} \\ \text{бабам} \end{array} \right\}$ $\left\{ \begin{array}{l} \text{дети} \\ \text{дети} \end{array} \right\}$ робеть¹⁾.

Отак-то в нас по-кацапськи!

VIII. Ой заграємо по хахлацькою!

1. Наш хахол-сиромаха—
 2. Палата на його срака,
 3. А не летом, не весною
 4. Не має соби спакою;
 5. Ой працуј не атдахни—
 6. То коси, то сій, то жни,
 7. Молоті, мелі, месі,
 8. Та все жиду й аднеси.
 9. Оре й сіє вун малотить,
 10. Та п'янай жінку калотить.
- Отак-то в нас по хахлацькою!

IX. Ой заграємо по старечий!

1. Старець ходить па селу
 2. Вун здаровий костиль має,
 3. Чужих собак обижає,
 4. Отим хліба добуває.
 5. І без спросу в хату йдуть—
 6. По шматочку їм дають.
- Отак-то в нас по старечий!

Б. Луговський.

Малюнки Дж. Джемса з його подорожі по Україні.

Художній відділ Російського музею в Ленінграді придбав в останні часи альбом в оправі середини XIX ст. На сторінках цього альбому на-клесні краєвиди великих, а почасти й малих міст Швеції, Росії, України, Польщі, Німеччини. Альбом цей не має ні заголовка, ні написів про його походження.

Серед малюнків уміщено також дві гравюри. На одній виображен пам'ятник Петру Первому в Петербурзі, на другій—руїни палацу Безбородка в Москві. Обидві гравюри мають одинакові підписи: „J. T. James delt.“, „J. Clark sculpt.“. Як бачимо, перший підпис свідчить, що малюнки для цих обох гравюр робив Дж. Т. Джемс.

Що до малюнків цього альбому, то тільки під одним, а саме під № 147, який виображає єврейське вінчання біля м. Полонного на Волині, праворуч внизу є підпис оливцем: „J. T. J. del“—ініціали цього самого Джемса. Це дає право зробити висновок, що й цей малюнок робив Дж. Т. Джемс.

Приймаючи до уваги, що всі малюнки цього альбому, не зважаючи на ріжницю в техніці їх виконання і ріжний ступінь їх художньої досконалості, мають взагалі один і той самий характер, можна віднести їх авторство цьому самому Джемсові.

Дат ні на альбомі, ні на самих малюнках немає, але ціла низка малюнків Москви, а також деяких інших міст Росії виображають відомі

¹⁾ Варіант „людям шкоду“—вжито було співцем лише при проказуванні для запису. При співанні ж на ярмарку фігурувало „жинкам дети“, коли ж ми допитувались, як саме треба співати—співець заявив, що „просто—бабам—треба“.

Б. Л.

руїни. Тому що ці місця якраз відповідають тому шляхові, яким ішов Наполеон, можливо віднести ці малюнки до доби безпосередньо після походу Наполеона. Ця гадка зміднюються також підписом під одним з малюнків Київа (№ 141), який вазначає, що на ньому виображене церкву після пожежі 1811 року (відома пожежа Київа, що трапилася за рік перед наступом Наполеона й знищила значну частину Подола). Це все дає право вважати за автора цих малюнків того Джемса, який подорожував в 1813—1814 роках по Східній Європі й опублікував описання своєї подорожі під заголовком „Journal of a tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James Esq. student of Christ church Oxford. London, 1816“.

Мені довелось бачити три видання цієї мандрівки: окрім першого, вищезазначеного, second edition London 1817, і third edition London 1819 (Публічна Бібліотека в Ленінграді), а також альбом під назвою: „Views in Russia, Sweden, Poland and Germany drawn by the Rev. J. T. James A. M. London MDCCCXXVI“. Передмова до цього альбому датована не 1825-им роком, а квітнем 1827 (в колекції П. П. Потоцького). Всі ці видання ілюстровані. Друге й третє видання повніше од першого, хоч менше форматом (два останні двохтомні, а перше в одному томі) і через те малюнки в них менші розміром ніж у першому.

Порівнюючи ілюстрації, якими оздоблені ці видання, з малюнками альбому Російського Музею, з'ясувалось, що ціла низка малюнків альбому опублікована в цих виданнях. Що до малюнків, які стосуються до України, то з них опубліковано в перших трьох виданнях подорожі лише два малюнки: кладовище на Чернігівщині і пам'ятник хрещення у Київі (№№ 133, 138 альбому музею); а в виданні 1826 року, яке являється фактично доповненням до попередніх—переправа через Дніпро біля Київа (№ 136 альбому Музею). Таким чином належність малюнків нашого альбому Джемсові, авторові подорожі 1813—14 років, сумніву не підлягає, вони являються ілюстраціями цієї подорожі, і оскільки Джемс опублікував лише незначну частину своїх дорожніх замальовок, альбом являється дуже цінним доповненням до його видань.

Техніка виконання цих малюнків досить ріжноманітна: малюнки виконані на папері ріжного розміру, якості й кольору і зроблені в більшості спочатку олівцем, або чорнилом, потім домальовані акварелею, сепією. Що Джемс розфарбовував свої малюнки пізніше, ніж робив рисунки, видно з тої шаблонності й схематичності фарб, особливо на одежі,—на них відтінки фарб зовсім не передані.

Треба також зауважити, що ці первінні замальовки Джемс робив дуже ескізно і не лише розмальовував потім їх фарбою, але й домальовував вже по пам'яті (часом дуже невдало) цілі частини недокінченого ним одразу рисунку. Як на зразок такої пізнішої невдалої домальовки можна вказати на пам'ятник хрещення в Київі (№ 138). На цьому малюнкові цілком ясно видно, що художник малював з натури лише саму колону, яку накреслив досить добре, а нижню частину пам'ятника малював по пам'яті—цілком неправдиво і також не до ладу з'єднав малюнок пам'ятника з загальним краєвидом Подола, який сам по собі зарисований досить добре.

До таких пізніших добавок на малюнках Джемса треба віднести також постаті, які він часто розміщує на передньому плані своїх малюнків, при чому особливо улюбленими групами у нього являється двоє або троє людей, з яких один стоїть, зігнувшись навколошки, або лежить (див. №№ 22, 95, 105, 117, 122, 126, 133, 140 і т. і.).

Що до майстерності, з якою зроблені малюнки, то вона не високої якості. Все-ж архітектурні замальовки Джемсові давались краще ніж типи:

в цих перших видно розуміння перспективи, відчування пропорцій, уміння передати конструкцію будови, тимчасом як у передачі типів малюнок в більшості в'ялий і неумілый. Архітектурним малюнкам і типам Джемс дає чимало місця. Зразки його архітектурних зарисовок дають малюнки №№ 13—15, 30, 50—52, 74, 77, 98, 103 й т. і.; типи виображені на малюнках №№ 23, 42, 43, 67—73, 75, 76, 113 й інші, але найчастіше все-ж Джемс замальовує краєвиди міст, або частини міст.

Ми не будемо говорити про всі малюнки альбому Джемса, а спинимось лише на тих, які замальовані ним на території України. Іх лише 24; в альбомі вони помічені номерами від 130 до 153 включно. Зроблені вони мабуть в 1814 році, коли влітку саме й проїздив Джемс через Україну.

Джемс проїхав Україну від Чернігівщини до Київа, потім від Київа повернув на захід і їхав через Волинь на Львів і Краків. Місцеві назви давались йому трудно, і Д. часто їх перебрихує; так напр. з київських місцевостів—Печерськ він називає „Perchask“, Поділ—„Podolsk“. Ім'я князя Володимира Джемс переробив у „Waldomir“. Тому ми можемо лише приблизно одмітити головні етапи його подорожі, зафікованих в малюнках альбому: Стародуб (в підписі під малюнком „Harodoub“), Київ, Житомир, Новгород-Волинський, Полонне (Polin), Острог, Броди („Broby“), Львів, Перемишль („Rtemzyl“). Далі Джемс через Ланцут поїхав до Krakova.

Найбільш докладно Джемс замальовав Київ, якому присвятив 8 малюнків. На жаль, половина цих малюнків, через те, що вони нічого нового не вносять в наші відомості про Київ, особливого інтересу не являють: до таких малюнків належать печери Лаврські (№ 137), внутрішність Софійського собору (№ 142), пам'ятник хрещення киян (№ 138), загальний краєвид Київа з-за Дніпра (№ 135), знятий, правда, не з шаблонової точки зору (більшість художників малювала загальний краєвид Київа з місця, де починалась переправа через Дніпро—нижче Лаври по тім боці Дніпра. Зразками краєвидів Київа цього типу можуть бути малюнки Пассека, Штернберга, Шевченка, Джемса (№ 136) й т. і. Тимчасом краєвид № 135 Джемс малював сидячи по тім боці Дніпра, але десь значно вище переправи). Більше інтересу являє малюнок № 136, зроблений з місця переправи через Дніпро: на ньому виражено між іншим порон під час самої переправи—з возами, худобою й людьми. Цікаві також малюнки №№ 139 і 140, що виражаютъ Старий Київ: на них добре видно середній, з'єднучий вал, що йшов від місця, де була Ірининська церква, до Михайлівського монастиря, а також вали біля останнього. На малюнкові № 140 інтересні будинки по Інститутській вулиці.

Особливий інтерес має малюнок № 141, на якому виражено, за словами Джемса, Михайлівську церкву на Подолі, що згоріла 1811 року. Це вираження руїн не Михайлівської церкви на Подолі, яка була дерев'яна, а скоріше дзвіниці Миколаївської—Добро-Миколаївської церкви, до якої дуже подібний малюнок Джемса. Вона, як відомо, була збудована біля 1716 року, потім в 1718 році згоріла, була відновлена архітектором Григоровичем-Барським 1781 року і знов згоріла 1811 року. Це був трьохповерховий будинок, в нижньому поверсі його були збудовані помешкання, в другому церква, а в третьому дзвіниця (Георгієв, Церк. Ник. Добр. 47). Малюнок Джемса передає конструкцію, яка зараз не збереглася, а також інші цікаві будинки, яких зараз немає.

Іншим містам України Джемс присвячує тільки по одному малюнку. Перемишль представлено лише загальним краєвидом, зробленим здалека; для Львова найбільш очевидно характерним Джемс визнав ринок з трьохповерховими будинками і костьолом на тлі гори з садками, але виражив це занадто схематично. Також схематично намальовано католицький собор в Житомирі.

Особливий інтерес являють малюнки таких невеличких міст, як Новгород-Волинський, Острог, Стародуб. Невеличкі міста взагалі мало звертали на себе увагу художників і зафіксувались пейзажем художника надзвичайно рідко і бідно, і тому малюнки цих маленьких міст, що зробив Джемс, набувають тим більшого інтересу, що в них виображені будинки, які вже зараз або зовсім не існують, або існують не в тому вигляді, в якому були в часи Джемсової подорожі. На цих трьох малюнках головною темою взято церкви. На краєвиді Новгорода Волинського виражено церкву досить рідкого типу на тлі значної й цікавої частини міста. В Острозі Джемс дуже влучно вибрав куток в центрі міста і змальовав руїни відомої Свято-Духівської церкви, католицький костел з інтересним барочним фронтоном і верхи ще однієї церкви. Руїни Свято-Духівської церкви з цілком яскраво вираженими готичними деталями в фрамугах вікон, що були знищені потім під час невдалої реставрації.

Так само цікавий малюнок Стародуба з детально замальованими руїнами кам'яної будови.

Окрім малюнків, що на них виражено значніші українські міста, є декілька малюнків з виображеннями сільських краєвидів, що дають матеріал переважно етнографічний. На малюнкові № 132, наприклад, досить добре змальовано сільську вулицю з великоруського (?) села на Чернігівщині (село названо в підпису „Roukouskaia“). На номерах 133 і 134 зарисовано кладовище. Особливо цікаве перше архаїчними типами своїх хрестів і виображенням, здається, „голбца“, який ще й досі здібається на старих кладовищах Волині й Чернігівщини. Замальована Джемсом внутрішність містечкового заїзду (№ 149) досить добре передає саму конструкцію будови, яка майже тотожна з тими, якими їй зараз повні українські містечка.

Значний інтерес для етнографа мають також таблиці №№ 131, 143, 144, 145, 147, 151, на яких виражено типи українських (Джемс їх називає „польськими“) євреїв, і деякі сцени з їхнього життя. Євреями Джемс особливо цікавиться, і з замальованих ним на Україні типів усі майже виключно єврейські: Джемс зарисовує детально єврейський зодяг чоловічий і жіночий, головні убори; один з ментів весільного ритуалу, вигляд єврейського кладовища й т. і. В тексті своєї книжки він теж чимало місця одводить євреям. Взагалі ця серія малюнків, при усій їх схематичності й художній убогості, все-ж має значний науковий інтерес, оскільки малюнків і зарисовок життя українських євреїв ми маємо порівнюючи дуже мало.

Ці короткі відомості про малюнки Джемса подаються мною в порядку інформації, аби звернути на них увагу дослідників.

На мою думку, конче потрібно опублікувати найбільш цікаві з цих малюнків, також як і переклад того уступу з його друкованого опису подорожі, який стосується України.

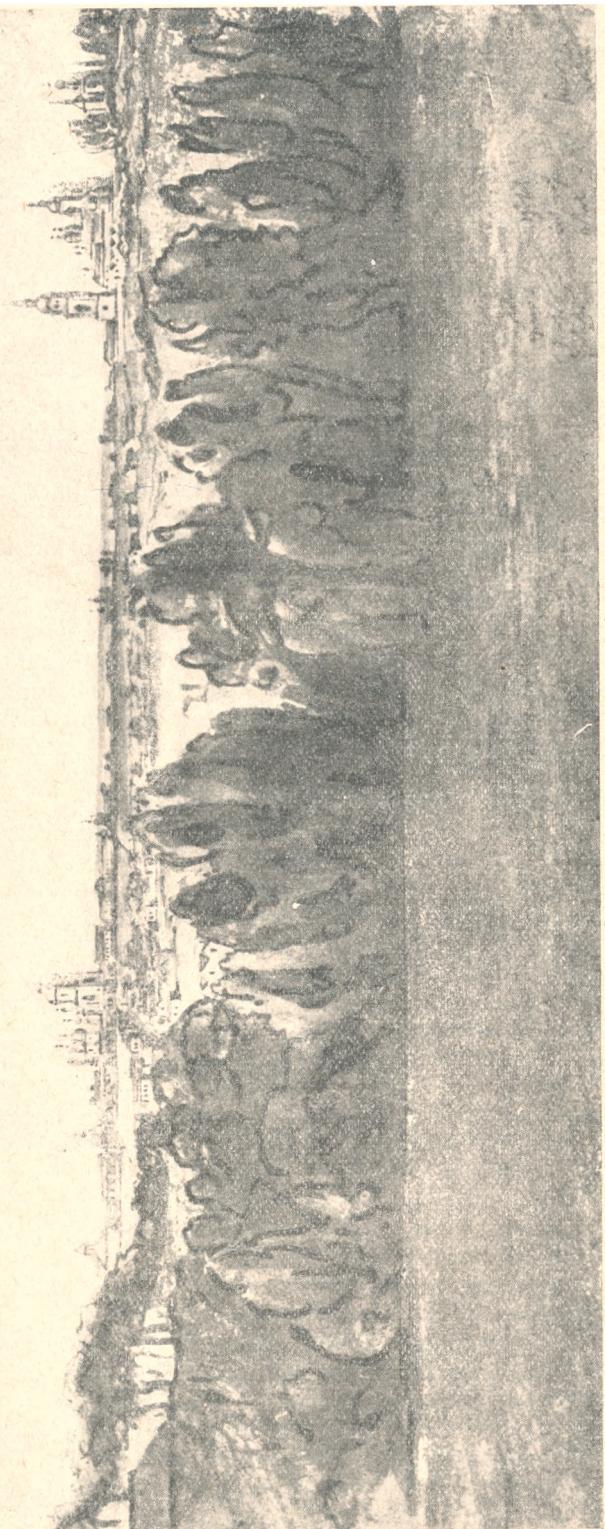
При цьому прикладаю список малюнків:

1. № 130. „Harodoub Church a belfrey of belfrey of unstained wood—market place“.

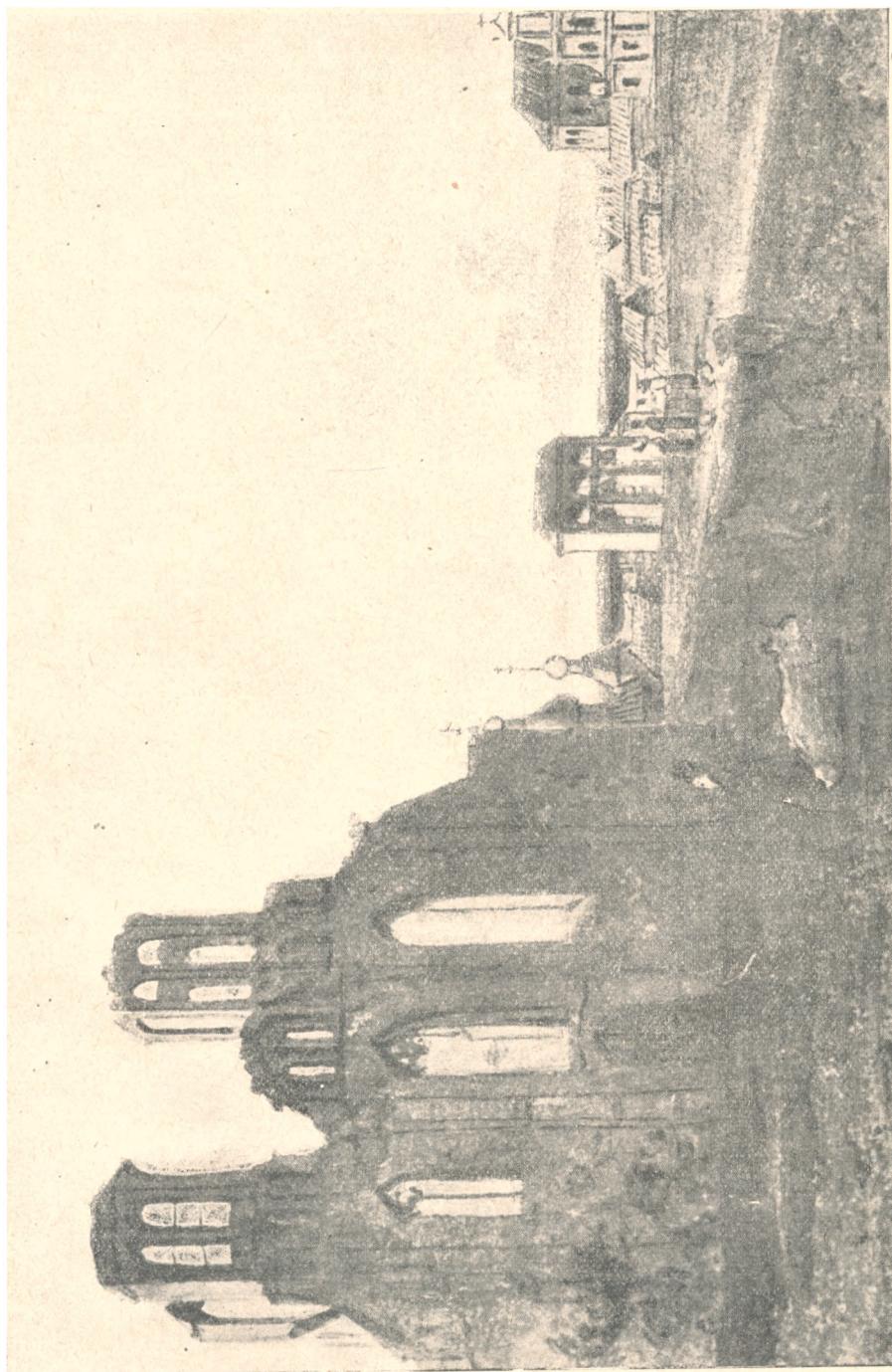
„Гародуб (Стародуб?). Церква і дзвіниця з некрашеного дерева. Базарна площа“. Розм. 16,6×11,8 см. Ліворуч церква (видно тільки праву її половину до середньої бані) і дзвіниця з двома ярусами аркатури. В центрі великий двохповерховий кам'яний будинок без даху. Праворуч—рундукі. На передньому плані віз з трьома постатями.

2. № 131. Підписи під лівою постаттю: „Roukouskaia gov. Tchernigoff“—„Рукусская, губерні Чернігівської“. Під середньою постаттю „Jews“—„жиди“. Розм. 13,2×7 см. Три жіночі постаті, повернені спиною; змальовані досить схематично.

№ 10 і (139) Сади палацу в Київі. (див. стор. № 60).

№ 21 (155) Острорг (див. строп. 61).

3. № 132. „Village of Roukouskaia—gov. of Tchernigoff“. Розм. 17,8×7,1 см. Широка вулиця з хатами. Хати лівої сторони з двоскатними дахами. Серед хатів правої сторони є з двосхилими дахами, а є і неясно виображені.

Праворуч церква з шпилем на круглій бані. В кінці вулиці на задньому плані вітряк з двома крилами (?).

4. № 133. „Russian burying ground in the Gov. of Tchernigoff“—„Російське кладовище в Чернігівській губерні“. Розм. 18,8×11 см. В центрі високий хрест—„фігура“. За ним „голбець“ великих розмірів. Ліворуч і правоуч хрести архаїчних типів. Ліворуч за хрестами густі дерева. Праворуч в далечині окремі дерева.

5. № 134. „Burying ground among ancient barrows at Semmosk“. „Кладовище серед старовинних валів в Семоску (?)“. Розм. 12,6×9,4 см.

Виображена дорога до села. Праворуч від дороги три бугри; на центральному—каплиця й хрест, на третьому—хрест. Перший бугор без забудови. Ліворуч від дороги бугор без забудови. На задньому плані село; хати й церкви. На передньому плані чоловік їде всзом, що запряжений волами.

6. № 135. „Distant view of Kiev“—„Видно Київ здалека“ Розм. 25, 7×14 см. На передньому плані на бугрі біля двох сосен четверо людей, віз, запряжений волами, љ ще 5 волів; далі поляна, за нею ліс, а на обрії панорама київських гір з силуетами Видубицького монастиря, Лаври, Микольського манастиря, й ін.

7. № 136. „Kiev from the banks of the Dnieper“. „Київ з берега Дніпра“. Розм. 25,5×14,3 см. На передньому плані порон з возами, волами й людьми. Головну площину картини займає Дніпро. Ліворуч на горах Лавра й Никольський монастир, на обрії Поділ.

8. № 137. „Scene in the Catacombs at Kiev“. „Сцена в катакомбах Київа“. Розм. 14,6×11,8 см. Печери. Ясно зазначені склепіння. На задньому плані манастир. Праворуч на стіні висяча лампадка.

9. № 138. „Well, where St. Waldomir baptized the first Russian converts at Kiev“. „Криниця, де св. Володимир хрестив перших руських прозелітів в Київі“. Розм. 18,7×13,5 см. Пам'ятник хрещення. Колона в середній частині зарисована порівнюючи досить добре,—підстава під хрестом змінена. Нижня частина цілком неправильна: занадто низька (по пояс бабі, що стоїть з відрами біля неї), але арка з дуже великим радіусом на занадто тонких і коротких упорах. Пам'ятник виображене не серед гір, а високо на горі, а Поділ внизу під ним. Задніпров'я накреслено правильно. На передньому плані баба з відрами, друга баба п'є з відра, чоловік лежить.

10. № 139. „Gardens of the palace at Kiev“. „Сади палацу в Київі“. Розм. 26,5×18,5 см. Краєвид старого Києва, південно-східнього кутка царського саду: на передньому плані на доріжці три постаті (середня з парасолею) перед смугою дерев, далі на обрії панорама Старого Києва від Георгієвської церкви й Софії ліворуч до Михайлівського монастиря. Видно старі вали.

11. № 140. „View of old Kiev from the outskirts of the Perchask“. „Вид Старого Києва з (околиць) Печерська“. Розм. 17,5×11 см. Знімок зроблений приблизно від німецької кірки. Ліворуч за валами Михайлівський монастир. Праворуч будинки на місці був. „Інститута шляхетних панянок“. На передньому плані на плаці дві постаті.

12. № 141. „Church of St. Michail in the Podolsk quarter Kiev-burnt in 1811“. Церква св. Михайла в Подільській частині Києва—згоріла в 1811“. Розм. 24×17,5 см. Трьохповерхова будівля з аркатурою в другому поверсі й баштою шатровою—типу дзвіниці церкви Миколи Доброго. Ліворуч під прямим кутом до будови висока стіна. Праворуч на задньому плані

стіна, чотирьохкутна башта й інші будинки. На плаці виображені легкового візника.

13. № 142. „Interior of St Sophie—Kiev“. „Внутрішність св. Софії—Київ“. Розм. 19×14,5 см. Видно праворуч через потрійну нижню арку трансепта, ліворуч стіни, казальню й іконостас.

14. № 143. „Scene near Palin in Volhynia“. „Сцена біля Паліна (Полонного?) на Волині“. Розм. 18×12 см. В центрі хрест придорожній великий („фігура“); праворуч дві постаті; на задньому плані дерева.

15. № 144. Довгий в три ряди дрібними літерами нерозбірливий напис, з якого можна розібрати, що справа йде при польських жідів. Розм. 18,5×12 см. Виображені типи Євреїв: в повний зріст, поколінні, поясні виображення й голови. Цікаві головні убори.

16. № 145. Декілька нерозбірливих слів олівцем. Розм. 11,3×17,3 см. Два поясні виображення Євреїв в фарбах (чоловіче й жіноче) і три зарисовки ескізін. Єврей в чорному каптані з дрібними гудзиками, як на польському жупані, підперізаний поясом. Жінка в цікавому головному уборі, широкому комірі й рожевою на грудях до пояса вставкою.

17. № 146. „Cathedralat Zytomir“.. Собор в Житомирі“ Розм. 18,7×11,1 см. Кatedra замальована дуже схематично. Праворуч одноповерховий дерев'яний будинок.

17. № 147. Підпис нерозбірливий. Можна розібрати слова... „of married Jews—Volhynia—Pol (and). Розм. 16,3×10,4 см. Праворуч внизу олівцем: „J. T. J. (ames?) delt“. На передньому плані дві постаті Євреїв і одна Єврейки. Євреї в покрivalах: у одного покривало на голові, у другого спереду. Останній в високій шапці. На задньому плані Єврей на запряженому волами (?) в хомут (?) візку, за ним придорожній хрест.

19. № 148. „Novgorod Wolhynskoi“ Новгород Волинський. Розм. 15,5×8,7 см. На передньому плані берег річки; праворуч, біля бугра дві постаті. Ліворуч через річку гребля. По тім боці місто. На пригорку церква базилічної форми з хрестом в центрі; навколо неї будинки. Праворуч видно круглу церковну баню з главкою й ще другу главку.

20. № 149. „Polisch Caravanseraï“.. Польський заїзд“ Розм. 13,3×9,4 с. Виображені внутрішність заїзду: на передньому плані відкриті двері заїзду, через які видно всю його внутрішність: конструкція кроков, в'язання. Посередині екіпаж і віз; праворуч в стійлах коні.

21. № 150. „Ostrog“.. „Острог“ Розм. 27×16,8 см. Праворуч підпис другий: „Roman-Catholic Church“. „Римсько-католицька церква“. Ліворуч руїни кам'яної церкви.

В вікнах—середньому й лівому ще збереглися частини готичних фрамуг. Більш праворуч камінна дзвіниця: три арки з дзвонами. Праворуч барочний кам'яний фронтон костелу. На задньому плані в долині горішня частина церкви й дахи містечкових будинків. На передньому плані постать Єврея з трьома волами.

22. № 151. „Jewish burying ground at Broby (?)“. „Жидівське кладовище в Бробах (Бродах)“ Розм. 12×15 см Серед дерев стorch і похило стоїть десяток камінних плит з написами. На передньому плані постать Єврея в довгій одежі й високому капелюсі.

23. № 152. „Lemberg“—„Львів“. Розм. 12, 4×7,2 см. Праворуч костел; ліворуч великі трохповерхові будинки; на задньому плані гора з деревами. На передньому плані декілька чоловік серед площі.

24. № 153. „Premzyl on the Lake“.—„Перемишль на озері“ (?)—Розм. 16,3×10,2 см. На передньому плані дві постаті; далі за долиною панорама міста; за містом гори.

Подав Д. Щербаківський.

Українські пісні Якова Стефановича.

Головний герой „Чигиринського діла“ Стефанович мав гадку ширити серед народу революційні ідеї „землевольців“ через кобзарів. Лизогуб казав, що Стефанович уважав поширювання книжок агітаційних заходом непридатним, бо з книжками можна завжди вскочити у біду та й саму книжку відберуть. Отже, зважаючи на цю невигоду, Стефанович обрав засобом агітації пісню. У наведених нижче стихотворах, що їх, за свідченням в р. 1879-му Кравцова, Давиденка та Чубарова, склав сам Стефанович в 1874—5 рр., він стоїть на засаді української „Громади“. Народники-землевольці з гуртка Стефановича в половині сімдесятих років близько стояли до Українців-соціалістів. Народня поезія, як агітаційний засіб, високо ставилася не тільки Стефановичем, але й Українцями-соціалістами, тільки у них був інший підхід до цього питання: вони вважали, що незчисленні народні твори містять у собі цілий світогляд народу й дають йому внутрішню силу за-для боротьби, та що треба тільки подбати про те, щоб цей матеріал не загинув разом із лірниками та кобзарями. Мабуть так розуміли це М. П. Драгоманов з В. Б. Антоновичем, видаючи „Історические пѣсни малорусского народа“. Списані думки знаходили в багатьох Українців під час їхнього арешту й навіть ставили їм у вину, як агітаційну літературу.

У наведених нижче двох віршах, що їх склав Стефанович з агітаційною метою, він наслідує манеру Шевченка та народніх пісень. До першого віршу було добрano мелодію, й сам автор цього твору навчив кобзарів виконувати цю пісню й поширювати їх між людом.

Ось обидва ті вірші, такі, як маємо їх у свідченнях 1879 р.

I.

Як поглянеш на світ божий, то так сумно стане:
Всюди плачуть та голосять, роблять як під паном.
Чого, люди, сумуєте та клянете долю?
Хіба ще ви не козаки—не дав вам царь і волю?
Ой! нас, друже, тая воля зовсім доконала—
То була гірка година, а ще гірша стала.
Яка-ж користь, добрі люди, з того сумування?
Ми сумуєм, ми вмиваймося дрібними слізами,
А тим часом ворог клятий глузує над нами.
Так згадайме-ж, добрі люди, про дідівську славу,
Про дідівську славу, про їх тяжку долю—
Вони вміли собі сами добувати волю:
І хотіли домігтися не проханої волі,
А тієї, що кров'ю полита у полі.
Діди дбали ради внуків—кістями полягали,
А ми, внуки, те придання та й не утримали
Послухайте, добрі люди, не моєї мови,
А тієї, що дідівські могили гомонять.
Вони кажуть: годі, хлопці, візьміться за розум—
Куйте ратища та й гайда по нашій дорозі.

II.

Краю рідний! Степ і гори, байраки та доли.
Ти розкинувся далече: до самого моря.
Край широкий, правду кажуть, є де розгулятись,
Тільки від наймитів царських нема де скочатись
Закували твої степи в зализні кайдани,
Основували твої доли довгими дротами,
Щоб від звону тих кайданів, та від гуду дроту
Не чутъ було-б як люд¹⁾ стогне під кровавим потом.

¹⁾ Вар.: мир.

Загубив ти свою долю, краю-ж ти май рідний,
 Загубив та й не вертаєш—за що тебе люблю?
 Хіба за степ, що по йому машина шумує?
 Хіба за люд, що недолю сльозами воює?
 Покинув-би тебе, краю, та щось не пускає...
 То стон люду того краю за серце тrimae.

Та ці українські тенденції Стефановича 1874—5 рр. не знайшли дальшого розвитку в роботі „Землі і Волі“. Навпаки в 1876—1880 рр. між народниками, що належали до гуртка Стефановича, та Українцями-соціялістами повстає велике розходження. Його можна пояснити до деякої міри ухилом Молодої Громади в бік теоретичного соціалізму та наближенням її до народовольчеських угрупувань; це наближення доходило навіть до персонального змішування. Сталося це почасти й тому що, що самого Стефановича не було в Київі, він перебував тоді на еміграції. В році 1881-му помічаемо поворот Стефановича, хоч і не цілковитий, до попередньої тактики. Це видно з його проекту відновлення „Землі і Волі“ (у листах, що їх передав Мейєр). Стефанович уявляє її, як федерацію Півночі (петербурзької, російської) та Півдня (київської, української). Видно в таких фактах, як прокламації на українській мові—одна видана в Київі 4 березня 1881 р., з пр.воду вбивства Олександра II¹⁾, друга випущена в місяці квітні в Катеринославі, пропонуючи селянам посылати ходаків та вимагати землі й волі й нагадуючи людям, що „громада—великий чоловік“.

„Українська Молода Громада“ хоч і хилилася на бік народовольців за доби 1878—1887 р., все-ж вона своєю ідеологією наближалася більше до землевольців. Що до самих землевольців-народників, які відокремилися від українських соціялістів, то це були нечисленні інтелігентські гуртки, відірвані від села, що загубили свою попередню політичну позицію. Коли-ж Стефанович від'їхав за кордон, фракція Чорного Переділу, що після Липецького з'їзду 1879 року перейняла ідеологічну спадщину народників, опинилася на Україні в 1879—1881 рр. в ролі чужинців. Ця фракція непомітно вмирала саме тоді, коли народовольці та українські соціялісти Молодої Громади виявили на об'єднаному революційному фронті завзяту акцію, не зважаючи на цілу низку процесів, на тотлебенівський погром та на перебування за кордоном і в Сибіру багатьох своїх вождів. Поворот самого Стефановича в р. 1881-му з-за кордону та його спроба відновити „Южно-русское Общество Земли и Воли“ не помогли справі народників, що не були звязані з народом краю, тоб-то з селянством, з його ідеологією, і даремні були їх силкування говорити якимсь невиразними загальниками про переділ, мир (громаду), ходаків то-що.

Подав О. Рябінін-Скляревський.

До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський, один з „193-х“.

Історики революційно-народницького руху в Росії, що позначив собою початок 70-х років минулого століття, коли по всій Росії залинуло гасло: „в народ!“,—розглядають звичайно цей рух, як щось одноціле, і коли їм доводиться говорити про Україну, з писанинів їхніх не видко, щоб місцевий український елемент одбивався у цьому рухові більш-менш виразними

¹⁾ Її зложив мабуть Харченко, з котрим у цім часі Стефанович листувався з Молдавії.

рисами. Питання це навіть і не цікавить їх. Проте, ѹ те характерно, що воно їх не цікавить: бо, коли-б такі риси були виразними, їх не можна було-б обминути. До того-ж і людина, яку це питання не тільки цікавить, а й болить, і свідчення якої має велику авторитетність, Драгоманов, що був сучасником цього руху і розглядав його під українським поглядом,—і він теж змальовує цей рух тими-ж самими фарбами, характеризуючи його, як „всероссійство“, „которе коли не дума, що льуде і річі скрізь по всій Росії одинакові, що можна скрізь по всій Россії одинаковими способами, одинаковим приводом довести льудеј до щастя, то забува про ту неоднаковість, забува, що в Россії єсть породи і московська, і українська, і білоруська, і литвини, і грузини, і молдаване, і татари і т. д., і що всероссійський чоловік, більш або менш одинаковий скрізь, виплодок нової россійської держави, є тільки в образі пана, чиновника, трохи купця і мішчанина, мужика ж всероссійського нема і буть не може“. („Народні школи“ в женевській „Громаді“ 1878 р. № 2, стор. 222). Поясняючи цю прикмету народницького соціалізму впливом державного російського централізму, який мусив „вдавитись в натуру і думки тих, хто прямо хотів розвалити держави“ (себ-то анархістів),—Драгоманов каже: „Коли були між россійськими соціалістами, особливо між прихильниками Бакуніна, кружки, які наперед призначавались до федералізма і значить наперед не засужували на знищеньња або на зневагу усьакі одміни країв і пород льудських, то не була ні ким одверто і систематично поставлена думка про те, ѹк согласувати всесвітній соціалізм з цими краївими і породніми одмінами, а ще менше було зроблено проб про повідати цеј соціалізм в кожному крају і кожній породі льудській в Россії одмінно, прилагодно до неї“. (Іб., стор. 223). „Заслугоу всероссійських соціалістів зостанеться те,—каже він далі,—що вони скрізь, по всім углам в Россії виголосили про те, ѹка мусить бути повна господарська волья мужика, і наложили своїми головами свою проповідь. Але на ділі вони працювали такими способами, ѹкі могли годитись так або съак тільки для мужика московського і повертали на службу одному цьому мужикові сили і українців, і білорусів, і молдаван, і грузин і т. д.,... і тим самим по неволі сами в себе отньали силу пустити глибше коріньња по всім країнам і породам людським, що обнесені казенним всероссійським забором“ (іб., стор. 224). І далі Драгоманов доводить фактами такий характер народницького соціалізму 70-х років: „Ми вкажемо тільки на те, що в усіх перед очима,—каже він,—напр., на те, що ні одно виданьња великоруського соціалізму не сказало просто, що воно пишеться тілько для Великороссії, а не для всієї Россії,—а також на те, що звісно напр. з печатних процесів соціалістів або з записки гр. Палена „О преступній пропагандѣ въ 37 губерніяхъ“. Ми бачимо там цілі ряди прізвищ грузінських, українських і т. п., бачимо кружки, що працювали по усьаким країам Россії. І при тому вбачаємо: 1) що один саміj кружок, тілько зложившись, напр., з московців і грузинів, починав працювати—в Москві, Київі і Одесі, 2) що усі видавали і роздавали книжки: „О Стенькѣ Разинѣ“, „О четырехъ братьяхъ“, „Что й то, братцы“ і т. д., книжки спеціально (почастно) московські. Ні грузинських, ні молдавських, ні польських, ні українських, ні литовських, ні білоруських книг всероссійські соціалісти не печатали, хоть між ними була добра долга не московської породи. (Вже аж в 1875 р. появилась українська, і то дуже неудачна „Золота Грамота“; віденських книжок „Парова машина“ ї др., що з'явились в 1875 р., ми не можемо ставити на счет всероссійського соціалізму). Через це між інчим виходило, що іноді всероссійські соціалісти, навіть українці зроду, обходили українського мужика,

а мусили шукати по великих, містах, як Київ, Одеса, Харків, артілі робітників з Московщини, до котрих теж не могли ї прилагодитись. На скільки в цьому всьому була причиною недбалість і недотепність самих так званих українольубців,—додає Драгоманов,—про це ми говорили не раз і говоримо ї тут“.—Але,—зазирає Драгоманов у будучину,—„дальніша праця соціально-демократичного табору в Россії піде інакше“, і, „не розриваючи спільноти про між себе, соціалісти з усіх країв і пород людських в Россії підуть кожний працювати в свій край, до своїх льудеї,—початки чого вже видно є тепер. Тоді,—пророкує він,—і нашу Україну знаjdуть не тільки ті, хто досі вважавсь за українольубців,—але є ті, хто одвертавсь од українства із за всеросійського соціалізму“. (Іб., стор. 225).

Нема що й казати, що в словах Драгоманова багато правди. В той час, коли розпочинався революційний народницький рух, себ-то при початку 70-х років, Драгоманов жив ѹще на Україні, отже був, сказати-б так, самовидцем перших ступенів цього руху і говорить за його, як свідок наочний. Але чи цілковита це правда? Чи нема в цій правді деякого прибільшення, і чи не поминув Драгоманов,—звичайно, не нарочито,—дяжких фактів, що, може, ішли всупереч із його основною думкою, по-диктованою йому гарячою любов'ю до рідного народу?

Одна з найвідданіших революційній справі осіб, Катерина Брешковська, що обійшла влітку 1873 р. з революційною метою три українські губерні, входила в як-найтінші відносини з народом, вела пропаганду словом і читала селянам „грамоти“, себ-то революційні відозви,—хоч сама з роду українка, але в сломинах своїх з того часу, надрукованих анонімно в женевській „Общині“, пише: „Языкъ малорусскій мнѣ былъ плохо извѣстенъ, и потому я выдавала себя за уроженку великороссійской губерніи и одѣвалась не по хохлацки, а какъ русская женщина. Подъ рѣчъ народа я не поддѣльвалась, а только иногда употребляла чисто народныя выраженія“. („Воспоминанія пропагандистки“.—„Община“, 1878 г. № 6—7, стор. 25). Свідчення Брешковської, як бачимо, ніби стверджує слова Драгоманова. Але ми маємо і друге свідчення з того часу, теж від людини, відданої революції, і що теж вела активну революційну роботу в народі, а саме від В. К. Дебагорія-Мокрієвича, який, оповідаючи про свою і своїх товаришів діяльність в народі, каже: „Всѣ наши разговоры велись, само собою разумѣется, на украинскомъ простонародномъ языкѣ“. („Воспоминанія“ Вл. Дебагорія-Мокрієвича, Спб. 1906, стор. 253).

Отже, бачимо, що хоч справді в і разнoї свідомо-національної течії в революційно-народницькому рухові першої половини 70-х р. на Україні не було, хоч справді ми не знаємо тут нічого певного про такі гуртки, які засновували-б свою революційну ідеологію на національному українському ґрунті,—та проте український елемент не міг не одбитись на цьому рухові на Україні. Адже народники-бунтарі мали справу з мужиком, і, вже хоч-би яких поглядів що до національного питання вони додержувались теоретично,—але, стикаючись з народом практично, вони мусили бачити, що, як каже Драгоманов, „всеросійського мужика нема“, що на Україні єсть не абстрактний „мужик“, а цілком конкретний, реальний, який має й свою реальну фізіономію, а в фізіономію ту входять і національні відзнаки. Отже, мусили вони зрозуміти, що й робота серед реального українського селянства, щоб бути продуктивнішою, мусить пристосуватись хоч до певної міри до цих відзнак.

Стверджує цю думку й друга людина, що теж активно працювала на революційному ґрунті в народі,—Яків Стефанович. В статті своїй про драгомановську „Громаду“ він каже про „всеросійство“: „Этотъ грѣхъ

едва ли былъ присущъ рус. соціалистамъ 1874 г. въ такої степени, какъ полагаетъ г. Драгомановъ. Разумѣется, бывали не рѣдкіе случаи, когда великороссъ вель пропаганду на Украинѣ, грузинъ въ Великороссіи и т.д., однакоже украинцы всегда собственно тяготѣли къ Малороссії (кружокъ Ж—выхъ), бѣлоруссы—къ своему краю (кружокъ П—ка), молдаване—къ Бессарабії (кружокъ кишиневскій) и даже донцы къ своимъ казакамъ (кружокъ В—на). Значеніе національныхъ особенностей въ практическихъ способахъ дѣйствій въ той или другой степени всегда принималось во вниманіе... Обстоятельство, что великорусскія изданія народной литературы распространялись и на Украинѣ и въ Бѣлоруссіи, между тѣмъ какъ на языкахъ этихъ послѣдніхъ странъ ничего не печаталось, это обстоятельство опять таки не вытекало изъ того представленія,—будто Россія вездѣ одинакова и должна быть одинаковой. Дѣло въ томъ, что южно-русскіе соціалисты придавали несравненно большее значеніе устной пропагандѣ, чѣмъ книжной. Взглядъ этотъ главнымъ образомъ обусловливался безграмотностью сельского народа... Поэтому не удивительно, что великорусскія книжки распространялись и въ Малороссіи; не удивительно и то, что соціалисты вели и здѣсь свою пропаганду".

Коли навіть, вбачати в статті Стефановича, я сказав-би, адвокатський до певної міри характер,—а він у ній, здається мені, справді-таки є,—то й то треба визнати, що думку Драгоманова про революційно-народницький рух першої половини 70-х років треба прийняти тільки з певними застереженнями. Загальна течія цього руху, справді, мала „всеросійський“ характер, народники-революціонери на Україні справді не дбали про те, щоб сполучити „всесвітній соціалізм“ з українськими народніми відзнаками, засновувати свою революційну ідеологію на українській національній підставі,—та проте на Україні в народницьку течію вливались, і не могли не вливатись, струмки, забарвлені українським забарвленням,—nehай хоч і з практичних міркуваннів і хоч, як каже Стефанович, „въ той или другой степени“. Так, от, бачимо, наприклад, що Брешковська, хоч і не вживала в своїй пропагаторській роботі української мови, але зверталась до українських історичних традицій, що до боротьби народу з „начальством“, посилаючись на гайдамаччину¹⁾.

Оскільки цей період української історії був популярний серед революційних народників на Україні, можна бачити із слів Драгоманова: „У всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомаров „Бунт Ст. Разина“ й Мордовця „Гайдамачина“ і „Політическія двіженія русского народа“. („Австро-руські спомини“, М. Драгоманова. Львів 1889. Стор. 104). Серед пропагандистів з одеського гуртка з'явилася була думка навіть скласти народню книжку про гайдамаччину²⁾). Була думка навіть і

1) Див. „Рус. Ист. Библиотека“. № 7. „Государственный преступления въ Россіи въ XIX в.“ Подъ редакціей Б. Базилевскаго (В. Богучарскаго). Изд—во „Донская Рѣч“. Т. III. (Процесс 193-хъ). Стор. 119.—Заарештована в Тульчинѣ, Брешковська, як свідчить акт обвинувачення, казала селянам, що їх приставлено було стерегти її, „что она посажена подъ арестъ за народъ, для которого разносила грамоты, желая его избавить отъ преслѣдований начальства; что народу не слѣдовало бы бояться и слушаться начальства; что ему слѣдовало бы возстать съ оружіемъ въ рукахъ; что легко было бы справиться съ солдатами, которыхъ сравнительно съ народом ничтожное количество; что въ Тульчинѣ можно всѣхъ перерѣзать въ одинъ день, и что было такое время, „гайдамачина“, когда народъ грабилъ и жилъ лучше, чѣмъ теперѣ“.

2) Один із видатніших членів цього гуртка, Петро Макаревич, писав до Евгенії Завадської: „Завадская, не можете ли вы написать народную книжку „Гайдамаки“ по Мордовцеву. Главное условие—удобопонятность и простота языка, сжатость и легкость изложения. Если согласны, то напишите, есть ли у вас „Гайдамаки“ Мордовцева; если есть, то постараитесь начать эту работу поскорѣе“ (ib., 141). Гайдамаччина заставалась популярною і при кінці 70-х років і, як народній рух, ставилась чи не в ряд з Паризькою Комуною

про утворення революційної літератури українською мовою. В своїх архівних дослідах в справі 193-х я знайшов папери, з яких видно, що жандармерія, переводячи слідство в цій справі, розшукувала р. 1874-го Ольгу Розумовську, про яку мала відомість, що вона перекладає революційну „Історію французького крестьянства“ (скорочений в революційному дусі відомий роман Еркмана-Шатріяна) з російської мови на українську¹). Треба зазначити ще й те, що одну з українських революційних книжок, виданих р. 1875-го у Відні Подолінським, а саме анонімне „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“, написано Феліксом Волховським, одним із видатніших революційних діячів того часу,— і написано для „всеросійського“, кажучи словом Драгоманова, гуртка,— тільки той гурток її чомуусь не видрукував²).

Вже й з цього видно, що певні українські риси в революційно-народницькому рухові початку 70-х років таки були, хоч, справді, питання про заснування революційно-народницької ідеології на українському національному ґрунті не було поставлено тією революційною течією, що широко розлилася тоді і по Україні й по інших місцевостях Росії, і якій Драгоманов закидає „всеросійство“³).

71-го року. Принаймні, коли в Одесі, 18 березня 1876 р., відбулось зібрання місцевих соціалістів в пам'ять Паризької Комуни, на зібранні цьому було прочитано „рефератъ о Гайдамачинѣ, какъ чисто русскомъ революціонномъ движениі начала (sic!) прошлаго (себ-то XVIII) столѣтія“ („Община“, 1878, № 3—4, стор. 30).

1) Нач. Кіївськ. Жанд. Упр. звертавсь до Нач-ка Подільськ. Жанд. Упр. (24 вересня 1874 р. № 194) „о собранії свѣдѣній на счетъ дѣвицы Александры Охременко, занимающей должность учительницы въ находящейся въ м. Черномъ Островѣ народной школѣ и ведущей переписку съ революціоннымъ пропагандистомъ Франжоли, о производствѣ у ней обыска въ случаѣ надобности и узнаніи отъ ней, где проживаетъ въ настоящее время дѣвица Ольга Разумовская, занимающаяся переводомъ на малороссійское нарѣчіе книги революціонного содержанія подъ заглавіемъ „Исторія французскаго крестьянства“. Що виявилось въ цій справѣ і чи було наявіт розшукано Охременкову й Розумовську, з матеріалів, що були в моєму користанні, не видно. В процесії 193-х вони не фігурували, але з споминів М. І. Ксендзюкової, про які я маю казати далі, видно, що і Олександра (Олеся, як її звичайно звано) Охременкова і Ольга Розумовська жили якийсь час р. 1874 у Кіїві й справді були близькі до революційних кол. Про Олесю Охременкову згадує в своїх „Воспомінаніях чайковца“ („Былое“ 1906 р., № 8) С. С. Синегуб, що вона жила р. 1872-го в Петербурзі в жіночій „комуні“ на Басковому переулку. Охременкова, як пригадує Ксендзюкова, дуже добре говорила по-українському і часто ходила в українському вбранні. Про дальшу долю Охременкової й Розумовської я не маю документальних даних. Згадувана допіру М. І. Ксендзюкова пригадує, що в 90-х роках жінка Хв. К. Волкова (Вовка) розказувала їй, ніби Охременкова жила тоді десь на Кавказі в Толстовській колонії разом із своїм братом. Отже, якщо це не помилка, можна думати, що вона і в старшому віці не одкінула ідейного життя, тільки від революційного напрямку перейшла, після краху народницької революції, до толстовського „непротивленчества“, як це було в йзагатвома революціонерами з народників.

2) Про це див. в праці М. С. Грушевського: „Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток“ (Wien, 1922, стор. 42). Як бачимо з прикладу Волховського і Макаревича, що теж був членом Одеського гуртка, одеським революціонерам близькі були українські тенденції. Про це говорить і М. С. Грушевський у згаданій допіру книзі: „Особливо дружній контакт між українськими й російсько-революційними кругами був в Одесѣ“ (стор. 52) і вказує, що в Одесі „між членами української організації був Желябов“ (стор. 53). Що до відносин Желябова до українства, пригадаю відомий лист його до Драгоманова, де він називає себе й товаришів своїх „убѣжденними автономистами“ („Былое“, 1906, № 3, стор. 71).

3) Зазначу, що пізніші ідейні спадкоємці революційного народництва 70-х років, так звані „чернопередѣльци“, цілком були виразно поставили питання про національні особливості різних країн Росії, а разом з тим і України. В редакційній статті 1-го числа за 1880 рік „Черного Передѣла“, — органа соціалістов-федералістов“, як названо його в підзаголовку, — висловлено таку думку: „Этнографический составъ населенія русского государства постоянно заставляетъ считаться съ нимъ даже и въ современной намъ практикѣ. Малороссія, Польша, Кавказ, Фінляндія, Бессарабія — каждая изъ этихъ составныхъ частей Российской Имперіи имѣетъ свои народные особенности, требуетъ самобытнаго, автономнаго развитія.— Въ виду этого, — визнае „Черный Передѣл“, — было бы весьма полезно

Правда, за кордоном було зроблено спробу привести до порозуміння російських і українських соціалістів, про що оповідає М. Грушевський в своїй книзі: „Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток“ (Wien, 1922), де зібрано й використано чи не ввесь відомий досі матеріал що до перших кроків українського соціалістичного руху. Спробу цю зробив С. Подолінський, про якого проф. Грушевський каже, що він був „без сумніву найбільш послідовний, найбільш „чистий“ соціаліст сеї доби, який так багато зробив для українського соціалістичного руху¹⁾“. Року 1873-го у Цюриху відбулась навіть „імпровізована українсько-російська конференція“, на якій „ліве крило з українського боку займав Подолінський з київськими однодумцями“²⁾. Подолінський, людина цілком певна з національного боку, і разом з тим, кажучи словами М. Грушевського, „послідовний соціаліст“, мріяв заснувати у Відні всеслов'янський соціалістичний осередок („славянську читальню“) і захоплювався прикладом сербських патріотів, що зуміли сполучити національне обличчя з певними соціальними тенденціями.

„С. Подолінський,—каже за його Драгоманов,—хоч був „впередчик“, але при тому був занадто Українець, щоб не симпатизувати таким проблемам локалізовання інтернаціонального соціалізму. Окрім того були в Цюриху деякі інші росіяне, між ними і Кияне, котрі близче стояли до „бакуністів“, ніж до „лавристів“, і через те почасті й поділяли традиційний панславізм Бакуніна“... („Авст.-рус. спом.“, 212).

Плани Подолінського не здійснились, але він заснував у Відні українське соціалістичне видавництво³⁾, яке р. 1875—6 видало чотири агітаційні книжки,—перші революційні книжки українською мовою: „Парову машину“, „Про бідність“, „Правда“ (переробка російської „Хитрой Механики“) і допіру згадане „Правдиве слово“ Волховського. Виготовано було ще переклад відомої „Сказки о четырехъ братьяхъ“, але чомусь не видруковано⁴⁾.

Та усі ці закордонні спроби й заходи не одбились більш-менш відразно на революційному рухові першої половини 1870-х років, якою я, власне, обмежую своє завдання,—та й не могли одбитись, бо видана Подолінським соціалістична література з'явилася тільки в 1875—6 р.,—отже вплив її, коли-б він і був, міг-би позначитись тільки в другій половині 70-х років. Проте й у другій половині 70-х рр. ми не бачимо ширшого впливу її на Україні: коли вона й була відома, то хіба тільки в обмежених колах. Значіння вона мала найбільше для Галичини, на Україні ж

развітвіє м'єстной революціонной литературы“. Визнаючи, що це „составляет задачу будущаго“, „Черный Передѣл“ каже, что „каждое указаніе на м'єстных отличія в постановкѣ соціального вопроса и практических премах партии всегда найдет самый радушный пріем на страницах нашего изданія“. Правда, что практически ця думка ніяк не виявилась, та й сама партія „Черного Передѣла“ проіснувала недовго.

1) М. Грушевський. „Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток“, стор. 15.
2) Ibid., стор. 25.

3) „Заручились моральною підтримкою“ „киян і одеситів“, з свого боку даючи на се матеріальні засоби і працю, Подолінський зимою 1875—6 р. пустився на сей шлях—закладати перші початки української соціал-революційної літератури“—каже М. Грушевський. („Мих. Драгоманов і женев соціал. гурток“, с. 34).

4) Ширше про ці видання див. у кн. М. Грушевського: „Мих. Драгоманов і женев. соц. гурток“, стор. 34—44. „Названі брошюри написані були в духу (як думаю) не стільки новішого європейського соціалізму, скільки так званої „української хлопоманії“ 60-х років“,—каже про ці брошюри Драгоманов (див. у М. Грушевського, стор. 44 згаданої вище праці), а в одному з листів пише, що „Парову машину“ він уважає „не стільки за соціалістичну, скільки за гайдамацьку брошюру, котра продовжала трохи по новому пропаганду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі доля стояла“ і. т. д.)“ (Ibid., стор. 47).

не була знаряддям такої широкої агітації, як відповідні російські видання¹⁾.

Але приклад Подолінського показує, що й між соціалістами-народниками початку 70-х рр. були люди, які не зрікалися національного обличчя, а навпаки, намагалися сполучити його з „всесвітнім соціалізмом“, — отже й тут думку Драгоманова треба приймати з певним обмеженням.

Ще одна риса, яка додає вже суто-українського елементу до народницького руху того часу. В своїй роботі в народі народникам-бунтарям довелось зустрічатися й з наслідками впливу на народ національно-свідомих народників — „українолюбців“, висловлюючись терміном Драгоманова. Иноді революційні народники ставали навіть ніби спадкоємцями цих національно свідомих працьовників на народній ниві — приходячи з своєю проповіддю на підготований вже їми ґрунт, а то й одержуючи од їх безпосередньо звязки в народі. Це дає привід думати, що ті національно свідомі робітники в-очевидьки й ідейно спочували народникам-революціонерам. Про одного з таких національно-свідомих народників розповідає в своїх споминах Дебагорій-Мокрієвич.

„Дробязгинъ и я,—каже він,—согласились работать совмѣстно и рѣшили воспользоваться раньше всего тѣми готовыми связями, которыя были переданы намъ, между прочимъ, однимъ сельскимъ учителемъ, народникомъ-украинофиломъ...“ („Воспоминанія“, стор. 228). Дебагорій, на жаль, не називає, з обережности, ні місцевости, про яку він говорить, ні людини, яка передала йому свої звязки з народом, — тож ім'я цієї людини зостається невідомим для історика народницького руху на Україні. Але Дебагорій подає цікаві подробиці про результати роботи цього невідомого „українофіла“. У хаті в Федя, — селянина, до якого справив його той учитель — українофіл, — Дебагорій знайшов українські народні книжки, так звані „метелики“. Про Федевого сина Стецька, що був учнем цього вчителя, Дебагорій розказує: „Любимой книгой его былъ „Кобзарь“ Шевченко, изъ которого онъ множество стиховъ декламировалъ наизусть. Самъ онъ тоже, увлѣкаясь примѣромъ Шевченко, бывшаго, какъ и онъ, простымъ мужикомъ, написалъ довольно длинную поэму стихами, которую и прочелъ намъ въ первый же день. („Воспом.“, стор. 231 і 237).

Отже, бачимо, що поруч із революційними народниками на Україні працювали в народі й народники-українці, чи, як тоді говорилося, „українофіли“. Можна думати, що й вони, коли й не вели сами рево-

1) „Транспортувалась вона (себ-то українська революційна література) і на Україну — але зараз не маю звісток про її поширення“, — каже М. Грушевський в згадуваній щойно книзі (стор. 50) і додає в примітці, що в осені 1876 р. до Львова приїздив брат Чубинського в справі пересилки через кордон „нелегальних метеликів“ (себ-то виданіх Подолінським рев. брошур) і II тому празького „Кобзаря“ (з забороненими в Росії Шевченковими творами).

Що по Україні брошури ці ходили, — і, може, доволі широко, — між причетними до українства колами, свідчить приклад Б. Грінченка, якого було звільнено в Харкові з реального училища за „Парову машину“, а також розшукана О. Ю. Гермайзе в Чернігівському архіві справа про несподівано знайдений р 1879-го в Чернігові, гді коморою домовладасниці Лойко, пак революційної літератури, де були, опріч виданнів російських, також і українські: „Громада“ й дещо інші драгомановські видання, а також і брошури, видані Подолінським. Пак той приписувано акушерці Катерині Фронштейн, яка мала в Чернігові зносини з Ліндфорсом, Мокієвським-Зубком та інш., отже з людьми, звязаними з українством. Але все це, як бачимо, стосується до другої половини 70-х років. До того-ж часу треба зарахувати й відомість із „Свода указаний, данихъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ“ за 1880 р., що „соціалістъ Кацъ“ купував у книгарні Ільницького в Київі „запрещенное издание Шевченка (очевидчики, II том празького „Кобзаря“), которое отпечатано за границей и заключаетъ в себѣ статью, излагающую порядок производства вооруженной революции на Украинѣ“ („Былое“. 1907, № 8, стор. 128).

люційної пропаганди, то, у всякому разі спочували їй,—бо чи-ж передав-би той учитель-українець, що про його допіру згадує Дебагорій-Мокрієвич, свої звязки в народі людям, з якими він не був-би, бодай до певної міри, звязаний ідейно. А що тогочасні так звані „українофіли“ були справді з ідеологічного боку близькі до революційних народників, свідчить, знов-таки, Драгоманов, який навіть виводить революційне народництво 1870-х років з „українофільства“ 1860-х років. Це, звичайно, перебільшення, бо, на мою думку, генезу революційного народництва шукати треба зовсім не там, де її хоче вбачати Драгоманов,—але це дуже характерно, як доказ духовної й ідейної близькості народників - революціонерів і народників - україnofілів. Торкаючись у своїх споминах відносин між „українофільством“ 60-х років і російським „народництвом“ 70-х років, Драгоманов каже: „Між ними не тільки нема прінципіальної незгоди, але російські бунтарі народники тільки перевели на прозу і консеквентно прикладали на практиці те, що українофіли, виховані на Гайдамаках і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях. І тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулося власне української молодіжі, навіть такої, в якій народолюбство було вперше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжі чернігівській“ („Австро-руські спомини“. Львів, 1889, стор. 104—5). Ще виразніше говорить Драгоманов про ідеологічну близькість „українофілів“ з революційним народництвом у своєму листуванні. У листі до Франка він пише: „Бунтарство-народництво то ј видумали власне українофіли (Гайдамак, бунт Ст. Разина, Мордовцева моногр.) ї подали ї Россіянам, котрі трохи помазали юго інтернаціоналом і Парижською Комуну. А тим часом укр(а)нофіли сучасної программи не дали, а гайдамацтва перельякалися, і виїшло, що між укр(а)їнськими ф(едералістами) і росс(ї)ськими рев(ол)юціонерами) тільки була ріжниця, що перші були гіпокрити, а другі шчирі. Звичайно укр(а)їнські ф(едералісти) навіть не спорились з росс(ї)ськими рев(ол)юціонерами), а говорили: та ј ми того-ж хочемо, тілько не казали јак. Яа цеб міг доказати документально, бо в мене єсть навіть укр(а)їнські бунт(арські) прокламації, котрі М. Вовчок і К-о писали для Bakunina і Нечаєва. (М. Драгоманов. „Листи до Ів. Франка і інших“. Львів, 1908, стор. 121). І в другому листі своему, до Киян, Драгоманов теж становить російських революціонерів-народників і „українофілів“ за одну дужку, кажучи про „російський революційний ніглізм“, що, мовляв, його „антікультурність мені (себ-то Драгоманову) завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власне одного корня з рос(ї)ським ніглізмом, тільки що не мало юго шчирости, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик“.

Так ущипливо говорить Драгоманов про „українофілів“ старшої генерації. Та чи не було тоді в українському таборі, серед молоді, яка завжди має, кажучи словами Драгоманова, „чесний запал робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик“,—чи не було, кажу я, таких людей, у яких діло не розминалося з словом, і які не тільки говорили, а й робили „те, що говорить язик“? Іншими словами кажучи, чи не було в революційно-народницьких колах на Україні таких елементів, які були більше звязані з національною українською ідеєю, ніж ті, хто приймав українське забарвлення тільки з міркуваннів практичних,—елементів, які, як доторкнувшись революційного руху, не одкаснулися національних українських відзнак (як те сталося з тими „черніговцями“, що про їх оце-

піру згадувано у Драгоманова), і які тільки загубилися в загальному потокові широкого революційного руху,—може, тому, що вони були не з'єднані й порізnenі, а, може, й тому, що не були численні? Правда, серед видатніших революційних діячів того періоду ми таких не знаємо. Бо ж не можна вважати за таких—тих, хто, як от Волховський та й Дебагорій-Мокрієвич, стихійно почували звязок з Україною,—але в яких той звязок затерся під впливом революційної дії остильки, що, напр., про українські тенденції Волховського — біограф його Чайковський міг сказати тільки одну доволі невиразну, хоч і сентиментальну фразу: „Его горячая любовь къ своей милой родинѣ—Украинѣ выразилась въ преклоненіи передъ Шевченко“. (Н. В. Чайковский. „Ф. В. Волховской“. „Гол. Мин.“ 1914, № 10, стор. 235). Видатніші діячі революції початку 70-х років справді стоять на загально-російському ґрунті, ототожнюючи його, звичайно, з ґрунтом космополітичним. Та чи ж могло бути, щоб серед української національно-свідомої молоді не було людей, яких захопило тією бурхливою хвилею революційного рушення, але які й при тій нагоді зосталися національно свідомими?

A priori кажучи, такі люди мусили бути. Стверджує це Й. М. Грушевський: „Коли одні, невдоволені космополітичною і всеросійською захваткою радикальних течій, все більше відступали на позиції уединенного українства, радикальні течії все тісніше сплітались з російським соціал-революційним рухом“, —каже він у згадуваній вже своїй праці про початки українського соціалістичного руху і додає, що „серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко близші до соціал-революційного руху ніж Драгоманов“¹⁾.

Отже, я певен, що коли буде уважливіше досліджено ті архівні скарби, що лежать облогами, нерозроблені й недосліджені, по провінціяльних архівах, тоді, певне, можна буде правдивіше змалювати присутність національного українського елементу в революційно-народницькому рухові на Україні.

Доказ того, що моя думка має свої підстави—життя Ів. Дм. Трезвінського, в якому українську національну свідомість не заглушив вплив революційного руху, що захопив його своєю хвилею, і за який він заплатив дочасною смертю. Він не був видатним діячем цієї доби, він рано помер, винісши з в'язниці, в якій просидів більше трьох років, смертельну хворобу,—і ми не знаємо, яким шляхом пішов-би він далі, коли б зостався жив,—хоч напевне можна сказати, що він був остильки, „українець“, що з ціляху українського навряд чи звернув-би коли. Отже не те притягає до його увагу, чи видатний був він діяч чи ні,—а те, що в особі його національно-свідомий український струмок влився в широке море революційного рушення на Україні, те, що він ідейно зоставсь близький до українства, хоч і підійшов до революційного народництва початку 70-х рр., —те, що на прикладі його ми можемо бачити, як ці два елементи переломилися в житті людини, якої коли й не зачислити до видатніших діячів того часу, то не можна одkinути в неї і певної твердости, переконаності й послідовності.

II.

Перше, ніж перейти до життя Трезвінського, мушу сказати декілька слів про ті джерела, що дали мені змогу змалювати постать цієї цікавої, що до свого становища в революційному рухові на Україні, людини.

Мені трапилася нагода зазнайомитись з удовою Трезвінського, Марією

¹⁾ М. Грушевський. „Мих. Драгоманов і женев. соц. гурток“, с. 32.

Іванівною Ксендзюковою (по другому чоловікові). Людина вже досить поважних літ, вона, проте, прекрасно пам'ятає часи своєї молодості, і, розповідаючи про початок 70-х років, коли вона, молодою ще дівчиною, перебувала в Київі,—вона розказала мені багато цікавого про життя київських ідейних кол того часу—і українських і революційних. З її оповіданням я й дізнався вперше, що перший її чоловік Ів. Дм. Трезвінський, що судився по процесу 193-х, був свідомий українець. Ні в акті обвинувачення в справі 193-х, ні в інших надрукованих досі матеріалах та споминах, що торкаються цього процесу, немає жадних вказівок на присутність серед осіб, що судилися по цьому процесу, національно-свідомих українців. Отже, оповідання удови Трезвінського не могли не притягти до себе особливої моєї уваги, і я почав виясняти собі особу Трезвінського, що дуже зацікавила мене, по архівних, ще нерозобраних, матеріалах. Досліди в місцевому архіві ствердили оповідання удови Трезвінського, і дали мені вказівки що-до матеріалів, переданих з Києва до Петербургу під час слідства в справі 193-х. Головніші з цих матеріалів (хоч, на жаль, не всі) мені пощастило здобути з Ленінградського Архіву за ласкавою допомогою В. В. Міяковського. Ці матеріали не лишають уже жадного сумніву, що Трезвінський був свідомий українець, і стверджують мою думку, що в народницькому рухові початку 70-х років були, певне, опріche „всеросійських“, кажучи словами Драгоманова, елементів, також і елементи свідомо-українські.

Таким чином, складаючи цей нарис, я користався, крім друкованих джерел, які я вказую в тексті моого нарису,—1) з оповіданням удови Трезвінського, яка дала мені, окрім відомостей про свого першого чоловіка особисто, багато цікавих і цінних вказівок, що допомогли мені детальніше змалювати обставини того часу і те, сказати-б так, тло, на якому відбувалися події; 2) з переданих мені нею-ж таки листів Трезвінського з Ніженської тюрми, а потім і з так званого „Дома Предварительного Заключення“ в Петербурзі, де Трезвінський просидів до кінця процесу, і 3) з ненадрукованого ще досі ніде архівного матеріалу, який мені пощастило здобути з Ленінграду за допомогою В. В. Міяковського, такого-ж матеріалу з Чернігівського архіву, переданого мені на використання О. Ю. Гермайзе, а також з архівних матеріалів, знайдених мною особисто в київському архіві.

Трезвінські—давній попівський рід на Київщині, який ще й досі не перевівся,—тільки що частина його одірвалася від духовного стану й перейшла на урядовців. У своїй автобіографії Ів. Сем. Левицький (Нечуй) згадує за дядька свого з матернього боку, Евтропа Трезвінського, що в 40-х роках був учителем у духовному вчилищі у Богуславі¹⁾. Отже, виходить, що й Ів. Трезвінський, може, доводивсья якимсь далеким родичем нашому письменникові, який так яскраво змалював побут українського духовенства давніших часів.

Батько Ів. Трезвінського, Дмитро Єліазарович, був священиком у с. Хирівці, на Канівщині. Парафія була добра, але пан-отець господарювати не був охочий,—господарювала матушка,—отже господарство йшло аби-як,

¹⁾ „На сьому році мене одвезли вчитись до дядька, материного брата, Евтропа Трезвінського, котрий був тоді учителем в Богуславі, в духовному училищі. Дядько умів вчити дуже добре і приготовив мене в училище“ („Життєпис Ів. Левицького (Нечуя)“. „Світ“, 1881 р., ч. 7, ст. 126), Про походження роду Трезвінських Левицький розказує: „Мій дід (з матернього боку) Лукіян Трезвінський був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль у Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхецьке прізвище—Трезвінський, а брат його назвав себе Кодевольським“ (Ibid).

Іван Трзавінський 1877-го року, після трьох літ
чаредування в тюрмі та в Домі попереднього
ув'язнення в Петербурзі.

Іван Трзавінський року 1874-го, на початку його
діяльності в народі.

і хоч пан-отець мав трохи грошей в запасі, але й сем'я була чимала: п'ятеро дочок та двоє синів.

Іван народився року 1853 і був серед дітей найстарший. З малечку він був чомусь хоровитий¹⁾, хоч і батько й мати були, ніби, здорові. І з дітей п'ятеро зостались здорові, тільки Іван та молодша сестра його Юлія були хлипкі на здоров'я. Як він прожив свої дитячі літа, у кого вчився грамоти,—невідомо. Певне, жив, як звичайно жили за тих часів попівські діти по тих парафіях, де не перевелися старосвітські звичаї, водився з селянськими хлопчаками, хоч, може, як попович, і був у трохи привілейованову становиці.

Чомусь батько не віддав його вчитись до духовної школи, як то було б натурально для поповича,—тим більше, що батько був людина старосвітських і поглядів і звичаїв. Проте сина він таки віддав у Немирівську чи в Білоцерківську гімназію, а потім перевів у Київ до 2-ої гімназії, де син і набрався „нового духу“ і вже ввищих класах гімназії визначався як народолюбець і свідомий українець, чи, як тоді говорено, „українофіл“. Які саме впливи привели його до української свідомості, теж невідомо; але треба зазначити, що з своїх гімназичних товаришів Трезвінський найбільше дружив з Євстратом Ткаченком, сином селянина з Жилян під Київом, вихованцем відомого українського громадського діяча Мик. Вас. Ковалевського, члена Старої Громади й друга М. П. Драгоманова. Ткаченко був один із тих двох селянських хлопців, що їх Стара Громада взяла виховувати на громадський кошт і віддала до 2-ої гімназії. Ковалевський, ще студентом, дуже піклувався за цими „громадськими дітьми“, як їх звано,—особливо ж за Ткаченком, з якого, як він сподівався, „вийдуть люди“²⁾. Не покинув ним опікуватися Ковалевський і тоді, коли вже став учителем історії в київському кадетському корпусі та в дівочому інституті („Інститутъ благородныхъ дѣвицъ“, як він звався офіційльно) і вже здобув собі певне імення, як видатний педагог. Через те Ткаченка, до якого Ковалевський ставився з великою симпатією, звали звичайно вихованцем Ковалевського.

Про діяльність Ковалевського, коли він був учителем, один із сучасників розказує: „Поміж вчителями кадетського корпусу визначався своїм педагогічним талантом і впливом на своїх учнів М. В. Ковалевський. При усікій нагоді він користувався сим впливом і, викладаючи історію Росії, викладав у той-же час і історію України, а поруч з сим проводив і свої революційні погляди. Се нарешті збентежило Юшенова (директор кадетського корпусу), і він, озираючись з остраху до П—бургу, мусів відібрati у Ковалевського „історію“ та перевести його на викладання російської словесності, керуючись, як він сам висловлювався, тим, що, мовляв, Ковалевський надто добре знає історію Росії, а дякуючи своїй талановитості і впливу на учнів, розповсюджує революційні ідеї, тоді як рос. словесність, ще й до того не так йому відома, не дасть йому зможи розгорнути свій талант і впливати на молодь“³⁾.

1) „Літ до 8-ми,—писав він пізніше, вже з тюрми, до жінки,—я був часто и опасно болен“.

2) „А кошти ті,—згадує про цих вихованців один із сучасників,—складалися з коштів... і їх треба було збирати“. Отже, щоб запобігти справі, Ковалевський року 1865-го, коли в Київ дожидали Олександра II, написав був до царя прохання, щоб царь прийняв тих хлопців на свій кошт. Ковалевський назбирав під тим проханням чимало підписів серед молоді, але прохання так і не пощастило подати. (Див. спомини Маг—їна (Галіна) М. В. Ковалевській у „ЛНВ“, 1909, кн. 2, ст. 372). Удова Трезвінського, згадуючи про Ткаченка, каже, що він був справді хлопець надзвичайно спосібний; проте, в університет він чомусь не вступив,—може, через брак коштів,—служив, здається, у Географічному Т-ві в Київ і помер з сухот дуже рано, до 1878-го року.

3) „Літ.-Наук. Вістник“, 1909 р., кн. 2, стор. 373.

Може, вплив такої людини, як М. В. Ковалевський, з яким Ів. Трезвінський був знайомий через Ткаченка, і привів його до національної свідомості. Та, може, були й інші впливи, як от, можливо, вплив учителя в 2-ій гімназії Тумасова, за якого удова Трезвінського згадує, як за людину теж української свідомості.

Чи так, чи інакше, але року 1872-го, коли М. Ів. Баковецька (дівоче прізвище удови Трезвінського), молода дівчина, що саме-йно скінчила гімназію й пристройлася в Київі на службі в управлінні Київо-Брестської залізниці, зазнайомилася з Трезвінським,—він був уже свідомим українцем, знявся з українськими гуртками в Київі, був знайомий з В. Б. Антоновичем, В. Л. Беренштамом, Хв. К. Волковим (Вовк); у його була навіть доволі добре складена бібліотека сотні на 2—3 книг. На неї він витрачув усі гроши, які міг здобути¹⁾, і зібрав мало чи не все, що можна було знайти тоді з українських книжок (твори Шевченка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка, „Записки о Южной Руси“, „Запорожській бандуристі“, „Основа“ й т. д., навіть, початкові підручники, як от Шевченків буквар, „Арихметика“ Мороза, „Оповідання з святого писання“ Опатовича то-що²⁾). Книжки з своєї бібліотеки Трезвінський охоче давав читати й товаришам по гімназії, намагаючись ширити серед гімназистів українську свідомість,—отже, видко, йому не чужий був дух діяльного прозелітузму.

М. Ів. Баковецька познайомилася з Трезвінським через свою сестру і стрічалася з ним у свого брата, що був ординатором в університетській клініці, або-ж, здебільша, в Олени Ігнатовни Вальнер, у якої часто збиралася молодь, хоч сама Вальнер була віком і старша за ту молодь. Вальнер, як пригадує удова Трезвінського, в 60-х роках брала якусь участь в справі недільних шкіл у Київі, де, як відомо, навчання провадилося по-українському, і на цьому ґрунті знайома була з Антоновичем та його гуртком. Отже вона з симпатією ставилася до української молоді, хоч сама була з роду й не українка. Студенти, гімназисти вищих клас, молоді дівчата могли вільно збиратися в неї, не боячись дбайливого ока начальства, і балакати про всякі справи, що захоплювали тоді молодь. Часом в її помешканні одбувалися й студентські „сходки“, і тоді вона, щоб не перешкоджати, ішла куди-небудь з дому. Таких гуртків за ті часи у Київі було, як згадує удова Трезвінського, чимало.

З українців у Вальнер бували здебільша молоді хлопці, що присвятили себе науці, і з яких потім дехто й справді пішов шляхом серйозної наукової праці. Тут бували, як згадує удова Трезвінського, здебільша студенти-філологи, як от Ор. Ів. Левицький, Діяконенко, Пащенко, Біленський, а з студентів-медиків—Савкевич, Михалевич. Та бували й студенти не-українці, з радикалів, але хто саме, удова Трезвінського пригадати не може, бо сама вона близча була до українського гурту.

Зібрання ці мали простий товариський характер: молодь балакала, багато співала пісень,—особливо українських,—може й лицялася,—звичайно, молодь. Тут можна було зустрітися з товаришами по університету, а може й по яких інших справах, можна було здобути цікаву книжку, ходила по руках тодішня нелегальна й напівлегальна література. Було, звичайно, й не без дебатів на ідейні теми, не без суперечок та змаганнів.

1) На допоті 13 грудня 1874 р. Трезвінський показав: „Много денегъ,—конечно, относительно всѣхъ моихъ (тогдашніхъ) и прежніхъ средствъ,—я тратилъ на покупку книгъ составляющихъ мою маленькую бібліотеку, состоявшую изъ 2—3 сотъ книгъ“.

2) Деякі з тих книжок, з автографами Трезвінського, переховалися у вдови Трезвінського аж до останнього часу, і тільки в останні роки перейшли до рук одного з українських учених.

Змагатися-ж та сперечатися було з ким, було й про що, бо тоді вже почали виразно вирізнятися певні соціально-політичні напрямки й розходження.

То був час, коли, „народ“ був альфою й омегою ідейного життя і російської й української інтелігенції, коли вже залунало гасло: „в народ“, яке приймалося, як свого роду „категоричний імператив“,—змагалися тільки про те, для чого й як інтелігенція мусить іти в народ. Інші вважали за мету ідейного зближення з народом завдання цілком мирні—вивчення народнього життя, звичаїв та світогляду, або навчання народу, бажання внести в темні неосвічені маси світло знання та науки; інші—ж ставили собі метою завдання революційні—збудження в народі свідомості його пригнобленого становища та бажання скинути той тягар соціальної неправди й гніту.

Молодь, що ставила собі завдання підняти народ до соціального протесту й соціальної революції, сліпо вірила, що народові мов-би притаманні революційні та соціалістичні інстинкти, треба тільки вміти одкрити народові очі на його становище. Про настрої в тодішній революційно-народницькій молоді, що скупчилася в Київі, Дебагорій - Мокрієвич каже: „Мы толковали о томъ, что у насъ на окраинахъ сохранилось много революционныхъ традицій, что на Волгѣ до сихъ поръ поются пѣсни про Стеньку Разина, а на Днѣпрѣ про гайдамаковъ... Всѣ свои доказательства въ пользу революционности крестьянской массы мы черпали изъ болѣе или менѣе отдаленного прошлага, не находя таковыхъ въ настоящемъ. Такъ, между прочимъ, доказательства въ пользу революционности украинскихъ крестьянъ я находилъ въ ихъ поведеніи во время польского восстания, въ ихъ преслѣдований польскихъ „пановъ-повстанцевъ“ и той ненависти, съ которой они относились тогда вообще къ панамъ, къ разряду которыхъ причисляли всѣхъ людей привилегированного званія, но-сившихъ европейскіе костюмы“ („Воспоминанія“, стор. 148).

Що до настроїв в українських колах, Драгоманов пише, що тоді в Київі, oprіч гуртка „старих товаришів“, себ-то Антоновича й інш., був „чималий гурт молодіжі з українським напрямком, або навіть два гурти; один найбільше з студентів історико-філологічного факультету, другий, численніший, з різних, перший звали звичайно словарниками, а другий, не знаю чого, об щ и н о ю. Обидва претендували на імя молода а г р о м а д а і не дуже то мирились проміж себе“. („Австро-рус. спомини“, стор. 215—16). Характеризуючи далі відносини між українськими й народницько-революційними, чи, як їх тоді звано, „радикальними“, гуртками, Драгоманов пише про „словарників“: „То були молоді люди досить щирі, але трохи вялі, може через те, що були переважно з духовних семінарій і через те старіші віком, ніж звичайно наші студенти з гімназистів. Вони досить примірно працювали над лекціями й над вибором слів до українського лексикону (праця, з рештою, плачена); деякі поробили інтересні праці по історії України по вказівкам професора, але загального образування, навіть історичного, мали не багато, більша частина навіть не знала й не чула потреби знати європейські мови. Звісно політичне образування іх було зовсім слабе. В так званих радікальних (соціалістичних) кружках молодіжі, по крайній мірі серед проводирів, того образування було тоді далеко більше, хоч воно було й однобічне, бо зводилось на саму економію та почасти на філософію позитивного напрямку... В „общинѣ“ було немов би більше широти думки, та все-таки було багато туману та таки й поверховності: „общинники“ стояли якось посередині між археологією й лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і при тому не вгублялись ні в одну ні в другу. Проти раді-

калів вони були досить вороже настроєні (а словарники ще більше); вони звали звичайно „радикалів“ поперечниками, мовляв: діаметрально противні“. Отже, як бачимо, суро-українські напрямки серед тодішньої молоді були досить помірковані і з революційним народництвом ворогували. Про це ворогування Драгоманов каже, що в йому був не самий несвідомий „кружковий антагонізм“, а „була й резонна доля реакції проти доктринерства й нівелаторства російських радикалів, та була й велика доля необразованності, нерозуміння соціальних справ, нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм“... Самому Драгоманову доводилося виступати проти цієї поміркованості і, як він висловлюється, „осажувати“ реакційні виходки „словарників“ проти „поперечників“ і навіть рішуче запротестувати проти цього слова. „Коли мені замітили,—каже він,—що „радикали“ зовсім не хотять знати українства, я одповідав, що, значить, вони тільки плохі радикали, бо радикал, котрий на Україні не признає українства, есть не додумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл“. („Ав.-рус. спом.“, стор. 216—220).

Такі були ідейні обставини, в яких складався соціально-політичний світогляд молодого хлопця, що саме тоді, по-весні 1873 р., вийшов з останньої класи гімназії. Бо на випускному екзамені Трезвінський „пропалився“: в останніх класах він захопився питаннями, які нічого спільногого не мали з предметами гімназичного курсу, а що він нічого не вмів робити наполовину, то й тут він цілком оддався питанням, що хвилювали всю тодішню молодь, запустив своє вчення в гімназії і, в результаті, дізnav краху на випускному екзамені. Виступивши з гімназії, Трезвінський мусив заробляти собі на прожиток приватними лекціями, але ще не кидав надії підготовитися до іспиту й здати його на той рік „екстерном“. Та разом з тим він не кидав, та й не міг кинути, тих питаннів, які глибоко зворушили йому душу: питаннів про обов’язки до народу й про працю для нього. Вихований на ідеалах українських народолюбців, споєний поезією Шевченка, якого вінуважав за пророка українського народу, перейнятій думками про федералізм та народовластя, винесеними з творів Костомарова, які він пильно студіював замість гімназичного підручника історії, Трезвінський близько підходив, — сам того, певне, не помічаючи, — до ідей, якими перейняті були і народники-бунтарі, — тільки що не покинув, як вони, національного ґрунту і будував свій, — звичайно, зелений, молодий, не вироблений і не угрунтований, — соціально-політичний світогляд на українській національній основі. Справді-бо, і Шевченкова поезія з її проповіддю соціального бунту на національній основі, і історичні розвідки Костомарова легко могли переломитися в романтичній уяві молодого хлопця так, що ставили його близько по настрою й почуваннях до таких само, як він, романтиків-революціонерів, якими були народники-бунтарі початку 1870-х років.

Драгоманов каже про вірші Шевченка: „Конкретна політично-соціальна програма, котру можна було вивести з тих поезій, була просто фантастична. Йії могли взяти серйозно до серця тільки дуже зелена молодіж, або чисті романтики, котрі зразу вибивали-б себе з усякого ґрунту і через те ставали б навіть не фанатиками, а просто візіонерами в думках в роді хіліастів, і квіетистами в дійсному життю, або лицемірами“. Що до впливу на молодь творів Костомарова, Драгоманов дуже влучно зазначає, що „зелена молодіж та романтичні натури виносили з творів Костомарова і його школи власне ідеалізацію „безгосударственности“, „удельно-в'єчевого уклада“, казацтва, гайдамацтва, і коли не переходили просто в табор бунтарів і анархістів „Молодої Россії“ й Баку-

ніна, то зоставались на віки свого роду мілленаристами“... („Авст.-рус. спом.“, стор. 212 і 213—214).

Трезвінський був саме з тих зелених, романтично настроєних молодих людей, що про їх говорить тут Драгоманов,—але він ні в якому разі не був лицеміром. То-ж натурально, коли, кажучи словами Драгоманова, „ідеалізація безгосударственности, удѣльно - вѣчевого уклада, козацтва та гайдамацтва“, яку він виніс з творів Шевченка та Костомарова, справді-таки привела його,—коли він до того познайомився ще й з революційною тодішньою літературою, з писанням Bakunіna та Lavrova,—привела, кажу я, до таких само висновків, до яких приходили і „всеросійські“ народники-революціонери. Отже, коли йому трапилася нагода перейти від теоретичного плекання улюблених ідей про народовластя, про здобуття країдої долі для народу, про бунт проти ворогів народу й народньої долі до переведення цих думок у життя,—він не вагався й пішов з тими, хто поніс у народ революційну проповідь. Але й при тому, як побачимо далі, він зостався свідомим українцем.

III.

Роки 1873 і 1874 були переступною в революційному рухові добою, коли народницько-бунтарські кола почали переходити від теоретичного плекання та дебатування своїх думок до практичного переведення їх у життя. Говорячи про політично-соціальний світогляд тодішніх революціонерів, В. Богучарський каже, що всі вони—“и члены кружковъ Ковалика, и чайковцы, и южане, и заграничники—всѣ были въ массѣ своей анархистами. Собираясь двинуться „въ народъ“, всѣ они были проникнуты двумя основными идеями: то были „социализмъ“ и „анаრхія“. Эти идеи и рѣшено было нести russкой крестьянской массѣ“. („Активное народничество“. Мкв. 1912, стор. 167).

У Київі народники-революціонери гуртувалися коло революційного гуртка, відомого за назвою „комуні“, що утворився у вересні 1873 року. До гуртка того належало чимало людей надзвичайної енергії та відданності революційній справі. Про ідейний напрямок осіб, що гуртувались коло „комуні“, акт обвинувачення в справі 193-х, цілком згідно з наведеними допіру словами Богучарського, каже: „По показанію Ларіонова, кievskій кружокъ держался идеи Bakунина, изложенныхъ въ книгѣ „Государственность и Анархія“, т. е. отрицанія всякой формы государственного управления, всякаго авторитета, собственности и семейного союза; по словамъ-же Гориновича—кружокъ имѣлъ цѣлью, посредствомъ соціально-революціонной пропаганды въ народѣ, возбудить таковой къ восстанію, ниспровергнуть путемъ революціи Верховную Власть и водворить Анархію. Такія показанія Ларіонова и Гориновича находятъ себѣ подтвержденіе въ показаніи Идалія Польгеймъ, удостовѣряющей, что... лица эти составляютъ общество, задавшееся цѣлью устроить переворотъ въ политическомъ и соціальномъ строѣ Россіи, что должно было сопровождаться перерѣзанiemъ всѣхъ чиновниковъ и зажиточныхъ людей“. („Госуд. прест. в Россіи, в XIX вѣкѣ. Сборн. под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского). Изд. „Донской Рѣчи“, т. III, стор. 104).

Акт обвинувачення накидає й Трезвінському принадлежність до київської „комуні“, яка в акті зветься „штаб-кватирою київських революціонерів“. Але ні сам Трезвінський не визнав цього, ані судове слідство не ствердило. Ларіонов, що був одним із найближчих учасників „комуні“, а на слідствії на суді давав „откровенные показанія“, не визнав на суді навіть знайомості з Трезвінським; утім Трезвінського категорично заперечує принадлежність його до „комуні“ й показує інший шлях,

що міг привести його до роботи в народі спільно з народниками-бунтарями.

В осені 1873 р. в Київі почали з'являтися з Петербургу особи, прищентні до революційного руху в столиці, і привозити чутки про настрої серед столичного студентства й взагалі революційно настроєної молоді. Тоді-ж у гурток, що збиралася у Вальнер, прибув з Петербургу студент Василь Стаковський, товаріш Трезвінського по гімназії, і привіз з собою пак революційної літератури. В звязку з його приїздом, в помешканні Вальнер,— як звичайно, в відсутність її,—зібралася сходка й були якісь гарячі дебати. Що то була за сходка, удова Трезвінського не знає, бо не була на ній присутня, але можна догадуватись, що на тій сходці обговорювались ті питання, що обговорювались тоді й скрізь по студентських гуртках,—про близькість революції та про рушення в народ.

Частину „нелегальщини“, привезеної Стаковським, Трезвінський приніс до Баковецької, у якої тоді стояла й його бібліотека, і прохав її переховати, поки ту літературу буде взято¹⁾.

Отже, чи не тут треба шукати коли не звязків Трезвінського з революційними колами, то, принаймні, певної відомості про його в тих колах,—бо, як побачимо, його незабаром було затягнуто до осіб, що вели революційну діяльність в народі, а це ледве чи можливо було-б, навіть на ті мало конспіративні часи, коли-б він не був відомий, як людина певна.

Трапилося-ж це так.

В кінці 1873-го року в с. Плісці²⁾, Борзенського повіту на Чернігівщині, оселилась молода жінка Текля (Фекла) Іванівна Донецька, діставши собі там посаду вчительки в школі, попечителем над якою був відомий земський діяч І. І. Петрункевич, що пізніше брав участь у нараді заступників земсько-ліберальних і революційних течій в справі спільноті дії за- для здобуття конституційного ладу в Росії. Донецька, з роду Лозовська, була замужем за студентом Петербурзького університету Василем Донецьким, якого в осені того-ж таки 1873 р. було заарештовано на кордоні в Подільській губ. з прокламаціями й одвезено в Петербург. З якою метою оселилась у Плісці Донецька, чи з революційною, ачи просто для заробітку, невідомо,—але близькість свою до народу вона використувала для пропагаторської роботи,—тільки вела її, як згадує удова Трезвінського, надто обережливо, і коли почалися арешти та допити, вміла затерти сліди своєї роботи³⁾. З чоловіком вона розійшлась і була близь-

1) Щікава риса, що свідчить про надзвичайну „простоту нравов“ того часу. До Баковецької, коли її не було дома, зайшов знайомий її, інспектор народних училищ у Чернігові Константинович, знайшов ту літературу,—та й шукати її було не треба, бо вона лежала просто на етажері,—і, як річ щікаву, забрав її з собою в Чернігів „для означення“, а Баковецькій лишив записочку: „Не русское вам спасибо, что не застал дома“, і підписався повним прізвищем. Довелося звертатись до його з проханням вернути літературу, і він передав її через когось „з оказією“.

2) Офіційно село це звється „Пліски“, за такою назвою воно згадується й по паперах в справі 193-х, але справжня його назва не „Пліски“, а „Пліска“.

3) Вчилася Донецька дома, в гімназії пробула через щось ледве кілька місяців, але була людина розвинута й інтелігента. Як згадує удова Трезвінського, Донецька була близька до київської „комуни“. Один час вона думала була їхати з гуртком Мачтета в Америку, та чомусь не поїхала, але з Мачтетом листувалась. При трусі в серпні 1875 р., у неї знайдено було, як писав Начальник Київськ. Жанд. Упр. прокурору Жихареву, лист „отъ нѣкоего Григорія Манчтета (себ-то Мачтета), извѣстнаго своими похожденіями въ Америкѣ, а нынѣ корреспондента нѣкоторыхъ періодическихъ журналовъ и газеты „Недѣля“.—До справи 193-х її притягнуто не було, тільки допитувано, як свідка, про Трезвінського і Ходька, добиваючись у неї, де переховується Ходько. Що до діяльності Трезвінського, Донецька на допитах одговорювалася незнанням, але Начальник Чернігівського Жанд. Упр. цілком слушно писав до Начальника Київськ. Жанд. Упр. (№ 153

кою з бувшим студентом Іваном Ходьком, якого вона рекомендувала на вчительську посаду в с. Берестовці, на Борзенщині, і який на вакаціях 1874 р. навіть жив у неї в Плисці.

Незабаром, у листопаді 1873 року дістав собі посаду вчителя у Плисці, у вечірній школі для дорослих, і Трезвінський. Як саме це трапилося, Трезвінський і Донецька дали на допиті противні одно одному візнання: Трезвінський казав, що Донецька, з якою він був до того часу не знайомий, сама знайшла його,—з чиєї рекомендації, він не знає; Донецька ж запевняла, що то Трезвінський знайшов її по оголошенню про вчительську посаду, що вона вивісила в університеті.

Коли зважати, що Донецька, як пригадує удова Трезвінського, і сама причетна була до революційної роботи, та ще те, що вона, як видно з візнаннів одного з учасників пропагаторської діяльності, Трудницького, „искла себе поміщиком человека преданного ідеї о благе народу“,—мені здається безсумнівним, що слова Трезвінського близчі до правди, бо чи могла ж би Донецька, за таких обставин, узяти собі за помічника людину цілком її невідому й рекомендувати її навіть училишному совіту, як вона те зробила з Трезвінським¹⁾.

Чи так, чи інакше, але наприкінці грудня 1873 р. Трезвінський приїхав у Плиску й почав свою роботу в школі. Що то була не проста, звичайна собі вчительська робота, доводить уже те, що він зараз почав зближатися з своїми учнями. Нагадаю, що Трезвінський учителював у школі для дорослих, отже учні його були не діти, не хлопчаки, а хлопці; а далі до його почали ходити й жонаті селянє. Хлопці почали збиратися у його в помешканні, і там утворилось свого роду „підготовче до революції огнище“, де провадились розмови, співали пісень, був час і для жарту, але й для серйознішої розмови, і книжки читались та обговорювались.

Треба сказати, що спершу Трезвінський був оселився не при школі, бо там не було для нього вільного помешкання, а в флигельку в садибі у Петрункевича. Прикажчик Петрункевича Іван Мазурів розказував на слідстві, що до Трезвінського приходили „на вечерніе классы, въ его квартиру, парубки отъ 15—18 лѣтъ сдавать свои уроки и получать новые; сборища эти происходили больше въ праздничные дни, при чмъ были

з 14 вересня 1874 р.): „Не можетъ быть, чтобы Донецкая, будучи учительницей въ одной школѣ съ Трезвінскимъ, не была знакома съ характеромъ этой (себѣ революційної) дѣятельности Трезвінскаго“. Франжолі на допит сказав, що він знає Донецьку, „какъ посредственную учительницу, а о дѣятельности ея въ отношеніи пропаганды ему ничего не извѣстно“. Свідки теж не дали вказівок на її пропагандистську роботу. За дальшу її долю документальних даних я не маю. Вдова Трезвінського пригадує, що Донецьку, було вислано р. 1878 чи 1879-го адміністраційно десь у дальні губерні. Вол. Короленко згадує в своїх записках, що коли його, за лорис-меліковської „диктатури сердца“, повернуто було з дороги на Сибір до Перми, то разом повернуто було туди ж таки й ще декілька чоловіка політичних засланців, і серед них була „Фекла Івановна Донецкая, жена Донецкого, тоже заключенного в Белгородскую пересылку и, как говорили, сожжшего там с ума“ (В. Короленко. „Істория моего современника“, вид. Д.В.У. 1922 р. ч. III, ст. 157). Донецька, здається, так на засланні й померла.

1) Трудницький показав, посилаючись на Сергія Жебуньова й Георгія Кобієва, що Донецька у жовтні 1873 р. „искла себе поміщиком человека преданного ідеї о благе народу“, і що цю посаду мав заступити хтось із гуртка Жебуньових, але коли вони приїхали до Києва, то дізвалися від Лева Поночіні й Якова Стефановича, що Донецька вже знайшла собі помічника. Помічник той і був Трезвінський. Що між Трезвінським і Донецькою був якийсь контакт,—принаймні, потім, коли він був уже вчителем,—можна додумуватись з того, що, після заарештування Трезвінського, од Донецької, яка тоді була в Києві, одержано було на його ім'я, як сповіщає Нач. Черн. Жанд. Упр. Нач-ка Київського Жандармськ. Упр. (за № 153 з 14 вересня 1874 р.), „письмо, наполненное условными выражениями“.

слышны въ его квартирѣ шумъ, смѣхъ и пѣсни, такъ что (Мазуров) вынужденъ былъ доложить объ этомъ помѣщику". Справді, „зборища“ у Трезвінського були доволі шумливі,—де Мазуров сказав правду; помилився він тільки в тому, що то були „вечерніе классы“: Трезвінський вів навчання в шкільному приміщені, а до себе закликав учнів зовсім, як побачимо далі, з іншою метою.

Після скарги прикажчика неспокійний вчитель мусів шукати собі по-мешкання на селі, і з лютого 1873 р. оселився в хаті у козака Ярошевського. На слідстві Ярошевський розказував, що Трезвінський прожив у його коло п'яти місяців, і „въ продолженіи всего этого времени у Трезвінскаго очень часто собирались очень многіе изъ нашихъ крестьянъ— молодые парубки и даже женатые люди... Всѣ эти лица... рассказывали, что Трезвінскій говоритъ имъ о томъ, что было бы хорошо на свѣтѣ, если бы всѣ одинаково работали, какъ паны, такъ и мужики, но что теперь есть много на свѣтѣ людей ничего не работающихъ, живущихъ чужими трудомъ кровопійцами; что вотъ, напр., отецъ его, священникъ, живеть и обираетъ бѣдныхъ людей за всякую требу, за свадьбы и т. п.; что всѣ попы, паны и жиды такие кровопійцы; что на свѣтѣ теперь много несправедливости, одни работаютъ безъ конца и, несмотря на это, ничего не имѣютъ, мрутъ съ голода,—другое вовсе не работаютъ, а живутъ въ большой роскоши; что лучше было-бы этихъ ничего не работающихъ людей порѣзать; при этомъ Трезвінскій доставаль изъ кармана складной ножъ (который закрывается посредствомъ особенной пружины), съ лезвіемъ около четверти, и, указывая на него, говорилъ, что ножъ этотъ могъ бы пригодиться для пановъ“. Зацікавлений цими розказами, Ярошевський почав і собі заходити до Трезвінського, коли той балакав з людьми. Попереду Трезвінський остерігався Ярошевського і припиняв при йому свої розмови; але потім перестав його остерігатись, і Ярошевський сам, на власні вуха, чув подібне до того, що переказували інші.

Коли порівняти зізнання Ярошевського з наведеним трохи вище зізнанням Ідалії Польгейм, побачимо, що те, що проповідував селянам Трезвінський, цілком сходиться з проповіддю народників-бунтарів: та-ж ненависть до соціальної неправди й до тих клас, що живуть з тієї неправди, той-же засіб до розвязання тієї неправди—бунт, криваве повстання. В зізнанні Ярошевського стерлося тільки українське забарвлення цієї проповіді.

Та зате ми маємо другий, і до того надзвичайно цікавий, а може в своєму роді й єдиний, документ, який свідчить, що Трезвінський будував свою проповідь справді на українській основі. Це—поданий слідчому одним із учнів зшиток з „диктантом“, що його диктував Трезвінський своїм учням в школі¹⁾. Зі зшитку цього ми перш за все бачимо, що Трезвінський провадив навчання в школі українською мовою, а потім, що він користувався своїм становищем учителя, щоб і в класі давати учням певні політичні поняття, і вносив у свою вчительську діяльність той самий дух, яким перейнята була й словесна його проповідь,—тільки в обережливий, звичайно, формі. Отже, я вважаю за необхідне зупинитись на тому зшиткові уважливіше.

З початку в зшитку йдуть відомості про міри ваги, далі—основні відомості з географії й календаря та офіціяльні назви місяців, з переводом їх,—де треба зазначити,—на українські назви. Далі йде та „диктовка“, про яку я кажу, і яка становить собою надзвичайно цікавий документ і з боку революційного і з боку українського. Подаю тут текст зшитку

1) „Сия титрадь Василий Ильяшенко и я приставляю кделу“, — написано на тому зшиткові, що зберігся в справі 193-х в Ленінградському архіві.

з усіма особливостями його, вставляючи тільки розділові знаки для ясності. Він має назву „О людяхъ“ і починається відомостями про людські раси, потім переходить до відомостів політичних, а далі — до короткого викладу історії України:

„Есть люде білого цвitu называются 1) кавказкимъ велиkimъ поколинемъ (,) 2) чорного цвitu называются эфиопскимъ поколиннемъ¹⁾, 3) жовтооливкового цвitu называются монгольскимъ поколинемъ, 4) червоного цвита называются американцами (.) Люде живуть и правуются або самы надъ собою або царями. Ты люде (,) що правуются самы собою, самы розкладають и подати, самы выбирають из чесныхъ людей старшинъ и самы идутъ одбиватся отъ ворогивъ, а у людей, що правуются царскими урядами, войско набирається тожъ урядомъ (,) воюються по казу царскому. До 862 года великорусы, Билорусы²⁾ (,) Литовци, українци и інши, що живут теперъ подъ билимъ царомъ, правовались самы собою. Отъ 862 года до 1,500 тыижъ самы люде правовались уже князьми, а сихъ князивъ, колы воны булы ледачы (,) не довго балакуючи (,) проганяли и наймали іншихъ (,) а з 1500 года и по сей часъ правують тымы-жъ народами цары, которыхъ права не має граныцъ. Царске и князке правование буває по іншихъ земляхъ безъ гранычине (,) а по іншихъ земляхъ цари и князи самы безъ народныхъ выборныхъ людей не можуть всего робить. У руській землі и Турецкій землі цари мають право на все в свити, не питаючись на те не укого порады. А в Англії, Прусії, Австрії цари неможуть всего робить, непорадившись з выборными. Въ України до 1300 года правовались вичами (,) у кожному сели на майдани бувъ дзвинъ, у который всякий (,) хто мавъ що сказатъ громади (,) дзвонивъ, щобъ збигалась громада помирковатъ об томъ (,) чи ійти на войну (,) чи прогнатъ нанятого князя и старшину (,) чи нехай остается (,) там-же громада розсужувала и помижъ людски сваркы. Писля 1300 года Україна поєдналась з Литвою, а черезъ 150 года разомъ з Литвою україна злутилась з Польщею (,) именно 1569 года (,) як ривний з рывнимъ, братъ з братомъ, али трохи згодомъ Поляки (,) подмовлени іезуїтамы, стали українцевъ привертатъ до своєї вири католицкой (,) мало того (,) поляки забралы соби у крепатство волный Українскій народъ (,) отобрали право самосуда людей и людски землі, стала ледачы полски паны отдавать жыдам у оренду нетылки що (,) а навить и церкви поддавалы у оренду жидам, а жиды не то що (,) але из-старцівъ бралы податы (.) У ты часы полски паны малы³⁾ право не тылки надъ усымъ людскимъ добромъ, али надъ жизню людей (,) надъ ихъ жонками и дочками. Колы якому чоловику треба було охристыть дытыну (,) звинчати сына або поховать мертвыця (,) то йшов до жыда рандая и платив ему (,) сколки вынъ хотивъ (,) то тоди позволявъ жидъ церкву одмыкати и одправу робить. Тымъ часомъ (,) як жыди оттакъ по україни хозяенували (,) полски паны усе свое добро позаграницяхъ ледаче проживали, людей за собак минялъ (,) у карты програвали (.) У 1650 году явився козак Зинько Богданъ Хмельницкій. Вынъ⁴⁾ пройшов уздовшъ івъ поперекъ всю Україну и самъ першій изъ народомъ почавъ вирізувать ледаче панство и ризавъ да стрилявъ ажъ до 1653 года (,) и у сему году на Переясловській⁵⁾ старе казатство надумалось не воевати уже з полякомъ и туркомъ, а oddатись у пыдданство московському царю Олексію Михайловичу Романову. Отъ

1) Слово дописано рукою Трэзвінського.

2) Дописано рукою Трэзвінського.

3) Дописано рукою Трэзвінського.

4) Рукою Трэзвінського.

5) Очевидно, пропущено слова: ради

1550 года по 1780 годъ на нижнему Дніпры у Комышевыхъ островахъ(,) де помижъ здоровеннымы скелями прудко протикала вода, жылы у курыняхъ запорожски козаки(.) Воны(,) колы ляхи и татари знущалысь надъ нашими предками, выступалы цылымы тысячамы боронить своихъ отъ ворогивъ(.) Ты острова(,) де жылы запорожци(,) называлысь запорожскою Сичью. В 1780 года царица Катерина послала москаливъ зруйнуваты сичь и поразгнанти запорожцивъ(,) посля 1653 года(,) скоро право-бережна Украина зновъ опынилась у полскихъ панывъ(,) а ливобережна украина опынилась у рукахъ Московских и своихъ же украинскихъ панывъ(,) 1760 году(.) Правобережному народу стало дуже тяжко жыть у панскій ¹⁾ и жыдывскій неволи(,) тоди народ нестерпив биды и ставъ за приводом Гонты и Зализняка выризувать усихъ жыдывъ и ляхивъ(,) той час называется Гайдаматчиною“.

Не треба пильно досліджувати та уважливо аналізувати цю „диктовку“, щоб побачити, що вся вона перейнята впливами Шевченка, Костомарова та Куліша раннього періоду його творчости, тією, кажучи словами Драгоманова, „ідеалізацію безгосударственности, удѣльно-вѣчевого уклада, казацтва та гайдамацтва“, що приводила українську романтично настроєну зелену молодь „в табор бунтарів і анархістів“. І словесна проповідь Трезвінського що до соціального бунту, про яку казав на слідстві Ярошевський, в істоті стоїть у цілковитій згоді з тими думками, що їх викладено в наведений „диктовці“, — тільки що в її думки ті викладено не так гостро та одверто, як він робив те у розмовах, — зважаючи, звичайно, на те, що, мовляв, що написане пером, того не виволочеш і волом...

За якийсь час по приїзді до Плісок, Трезвінський, їздивши до Борзни одержувати платню за свою вчительську працю, зазнайомився там з учителем з сусіднього села, Хвастовців, Андрієм Опанасовичем Франжолі. Молоді люди розбалакалися, порозумілися й побачили, що вони обое—з одного поля ягоди.

Франжолі був одним із найвидатніших членів одеського революційного гуртка й оселився у Хвастовцях з революційною метою теж при кінці 1873 року. У грудні цього року в Київі відбулася нарада гуртка братів Жебуньових, що незадовго перед тим приїхали з Швайцарії, перейняті революційними ідеями, з деякими київськими й одеськими революціонерами. В нараді взяли участь брати Сергій і Володимир Жебуньови, жінка Володимира Жебуньова Марія Блінова, Георгій Кобієв, Яків Стефанович, Михайло Кац, Георгій Трудницький, що обіцяв віддати на революційні справи свій маєток, і Франжолі. Нарада вирішила зараз-же почати революційну роботу в народі, розселившись гуртками по Росії. Завдяки рекомендації Якова Стефановича, що був одним із видатних членів київської „комуни“, батько його, Василь Стефанович, священик у с. Дептовці, в Конотопському повіті, запрохав учителем у дептовську школу Володимира Жебуньова, а священик сусіднього села Кошар, Захарій Киселевич, запрохав на таку-ж посаду Каца. Трохи згодом Кац перейшов у с. Великий Самбор, а Киселевич запрохав на його місце, знов-таки за рекомендацією Якова Стефановича, третього члена з того-ж гуртка, Трудницького, а за помічника йому — Сергія Жебуньова. По сусідству з товаришами по гуртку, хоч і в другому, Борзенському повіті, в с. Хвастовцях, пристройівся вчителювати Андрій Франжолі. То було, сказати-б-так, революційне огнище на Чернігівщині. Вони часто одвідували одні одніх і підтримували зносини між собою.

В особі Франжолі Трезвінський зустрів товариша по роботі й по ре-

¹⁾ Рукою Трезвінського.

волюційному настрою, але, разом з тим, людину, яка глибоко розходилася з ним у пунктах, що торкались національної справи. Удова Трезвінського, якій довелося познайомитися з Франжолі влітку 1874 р., характеризує його, як завзятого російського патріота, якому була цілком незрозуміла й ворожа українська ідея. Цю характеристику стверджують і слова С. Л. Чудновського, що добре знав і дуже поважав Франжолі. „Франжоли по отцу и по матери,—каже Чудновський,—былъ итальянецъ, родомъ изъ подвластной Австрії Италії, и не только его отецъ, но и самъ Андрей оставались (что весьма огорчало послѣдняго) австрійскими подданными, хотя Андрей и душой и тѣломъ былъ самымъ преданнымъ сыномъ Россіи, до самозабвенія любившимъ ее, болѣвшимъ всѣми ея скорбями и печалями“ (С. Л. Чудновський. „Изъ дальнихъ лѣтъ“. „Былое“. 1907, № 10, стор. 225). Соціально-політичний світогляд Трезвінського, як ми бачили, був увесь пересякнутий національними тенденціями,—отже не диво, що Трезвінський і Франжолі ніколи не могли зустрітися без того, щоб у їх не почалися дебати та змагання що до пунктів їх розходження,—а таких пунктів було чимало. До того-ж Трезвінський був людина уперта й гаряча, а Франжолі був справжній фанатик тих ідей, які він визнавав єдино правдивими. Чудновський згадує, що своїм принципами та переконаннями Франжолі „былъ преданъ до фанатической нетерпимости ко всѣмъ тѣмъ, кто ихъ не раздѣлялъ, при чемъ онъ не щадилъ самыхъ близкихъ и любимыхъ людей“ (*ibid*). А друга людина, що теж особисто знала й високо цінила Франжолі, Лукашевич, каже: „Безпредѣльны были его горячность и преданность идеѣ. А въ своей критикѣ онъ бывалъ безпощадно откровененъ, когда дѣло касалось вѣрности убѣжденіямъ“ (А. О. Лукашевичъ. „Въ народъ!“, „Былое“, 1907, № 3, стор. 2). А що й Трезвінський був людина не тільки віддана глибоко своїм переконанням, але й завзята в змаганні й гостра на слово¹⁾—то й суперечки між ним і Франжолі часто переходили на особистий ґрунт і кінчались особистими образами, особливо з боку Франжолі, який під кінець не міг говорити за Трезвінського спокійно.

„Тільки прийде, бувало, до нас Франжолі,—згадує удова Трезвінського,—так зараз і почнуть сперечатись. Споряться, споряться, а далі почнуть сваритись, а тоді мало не лаятись. Піде чоловік провожати гостя, ходять, ходять, руками махають,—усе споряться, і усе найбільше за українство“.

Проте, ці суперечки й навіть сварки не заваджали Трезвінському робити для Франжолі товариські послуги, як от передавати листи од Франжолі до одного з членів київської „комуни“, Семена Лур'є. Це навіть послужило для прокуратури приводом до обвинувачення Трезвінського в тому, що він був „посередником“ між одеським і київським революційними гуртками.

Влітку 1874 р. М. Ів. Баковецька теж приїхала в Пліску й оселилась там, уже як жінка Трезвінського. Вона сподівалась, що й ій, може, пощастиТЬ пристроїтись вчителькою в одній школі з чоловіком, щоб стати йому за помічницею в його діяльності в народі. До тієї роботи вона ретельно готувалася, і увесь вільний час оддавала книжці. Та справа повернулася на інше.

Того-ж літа Франжолі, як пригадує удова Трезвінського, кудись їздив із Хвастовців. Певне, то була та поїздка в Одесу, що звязана була з новими настроями в жебуньовському гуртку. Справді, в той час гурток

¹⁾ В одному з тюремних листів до жінки Трезвінський сам визнає, що він може бути надто гострим, „слишком требовательным“, та що може говорити „очень обиднія вещи“.

Жебуньових прийшов до думки, що в становищі сільського вчителя трудно вести революційну справу. „Подъ вліяніемъ такихъ разсужденій,—говориться в акті обвинувачення в справі 193-х,—а также опасности быть выданными Трудницкимъ, который уговаривалъ своихъ товарищей бросить задуманное дѣло, Владіміръ и Сергій Жебуневы, Каць и Франжоли сожгли бывшія у нихъ революціонныя книги и уличавшую ихъ переписку и разъѣхались въ разныя стороны“ („Госуд. прест. въ Россіи“, т. III, стор. 128). Про цей перелом в настроях жебуньовського гуртка розказуєй Морозов: „Положеніе сельского учителя, въчно окруженнаго всевозможными стѣсненіями администраціи, не долго удовлетворяло его (себѣ то Франжолі). Черезъ нѣсколько мѣсяцевъ онъ оставилъ это занятіе, уѣхалъ въ Одессу и, посовѣтовавшись со своими товарищами, почти немедленно возвратился въ то же село (себѣ то у Хвастовці), но уже въ рабочемъ костюмѣ и съ цѣлью вести, на положеніи простого земледѣльца, соціально-революціонную пропаганду“ (Н. А. Морозовъ. „Андрей Франжоли“. „Былое“, 1907, № 3, стор. 284).

Невдовзі після повороту з поїздки, Франжолі прийшов збентежений до Трезвінського (діло було, як пригадує удова Трезвінського, на Пантелеїмона, себѣ то 28-го липня) і почав казати, що за ним слідкують,—отже, мовляв, майтесь на обережності, бо й вас можуть заарештувати¹⁾.

Коли Франжолі пішов, усі в Плісці почали „чиститись“ та палити революційну літературу, якої, пригадує удова Трезвінського, найбільше було в Донецькій.

Після того Франжолі більш уже до Трезвінського не приходив, а незабаром, тижнів за два, у серпні 1874 р., його й справді було заарештовано,—певне, в результаті доносу Трудницького, який з'явився 30 липня в Конотопі до місцевого справника і виказав на гурток Жебуньових, а разом з ними на Франжолі. Потім він виказав і на Трезвінського, сказавши, що чув про його агітаторську діяльність од Володимира Жебуньова.

Згадуючи про цей донос, Дейч пише: „Для нас, людей 70-х годов, до сих пор остается совершенно непонятным, что именно побудило Трудницкого, человека состоятельного, неглупого и довольно развитого, изменить своим убеждениям и предать лучших своих друзей, товарищей, а также совершенно ему незнакомых и ни в чем неповинных людей“. „То был,—каже він далі,—первый в истории революционного движения описываемой эпохи донос, причинивший массу зла и бед огромному числу лиц. Последствия его были ужасны: несколько сот молодых людей очутились в тюрьмах и в Петропавловской крепости, где многие из них умерли до суда от болезней, сошли с ума и кончили самоубийствами. Другие, просидев по два—три и больше лет в предварительном заключении, предстали затем перед судом особого присутствия сената по так называемому „Большому процессу“ или 193-х“.

„Года два спустя,—додає Дейч,—летом 1876 г. правительство сообщило, что Трудницкий, находясь на Кавказе на службе, покончил с собою. Было ли это результатом угрызения совести—неизвестно“ (Лев Дейч. „За полвека“, т. I, ч. I, стор. 55. Мкв. 1922).

1) Удова Трезвінського пригадує цікаву подробицю з цих останніх одвідин. Коли Трезвінський пішов провожати Франжолі, як він це робив звичайно, у селі трапилася пожежа, що поняла цілий куток. Обидва вчителі кинулись помагати тушити і тушили цілий день. Увечері тільки Трезвінський прийшов, дуже стомлений, додому. Вигоріло тоді Плісках щось коло 60—70 хат.

IV.

Не треба думати, щоб донос Трудницького був мало чи не причиною розгрому революційного рушення початку 70-х рр.: такий масовий рух, розуміється, не міг бути невідомим для дбайливого ока начальства і мінуетися без відповідних заходів з його боку. Проте, донос той справді мав своє, і дуже велике, значіння. Арешти, чіпляючись один за один, почалися і в Київі, і в Одесі, і по інших місцях України, де осілися революційні гуртки, та й не на Україні тільки, а й на Волзі й по всій Росії. Київські й одеські революційні гуртки почали пепереджати товаришів, що розселилися по провінції, про небезпеку. Послано було попередження і до тих, що оселилися на Чернігівщині. 21-го серпня з Києва прибув у Пліску близький до Київської „комуни“ Дробиш-Дробищевський попередити Ходька, заходив і до Трезвінського, але не застав його дома, бо той їздив у школьних справах до Борзни. Переочувавши у Плісці, Дробищевський другого дня виїхав з Ходьком у Київ. На ст. Плісках їх запримітив жандар, сів і собі в поїзд і почав наглядати за ними. Коли поїзд під'їздив до Київа, Дробищевський і Ходько зіскочили з вагона й почали тікати. Дробищевського було піймано, а Ходько, як повідомляв Начальник Чернігівського жандарського управління Начальникові Київського жандарського управління (№ 176 з 28 серпня 1874 р.), „сошелъ съ противоположной стороны платформы и скрылся за темнотой отъ преслѣдовавшаго его жандарма со ст. Плісци“¹⁾.

Того-ж дня, як Ходько з Дробищевським поїхали до Києва, вернувся з Борзни Трезвінський, але їх уже не застав. Того-ж таки дня, над вечір, до його прийшов Олександр Костюрин, якого послав з Одеси Петро Макаревич у Хвастовці попередити Франжолі, що його мають заарештувати. Ale це попередження спізнилось: Франжолі було заарештовано, приблизно, за тиждень до приїзду Костюрина. Костюрин розказував, що йому нема з чим вернутися до Одеси, і що доведеться поїхати в Київ, де йому має дати грошей, щоб поїхати назад, Семен Лур'є. Костюрин, ідучи з Хвастовців у Пліски пішки, постирав собі чобітми ноги, і Трезвінський мазав йому ноги колодіумом²⁾. У Київі Костюрина було заарештовано і, разом з Дробищевським, одвезено у Ніжен, як причетних до справи Франжолі.

Через день чи два після того, як виїхав з Пліски Ходько, виїхала у Київ і Донецька і зсталася там. А після її виїзду до Пліски приїхала Олеся Охременкова, дізвавалася, що трапилося з Франжолі, і теж виїхала до Києва.

Отже, навколо Трезвінського був розгром. Сам Трезвінський теж був уже підозрілий, хоча, очевидчаки, не знати цього, бо зоставався на місці у Плісці, або-ж сподівався, що для нього справа минеться благо-

1) Ходько довго переховувався в Київі, і жандармерія, не зважаючи на всі старання, ніяк не могла його знайти. 5 березня 1875 р. Київ. Старший Поліціймейстер повідомляв (за № 489) Начальника Київського Жандарму Управління, „что студентъ Ходько за произведенными нѣсколько-кратными розысками въ г. Кіевѣ не найденъ“. Знайдено його було вже аж в серпні 1875 р. при трусі в помешканні Донецької, але Ходько був остилько тяжко хворий, що, „какъ страдающій чахоткою въ послѣднемъ градусѣ ея развитія“, зоставлений був „подъ домашнимъ арестомъ“, як повідомив Нач. Київ. Губ. Жандарм. Управління „Управляющаго Собств. Е. И. В. Канд.“ за № 554 з 24 серпня 1875 р. У жовтні того-ж року Ходька було поміщене в клініку Університету св. Володимира, при чому поліція, за наказом жандармерії, вимагала, щоб адміністрація клініки узяла на себе відповідальність за Ходька і приставила до його „полицейской караулъ“. В липні 1876 р. Ходька було звільнено від домашнього арешту, але зоставлено під доглядом поліції, а в серпні дозволено було виїхати в Крим. Незабаром він помер від сухоти.

2) Це визнав сам Трезвінський на допиті 13 грудня 1874 р.

получно. Проте він ще весною звернув на себе увагу незвичайним для вчителя поводженням: він поравсь коло землі, ходив навіть орати. Чи було то звичайне для того часу захоплення фізичною, спеціально землеробською, працею, чи, може, Трезвінський думав, як Франжолі, покинути вчителювання та „сісти на землю“, щоб, увійшовши в селянську масу, легше вести революційну роботу серед народу,—невідомо. Але Мазуров, той самий Петрункевичів прикажчик, що доніс поміщиків про шумливі збори у Трезвінського в флігелі, ще в березні розпитувався про Трезвінського в Ярошевського,—бо, як казав Мазуров на допиті у слідчого, „меня удивляло его занятіе черной работой, съ заступомъ, и даже съ сохой“. Ярошевський розказав Мазурову доволі цікаві подробиці про життя Трезвінського,—а саме: „что Трезвинскій нанимаетъ у него квартиру за 6 руб. въ мѣсяцъ со столомъ, но что постнаго кушанья не любить, а есть яйца и молоко; что Трезвинскій очень скучаетъ, или получаетъ письма и самъ много пишетъ; что иногда работаетъ,копаетъ землю заступомъ и самъ пашетъ, ходить за сохою въ экономіи для того, чтобы возбудить аппетитъ; говорить, что теперь приходится учиться и черной работѣ, такъ какъ виѣшнія (?) занятія много не даютъ пользы; что панамъ современемъ плохо будетъ, когда земля пойдетъ въ нарѣзъ; что государю послѣдній годъ служить.—На все это,—додавав Мазуров,—я отвѣтилъ Ярошевскому: „поживемъ, тогда увидимъ“¹⁾.

Проте, ціле літо Мазуров не згадував про ці оповідання Ярошевського і здумав за їх тільки в серпні, коли Франжолі було вже заарештовано. Розбалакавшись із жандарським унтером Гончаровим, Мазуров розказав йому й про Трезвінського, а жандар похвалився йому, що, мовляв, „у него новая обязанность теперь—наблюдать за учителями, что онъ одного уже поймалъ, что и Трезвинскій у него на замѣчанії“. Увечері того-ж дня вони вдвох закликали Ярошевського до шинку, щоб там дізнатися в його більше про Трезвінського. Але вони виявили себе невдалими розслідниками: підпилий Ярошевський, коли жандар сказав йому, що попереду в царя стріляли, а тепер, чи не чув він, що царя збираються різати,—дуже розпалився й почав кричати, що він вперше чує такі слова, і що то не може бути, щоб царя стали різати. „И при этомъ,—казав на допиті Мазуров,—началъ раздѣваться, говоря: „лучше меня зарѣжьте“, и вышелъ изъ отдѣльной комнаты въ общую, где кричаль: „люди добрые, ратуйте, что это жандармъ говоритъ“.—„Я,—додав Мазуров,—изъ боязни, чтобы не случилась драка, ушелъ домой“.

Але незабаром Трезвінського було заарештовано і без стараннів місцевих шерлок-голмсів. У Франжолі знайдено було при трусі кілька книжок з прізвищем Трезвінського і лист, в якому Франжолі писав до якогось „Семена“: „Вы, вѣроятно, получили через долговязаго господина лично или по почтѣ записку о моей болѣзни, мнѣ такъ совѣтно, что я ее писалъ... но потомъ раздумавъ, рѣшилъ не придавать никакого значенія всѣмъ толкамъ о моей болѣзни; я надѣюсь ее вынести безъ всякихъ сильныхъ потрясеній, даже надѣюсь обойтись безъ перемѣны климата и мѣстности“... Записку явно написано в умовних висловах („письма, исполненные аллегорическихъ выражений“, як сказано у жандарів) і розшифрувати її треба, звичайно, так, що попереду Франжолі був стурбований чутками про небезпеку й збирався виїхати з Хастовців, а тепер заспокоївся і—рѣшилъ не придавать значенія толкамъ о болѣзни“. Жандарми так її, очевидно, і зрозуміли і, дізнавшись од Франжолі, що „Се-

¹⁾ Цікаво зазначити, що коли, підчас цієї розмови, Ярошевський сказав Мазурову, ніби всю землю буде поділено нарівно „на вспахи“, Мазуров, як він сам призвався у слідчого, одповів, що, мовляв, „это хорошо, у меня есть дѣти“.

мень“—то есть відомий уже їм, близький до київської „комуни“ Семен Лур'є, а „долговязий господинъ“—Трезвінський, заарештували і Лур'є („изъ жидовъ“, як нащось поясняють жандарми що-разу в офіціяльних паперах, коли згадують його ймення“), і Трезвінського, як посередника в зносинах між Франжолі й Лур'є¹).

З-го вересня 1874 р. Пліска наляканана була прибуттям високого начальства: примчали, з відповідною, розуміється, помпою, помічник начальника Чернігівського жандарського управління по Ніженському повіту жандарський капітан Бухарев, прокурор Ніженського Окружного Суду Рогович, Борзенський ісправник Плутонін, взяли на селі двох по-нятих і почали трусити школу, куди Трезвінський перебрався жити од Ярошевського. Трус був як-найпильніший: і в хаті, і на горищі, і в подвір'ї,—у хаті хотіли бути, навіть, ламати поміст. У Трезвінського забрано було всі книжки, папери, фотографічні картки; забрали і той ніж, що за його казав Ярошевський, як за знаряддя до соціальної революції.

Цікаво, що серед взятих у Трезвінського книжок, крім тенденційних, хоч і легальних, народніх виданнів, як от „Подвиги старого казака Ильи Муромца“, „Дѣдушка Егоръ“, „Разсказы о царствѣ Бовы Королевича“, „Очерки фабричной жизни“ Голицынського то-що²), взято було й чимало українських книжок, і то не тільки „метеликів“ з творами Шевченка, Куліша, Квітки, Стороженка, які явно призначалися для того, щоб давати їх читати селянам,—а й такі видання, як львівська „Правда“ за 1872, 3 і 4-й роки, зібрани Рудченком „Южно-руsskія сказки“ та „Чумадкія пѣсни“, видані Білозерським „Южно-руsskія лѣтописи“, стаття Драгоманова (за псевдонімом М. Т-ов) „Восточная политика Германіи и обрусеніе“, а серед писаних паперів—переписані Трезвінським вірші Шевченка, непропущені цензурою, і зшиток з якимись, як сказано в протоколі трусу, „материалами для історії України“.

Усе це змальовує нам Трезвінського, як людину національно свідому, як українського інтелігента з досить широкими інтересами, що ціка-

¹⁾ Про Семена Лур'є Трудницький в одному з своїх зізнаннів показав, що про „Лури“ або Луриса, навірно не знаю, я слыхалъ отъ Сергея Жебунева, что онъ въ началѣ 1874 года переодѣвался въ еврейское платье и ходилъ къ границѣ Россіи, чтобы узнать, отчего не доставлены запрещенные книги, и дѣйствительно узналъ, что правительство предложило евреямъ-контрабандистамъ перевезти на нѣсколько тысячъ контрабанды съ тѣмъ, чтобы они выдали правительству запрещенные заграничные книги, и они это сдѣлали. Узнавши это, онъ вернулся въ Киевъ“. Оригінальна ситуація, в якій „правительство“ і „контрабандисты“ помінялися ролями, і не контрабандисти „начальству“ дали хабаря, а, навпаки, начальство „контрабандистам“!

²⁾ Про ці книжки „З-е Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии“ видало 20 березня 1875 р. за № 1133 спеціальний секретний циркуляр „Г.г. начальникамъ губернскихъ жандармскихъ управлений и жандармскихъ полицеїскихъ управлений жел. дорогъ“, в якому каже, що „производящимися нынѣ въ разныхъ губерніяхъ дознаніями о противуправительственной пропагандѣ“ виявлено, що пропагандисти ширять серед народу тенденційні книжки, які начальство визнає „вредными“. „За имѣніе этихъ книгъ, разрѣшенныхъ цензурою, но тѣмъ не менѣе вредныхъ, въ настоящее время по закону никого еще преслѣдоватъ нельзя,—каже не без жалю той обіжник,—а потому въ отношеніи ихъ слѣдуетъ ограничиться наблюдениемъ за лицами, ихъ распространяющими, и стараться не допускать этого распространенія. Въ случаѣ же появленія этихъ книгъ въ рукахъ крестьянъ и рабочихъ, ихъ слѣдуетъ отбирать, не привлекая сихъ лицъ къ отвѣтственности, пока не послѣдуетъ общаго, рѣшительного, со стороны Министерства Внутреннихъ Дѣлъ распоряженія объ изъятіи означенныхъ книгъ изъ обращенія въ публикѣ, съ указаніемъ, что онъ запрещены“. Таких напівлегальних книжок у циркуляру названо 15: „Дѣдушка Егоръ“, „Митюха“, „Очерки фабричной жизни“ А. Голицынського, „Крестьянские выборы“, „Сила солому ломить“ Н. И. Наумова, „На міру“ Нефедова, „Юровая“, „Ассоціаці“ А. Михайлова, „Сосѣди“, „Мірской учетъ“ і „У перевоза“ Наумова, „Разсказъ о царствѣ Бовы Королевича“ А. Іванова, „Клод Ге“ В. Гюго, „Вольный атаманъ Степанъ Тимофеевичъ Разинъ (драматическая хроника)“ і „Деревенской торгашъ“.

виться й історією й сучасними питаннями що до рідного народу, і навіть фольклором.

Почалося „дознаніє о распространенії преступної пропаганды въ народѣ бывшимъ сельскимъ учителемъ Иваномъ Трезвинскимъ“. Що показали на допиті Мазуров та Ярошевський, яких допитано було першими, ми вже знаємо. Крім їх, допитано було ще кілька учнів Трезвінського, на яких Ярошевський показав, що вони бували у Трезвінського найчастіше. Зізнання їх не тільки ствердили те, що показав Ярошевський, але додали ще й цікавих подробиць. Так, Василь Ярошенко розказав про те, що Трезвінський диктував їм у школі, і подав слідчому свій шкільний зшиток, текст якого наведено вище. Ярошенко додав, що крім того, що записано в зшитку, Трезвінський казав іще, що „теперь нужно стараться, чтобы опять сдѣлалось такъ, какъ было прежде, чтобы опять не было царя“, і додавав, що „старина скоро опять вернется, черезъ годъ или три года, такъ какъ теперь вездѣ идетъ большое притѣсненіе народа, и что народъ будетъ терпѣть, терпѣть, да и пойдетъ потомъ на царя“. Та дього Трезвінський не казав учням записувати,—навпаки, казав їм хотати свої зшитки, додавав: „от побачите, як це скоро збудеться“. Артемон Фенько та Костянтин Кот показали, що Трезвінський, розбалакавшись із ними про те, що їм, та йому самому, доведеться незабаром іти служити у військо, сказав, що він прослужить недовго: його повісять або вб'ють, бо він звик жити по правді й говорiti усім правду, а пани правди не люблять. Тим-же парубкам він казав, що панів треба понижити усіх до одного, щоб одібрati в їх землю та поділити її нарівно між усіма людьми. Коли Кот сказав, що цього не можна зробити, Трезвінський одповів, що звичайно, коли це схоче зробити душ десять або одне село, то справді нічого не вийде, бо тих людей переб'ють та й годі; а якби наші громади були розумніші та змовились усі,—не з однієї тільки губерні, а з цілого царства,—тоді було-б інакше, тоді бідні люди побили-б панів, бо бідних значно більше ніж панів. „Такое истребленіе пановъ,—переказував Кот слова Трезвінського,—непремѣнно должно случиться, если не теперь, такъ лѣтъ черезъ десять, потому что людей тогда намножится болѣе, и они добываются до того, что многимъ изъ нихъ нечего будетъ ъсть“. Яким Тимошенко, показавши приблизно те саме про винищенння панів, додав, що йому Трезвінський сказав, що, мовляв, тепер не тільки пани, а й сам цар погано робить, не по правді поділив землю, віддав панам більше, а тоді ще й усі податки наклав на мужиків: „За это стоило бы добраться и до царя (зачѣмъ добраться, Трезвінський не пояснялъ), да нельзя, нашъ братъ мужикъ не подступится къ нему: паны не допустятъ—только словятъ нашего брата, да и губятъ“. Фенько до свого зізнання додав, що кожного разу після розмов Трезвінський наказував їм бути обережливими й не розказувати всякому того, що вони од його чули.

Як бачимо, тут викладено, сказати-б так, усю, досить немудру, теорію й практику революції, як її уявляли собі народники-бунтарі 70-х років: соціальна неправда, повстання убогих класів проти багатих, переділ землі між усіма нарівно і навіть якісь непевні натики на те, що треба „добраться и до царя“. І усе те, здавалось Трезвінському, мусить от-от статися, за яких 1—3 роки, а що-найбільше за 10 літ. Отже бачимо, якою близькою здавалась народникам-бунтарям соціальна революція¹⁾.

1) Та сама певність що до близькості революції в Росії поширена була тоді, як згадує Драгоманов у своїй автобіографії, і серед російських революціонерів за кордоном. Ширше див. у кн. М. Грушевського: „Мих. Драгоманов і женевськ. соціаліст. гурток“, стор. 23.

Як надзвичайно близько. іноді мало не до повної тотожності в висловах, збігається

Трезвінський не визнав себе винним у „распространенії въ народѣ преступной пропаганды“ і казав, що „съ крестьянами с. Плісокъ ни о чёмъ не говорилъ, кромѣ строго относящагося къ обязанности моей, какъ учителя, или предметахъ самыхъ обыденныхъ въ жизни крестьянина. Изъ книгъ, кромѣ учебныхъ, я давалъ крестьянамъ читать только „Дѣдушку Егора“ и тѣ мелкія брошюры на южно-русскомъ языкѣ, которыя найдены у меня... Относительно предъявленной мнѣ тетрадки Василія Ильяшенка объясняю, что записанное въ этой книжкѣ я дѣйствительно диктоваль, съ цѣлью ознакомить учащихся съ исторіей, признавая съ своей стороны необходимымъ каждому знать то, что написано въ этой тетради“. „Я утверждаю,—додав він,—что ничего не говорилъ крестьянамъ ни о пользѣ истребленія пановъ, поповъ, жидовъ и пр., ни о необходимости раздѣлить землю, ни о томъ, чтобы добраться до царя; всѣ же разсказы крестьянъ объ этомъ есть результатъ ихъ собственного воображенія и созданія,—вѣроятно, потому, что я веду образъ жизни совершенно простой. Изъ всѣхъ предъявленныхъ мнѣ показаній крестьянъ я признаю справедливымъ только разсказъ о томъ, что я показывалъ имъ свой ножъ и говорилъ, что этимъ ножомъ можно и подъ ребро,—„въ случаѣ опасности“. Ізъ знайомств Трезвінський визнав тільки ті, якихъ не можна було ховати, бо про їхъ усі знали: з Донецькою, Ходькомъ, Франжолі та ще з учителемъ с. Ядут Максимовичемъ, до якого Трезвінський їздивъ разу у гості.

Трезвінського, звичайно, було заарештовано й одвезено до Ніженя, въ тюрму. Що до жінки його, усі свідки показали, що вона въ розмовахъ участі не брала. Ярошевський казавъ про неї: „Всегда, когда я входилъ въ комнату ихъ, я видѣлъ, что она сидѣла молча или потихоньку читала про себя какую-либо книгу“. Її зоставлено було на волі, а такъ само й Донецьку, про яку теж ніхто зъ свідківъ не показавъ нічого злочинного, і тільки Тимошенко признавася, що вона читала разъ учнямъ „Митюху“—книжку хоч і тенденційну, але зрештою видану легально.

За постановою слідчого, Трезвінського, якъ політичного злочинця, мали держати въ Ніжені „въ отдѣльному помѣщеніи Нѣжинскаго тюремнаго замка“. Проте його посаджено було въ одній камері зъ Дробиш-Дробишевскимъ, знайомости зъ якимъ Трезвінський не визнавъ на очній ставці, а далі до їхъ підсаджено було якусь непевну людинку, яку въ акті обвинувачення названо „мѣщаниномъ Смирновымъ“, що сидівъ за „неимѣніе письменнаго вида“, але въ якій, якъ здається, не важко вгадати шпига, підсадженого, щобъ вивідати у в'язнівъ те, чого вони не казали на допитахъ. Що це, певне, справді могло бути такъ, стверджується й тимъ, що Смирнов на суді не фігурувавъ, якъ „неразысканный“,—а спеціальний конфіденціяльний циркуляр міністра юстиції графа Палена зъ березня 1876 р. наказує, щобъ не „навлечь и малѣйшей тѣни подозрѣнія относительно безпристрастія въ выполненіи великаго и святого долга суда“,—тільки „въ исключительныхъ случаяхъ“ притягати, якъ свідківъ у політичнихъ процесахъ, тихъ осібъ, „услугами которыхъ пользуется тайный дозоръ“ і „которыхъ извѣстные слои нашего общества, по своей малой развитости и непониманію важности задачъ, преслѣдуемыхъ тайными правительственными агентами, могутъ пятнать нелестнымъ эпитетомъ шпіоновъ“.

проповідь Трезвінського,—коли взяти й зізнання його учнів і наведену попереду „диктовку“,—зъ брошурою Подолінського „Парова Машина“,—можна бачити зъ тієї-жъ книги М. Грушевського, де на стор. 35—40 передруковано найістотнішу частину брошюри Подолінського. Що-жъ Трезвінський вів свою революційну роботу середъ народу за два роки до виходу „Парової машини“ въ світ,—то зъ цього можна бачити, які близькі були міжъ собою, що до думокъ, ці двоє людей, хоч не знали навіть одне про одного.

Трезвінській був чоловік обережливий і од його тому Смирнову не пощастило дізнатися нічого. Дробищевський-же, хлопець молодий і, очевидячки, наївно-довірливий, розбалакався з Смирновим по щирості і, як зазначено в акті обвинувачення,—„объяснилъ ему, что онъ государстvennyj преступникъ, принадлежащий къ обществу, стремящемуся сдѣлать всѣхъ равными; что членовъ этого общества много въ Петербургѣ, Одессѣ, Кіевѣ, Херсонѣ и Николаевѣ; что они дѣйствуютъ на народъ, ходя по деревнямъ, что теперь уже весь чернорабочій народъ Кіевской губ. и многіе въ Петербургѣ согласны съ ними; что около Петербурга уже строятся погреба для склада оружія; что, хотя у нихъ теперь денегъ не много, но они намѣрены ограбить почту, которая ходитъ изъ Кіева, и что 4-го октября будетъ въ Петербургѣ собраніе ихъ единомышленниковъ, на которомъ будетъ много лицъ, пріѣзжихъ изъ-за границы“ („Госуд. прест. въ Россіи въ XIX в.“, т. III, стор. 111).

Одно слово, Дробищевський наколотив тому Смирнову гороху з капустою, хоч, проте, „капуста“ та дуже характерна для чуток, що ходили тоді в революційних колах, коли всім здавалось, що вся країна повна пального матеріалу, і що треба тільки іскри, щоб вибухла соціальна революція.

Дробищевський був в такій мірі наївний, що закликав Смирнова, як каже акт обвинувачення, „вступить въ ихъ общество, и когда Смирновъ согласился, Дробищевский обѣщалъ ему достать фальшивый паспортъ, дать денегъ и снабдилъ его четырьмя записками, съ которыми Смирновъ и долженъ былъ обратиться къ разнымъ лицамъ“,—себ-то видав,—звичайно, не нарочито,—кілька чоловіка своїх однодумців. Крім того, з розмови Дробищевського з Трезвінським Смирнов дізнався про те, що коло ст. Бобрика живе в своєму маєтку якийсь „Вася“, у котрого переховується багато книг, що їх революціонери ширять в народі. До цього „Васі“, що, як виявилось, був Василь Бенецький, Дробищевський теж дав Смирнову записку: „имѣйте довѣріе къ этому человѣку и укажите ему какой-либо адресъ въ Кіевѣ, гдѣ бы онъ могъ остановиться и поближе познакомиться съ нашими людьми и дѣломъ“.

Словом, Дробищевський дав жандармам чимало матеріалу, бо, звичайно, усі оповідання його Смирнов переказав „кому слід“...

Франжолі, заарештований, як знаємо, в середині серпня 1874 р., був одвезений у Борзенську тюрму, звідки його переведено було в Кононівську тюрму, а з неї—в Ніженську. Тут його теж посадили разом з Трезвінським,—може сподіваючись дізнатися, через підслухи або-що, про щось приєднане для слідства. Та коли жандармам і пощастило дізнатися про щось, то хіба про ті суперечки, що різнили світогляд цих двох людей: між Трезвінським і Франжолі почались і в тюрмі ті гострі змагання про національну справу, які й на волі призводили їх до сварок і майже до ворогування. Удова Трезвінського добре пам'ятає, як її чоловік розповідав їй про свої сперечання з Франжолі, коли вони гуляли вдвох по тюремному подвір'ю.

Про перебування Трезвінського в Ніженській тюрмі, де він просидів півтора роки—з вересня 1874 р. по середину березня 1876 р.—я маю дуже мало матеріалу. Жінка Трезвінського жила під той час то в Київі, то в Ніженському повіті у якоїсь із своїх приятельок, і до Ніжена могла приїздити тільки час від часу, та й то ненадовго. Звичайно, її було трущено, тягано на допити, але, нарешті, її дали спокій, не виявивши за нею ніякого злочину. Батько Трезвінського, людина, як я згадував, старосвітських поглядів, був дуже обурений, що його син—такий безбожник та бунтівник, і зрікся його зовсім. Отже молода жінка мусіла заробляти не тільки собі на прожиток, але й на те, щоб давати хоч аби-яку ма-

теріяльну підпомогу чоловікові. До того-ж у неї народилась ще й дитина,— отже можна уявити собі, наскільки тяжко було жити молодій жінці. Вона пригадує тільки, що, приїздячи до Ніжена, щоб побачитись із чоловіком, вона познайомилася з сестрою Франжолі, Болотниковою, на ім'яння, здається Євгенією, що була замужем за студентом Технологічного Інституту в Петербурзі і, поки чоловік кінчав курс, учителювала в Ніженському повіті.

Листів Трезвінського з Ніженської тюрми до жінки не заховалось, окрім двох—з 24 лютого та з 5 березня 1876 р.¹⁾). У першому листі Трезвінський повідомляє, що 21 лютого йому об'явлено, що його „требують въ С.-Петербургъ“, і що днів за 4—7 його туди пошилють. Про те, як він почував тоді себе в тюрмі, Трезвінський писав жінці: „Нѣтъ той минуты, можно сказать, чтобы мнѣ не было тяжело на душѣ, но радуюсь и тебя приглашаю радоваться, что я здоров, и здоровье мое, повидимому, пока ничто не отнимает. Меня удивляет одно. Я еще не слыхал здѣсь ни про одного арестанта, который, просидѣв столько времени, как я, в острогѣ,ничѣм бы не болѣл“—і далі розказавши, які слабування поширені в тюрмі, Трезвінський додає: „И от всѣх этих прелестей я совершенно свободен,— тот самый я, про которого тебѣ говорили, да и мнѣ говорили, что я не проживу долго даже в лучших условиях жизни. А на душѣ тяжело, даже очень“. У листі з 5 березня Трезвінський теж сповіщає, що він „по прежнему, здоров“. В обох листах він пише про книжки, які він хоче взяти з собою до Петербургу, і прохає передати йому ще деякі книжки, а в числі їх і твори Шевченка.

V.

У березні 1876 р. Трезвінського справді було одправлено до Петербургу, куди звозили всіх притягнутих до так званого „Великого процесу“, чи „справи 193-х“. Як його одпроваджувано туди, матеріялів немає, проте в женевській „Общині“ (№ 1 за 1878 р.) надруковано було листа одного з учасників процесу 193-ох про те, як його перевозили до Петербургу, а що певне, порядок перепроваджування був приблизно одинаковий—отже й для Трезвінського, приблизно, той самий, то я й наведу тут це оповідання:

„Въ одинъ прекрасный, собственно ненастный вечеръ,—розвідає автор листа,—являются за мною жандармы, чтобы везти меня в Питеръ на судъ по старому дѣлу. Одинъ изъ нихъ въ конторѣ мнѣ торжественно объявляетъ:

„— Господинъ N, полковникъ приказалъ, что если вы что на счетъ баловства, то чтобы прямо стрѣляли..“

„— Ладно,—перебилъ я его, и мы отправились подъ конвоемъ семи человѣкъ, изъ которыхъ одинъ почти держалъ меня за руку.

„На вокзалѣ нась встрѣтили еще станціонные, сейчасъ же отвели осо- бое отдѣленіе вагона, куда никого не пускали. Всѣ случайности были предусмотрѣны, моимъ спутникомъ были описаны всѣ прежде бывшіе случаи на дорогѣ. Я помиралъ со смѣху, глядя на напряженныя рожи.

1) З одного з цих листів дізнаємося, між іншим, про те, скільки витрачав він щомісяця грошей у тюрмі: у грудні 1875 р.—4 р. 18 $\frac{1}{2}$ к., у січні 1876 р.—6 р. 93 к. і в лютому (по 25 число)—4 р. 44 к. З цих грошей він мав і обід, який обходився йому від 1 р. 25 к. до 1 р. 86 к. Обід був дуже скромний: у грудні він мав на обід кашу з салом, а іноді й з соленою бараниною, у січні—кашу або картоплю й борщ з салом або з свіжим м'ясом, у лютому—кашу або борщ, або картоплю з м'ясом. Те, що Трезвінському доводилося харчуватися на власні кошти, доводить, що звичайно арештантів годувано ще гірше.

По дорогѣ намъ вездѣ давали третьяго жандарма; при пересадкахъ всѣ стаціонные жандармы сходились, и только тогда меня выводили“.

Як бачимо, перевозено „злочинців“ з надзвичайними осторогами. Та, не зважаючи на те, Франжолі, наприклад, зробив був очайдушну спробу втекти, вискочивши з вагона на ходу. Але він дуже розбився, мусів зайти до залізничного сторожа попрохати води, а той його видав жандармам¹).

З такими, приблизно, осторогами перевозили, певне, й Трезвінського, хоч, може, йому була й якась полегкість, бо він міг дорогою купити у вагоні у книжного рознощика „Новый Завѣтъ“ латинською й грецькою мовами,—отже, виходить, його не так уже пильно охороняли від зносин з іншими пасажирами.

У Петербурзі Трезвінського, як і інших притягнутих до справи 193-х, посаджено було в так званий „Домъ Предварительного Заключенія“, улаштований згідно з останнім словом пенітенціярної науки. В порівнянні з якоюсь мізерною повітовою тюрмою, то був справжній „палац“,—тільки що палац тюремний. І палац той не міг не викликати подиву в такому „провінціялові“, як Трезвінський.

„14 марта ночью,—пише він в першому листі з цього „палаца“ до жінки²),—я виїхал из Нѣжина, 17 марта тоже ночью прибыл прямо в Дом предварительного заключенія, гдѣ и содержусь уже три дня в одиночном помѣщенні. Расскажу тебѣ кое-что об этом домѣ. Начиная с первых ворот этого дома и пройдя безчисленное множество дверей рѣшетчатых и коридоров, нигдѣ я не видѣл ни одного солдата вооруженного, сторожа стоят с ключами у запертых дверей, но без всякого оружія. Привели меня в пріемную, обыскали меня кругом, пересмотрѣли бѣлье и книги, взяли деньги и выдали мнѣ на них расписку, спросили, желаю ли я получить казенную одежду или останусь в своей, на что я отвѣтил, что останусь в своей, и за всѣм тѣм без всяких штыков и разговоров отвели меня на шестой этаж в одиночный номер, куда принесли мнѣ все, что я с собой привез“... Далі йде дуже докладне, але сухеньке описання одиночки і порядків у Домі предв. закл., яке Трезвінський закінчує словами: „Вообще про этот дом пр. закл. пришлось бы много чего говорить, так как он есть нѣчто оригинальное“. Але, звичайно, говорити „много чего“ в листах, що проходять через тюремну цензуру, навряд чи було можна...

В цьому-ж листі Трезвінський сповіщає, що він здоровий. Але здоров'я йому ненадовго вистачило. Суворий режим у цьому удосконаленному кам'яному мішку, без руху й повітря, нервове напруження, звязане з хвилюванням допитів і непевністю що до дальшої долі, тяжкий сум за волею та за жінкою й дитиною, про яку Трезвінський часто згадує в своїх листах до жінки,—уже за яких півтора місяці тяжко вплинули на його і без того хлипке здоров'я.

„С начала мая,— пише він в листі з 14 липня 1876 р.—и теперь я болен, хотя с антрактами. Так, с начала мая и почти до конца я был болен лихорадкой, которая то мучила меня, то оставляла. В концѣ іюня и началѣ іюля болѣло в лѣвом боку. Бок перестал болѣть, тогда опять что-то в родѣ лихорадки привязалось уже третій день“... „Писал бы тебѣ больше, складнѣе, да болен порядочно“,—додає він в кінці листа.

Трезвінський ще не догадувався, що то були перші ознаки того слабування, яке розвилось у його в Домі предв. закл. і звело його в до-

¹⁾ Див. у Н. А. Морозова: „Андр. Франжоли“. „Былое“, 1907, № 3.

²⁾ Удова Трезвінського згадує, що він звичайно листувався українською мовою. Але, розуміється, писати по-українському з тюми він не міг, отже всі його тюремні листи писано мовою російською.

часну могилу. Спершу, як бачимо, вінуважав своє слабування за випадкову пропасницю. Але вже незабаром він зрозумів ясніше своє стаковище. Уже в листі з 29 липня він пише жінці: „Не смотря на то, что меня перевели в сухой номер и потом опять в другой сухой и что около двух недель в отношении пищи живу так, как никогда в жизни я не жил,— все таки я хвораю,—по временам меня одолевает полное ослабление всего организма. Неправильно-периодически я бываю то совершенно здоров, то дѣлаюсь до того слабым, что никакого другого положения, как только валяться и в то же время быть в каком то мучительном полузытьи... Мѣстных болей я не чувствую, а только общую—во всем организмѣ“...

Трезвінський уже зрозумів, що тюрма, цей страшний кам'яний дім, веде його до могили, і от що розказує про свою розмову з прокурором, що одвідав його 26 липня й виявив своє „гуманне“ прокурорське відношення до в'язня: „На вопрос его о моем здоровье и нахожу ли я необходимым более обстоятельное медицинское исследование моей болезни, я сказал, что даже более тщательное исследование едва ли будет иметь какой либо существенный смысл, если я буду продолжать жить в тюрьме, хотя бы даже при таких условиях в отношении пищи, какими я теперь пока пользуюсь, и при удачном лечении лекарствами. На это он мнѣ сказал, что скоро будет суд. Но это довольно уже знакомо мнѣ,—скептически зауважуе Трезвінський,—и я пока могу продолжать жить в тюрьме, значительно поддерживаемый моей и твоей честью и твоей постоянной любовью. Болезнь же моя может существовать и развиваться своим порядком“.

Проте, фізичне слабування не зломило Трезвінського духовно. „Разрушение физического существа,— пише він,—имѣет только ограниченное отношение к нравственному разрушению. От этого послѣдняго я чувствую себя очень далеким“,—гордо каже він.

А жити хотілося. Та й як не хотітися, коли Трезвінський був людина ще зовсім молода і до чахлі життя ледве встиг доторкнутись устами... „Я до того люблю жизнь,— пише він в листопаді 1876 р.,—что она мила мнѣ и в тюрьмѣ среди разных лишений. Если я не сильно занят чѣм,— что бывает не всегда и непродолжительно,—то я всегда живу как бы в своей семье, и будь мнѣ теперь лѣт 60,—вѣроятно, я, не видя тебя и дочери, разговаривал бы с вами, как это и бывает со стариками“... Стриманий, але мрійливий по натури, з ніжним сердцем і глибоким почуттям, молодий чоловік писав жінці: „Пока я, конечно, не разговариваю с тобой и дочерью, но часто на досугѣ я так живо представляю тебя с дочерью, что в моей головѣ невольно как-то слагаются цѣльные разговоры, и в то время я чувствую себя как-то легко“.

Мрії—то єдина розвага в тюрмі, особливо в одноночці, і тим більш для людини, що з натури має нахил до мрійливості. Та самими мріями жити не можна, розум вимагає здоровішої праці, фізічні сили потрібують хоч будь-якої діяльності. Майже в кожному листі з тюрми Трезвінський прохає, щоб жінка передавала йому книжок. Крім красного письменства, він читає давно улюбленого Костомарова, Кояловича, „Исторію поповщины“, „Раскольниччи дѣла XVIII в.“ Есипова, вчитесь чужих мов, студіює Конта...

„18 ноября,— пише Трезвінський в листі з 20 листопада 1876 р.,— совершилось довольно крупное событие в моей тюремной жизни. Я получил большую часть инструментов для переплетения книг и книги для работы... И вот с того же дня я принялся за работу и занят ею с таким аппетитом, как, кажется, никогда. Благо, что могу работать, заработаю, будет все, что нужно“,— з оптимізмом тюремного мрійника марить він.

До того-ж і здоров'я йому поліпшало. В листопаді він пише жінці: „Я все здоров“, у грудні повідомляє її: „Я здоров попрежнему, и даже как будто болѣе здоров, чѣм прежде“, на початку лютого 1877 р. пише теж: „по прежнему продолжаю быть здоровым“.

Трезвінський почуває себе байдорим: „Вообще мнѣ теперь живется гораздо лучше, чѣм прежде,—пише він в листі з 19 грудня 1877 р.,—постоянно с чѣм-либо вожусь и убиваю время. Чтеніе прерывается и разнообразится работой. Нѣт книг для переплета—я сдѣлал себѣ картонный сундук небольшой, переплел в книгу твои и другія письма, переплел присланную тобою библію и другія книги. Если и дальше не будет работы заказной, я еще придумаю что-либо. Хорошо, что есть инструменты хотя необходимѣйшіе и материал, а возиться с ними—можно придумать“.

Але ці байдорі ноти не довго бренять в листах Трезвінського. Хвороба не минулась, а тільки притаїлась. Коли настала весна 1877 р., слабування знов почалось, і цього разу Трезвінському стало вже зовсім ясно, що в його розвивається туберкульоза. „С ночи 9 февраля и до сих пор я нездоров,—пише він до жінки 17 лютого 1877 року.—От 9-го до 12 февраля была лихорадка с вечера и до утра ежедневно. В ночь с 13 на 14, кромѣ лихорадки, стал болѣть лѣвый бок во многих мѣстах, а нѣсколько часов болѣло также сильно и сердце, так что от боли я не мог двинуться с мѣста и єле-еле дышал: от болѣе глубокого вдыханія происходила болѣе сильная боль... У Трѣзвінського почався плеврит, і 21-го лютого йому довелось перейти в лазарет. У березні йому стає трохилучче, але в квітні він помічає вже в харкотинні кров. „Об этом я сказал доктору,—пише він,—он видѣл, но обясненія мнѣ никакого не дал“. З легковажністю, притаманною всім туберкульозним, Трезвінській пише 10 квітня 1877 р.: „Появленіе крови сначала беспокоило меня, но потом я успокоился, а когда она перестала появляться, то я и совсѣм не беспокоюсь о себѣ“. Але вже в кінці квітня він пише: „Теперь сдѣлалось ясным, что я болен серьезно“, і починає гадати про можливість вийти з тюреми на поруки: „Но может ли быть уважена моя болѣнь,—пише він до жінки,—и могут ли меня... выпустить на поруки. Это неизвѣстно... Если-бы я имѣлъ хоть какое-либо основаніе разсчитывать на успѣх прошенія о поручительствѣ, то я бы давно подал такое прошеніе,—пише він їй-же 15 травня 1877 р. у відповідь на сповіщення, що вона збирається подати про це прохання.—Но я достовѣрно знаю, что не уважат, потому что мы в прошлом году просили, и нам было отказано, теперь обѣщан скорый суд, в ожиданіи которого, может быть, найдено будет лишним прошеніе о выпускѣ на поруки. Я очень был бы удивлен, если бы твое прошеніе было уважено“¹⁾.

Він передбачає сумний кінець: „Пока легкія были в порядкѣ,—пише він 23 червня 1877 р.,—я не сомнѣвался, будучи вообще осторожным в

¹⁾ Жінка Трезвінського зверталася через Беренштама з проханням узяти її чоловіка на поруки до Старої Громади, але справа чомусь не вдалася. Спроба прохати про це батька Трезвінського теж була невдачна: він цілком зрікся бодай-би що робити для сина, кажучи, що той не дурно терпить, та що якби він і хотів поручитись за його, то й то не може цього зробити, бо на руках у його ціла сем'я, а де справа небезпечна,—отже не можна, щоб ціла сем'я потерпіла за одного. Взагалі, відношення батька до Трезвінського не перемінилось. Раз, правда, в лютому 1877 р. він прислав синові листа, про що Трезвінський писав жінці: „Вчера я получил грозную проповѣдь от отца о покаянії“. Коли-б за Трезвінським не дали дехто з подруг його жінки,—спершу Варвара Іляшенкова, а далі Нагієвич і Краснокутська, що вчилися в Петербурзі,—йому було-б ще тяжче. Весною 1877 р. жінка Трезвінського поїхала в Петербург, де трохи сама не вскочила в справу з революційною літературою, що її знайдено було в помешканні в її подруги Тиссен, у якої вона заночувала. Її продержано у в'язниці шість тижнів, поки виявилось, що вона непричетна до справи.

отношений здоров'я, в можливості пережить это безконечное заключение,—с хроническим же воспалением легких, особенно во второй раз в эту зиму, всякая надежда у меня исчезла. Я считаю несомненным, что третьего, и, по всей вероятности, еще боле сильного воспаления легких, я не перенесу; особенно зимой... Если с воспалением легких, обратившимся в хроническое, рѣдко оправляются и на так называемой свободѣ, то каким образом оно может обойтись мнѣ дешево. Хотя, конечно,—чего не случается в мірѣ,—может быть и мнѣ суждено избежать смерти в будущую зиму, если и тогда я буду в тюрьмѣ. Медленно во мнѣ развилась грудная болѣзнь, незамѣтно — медленно, но основательно, и едва-ли будет возможно избавиться от нея не только в тюрьмѣ, но и внѣ тюрьмы при самых хороших условіях жизни..."

Та пропа, він все-таки не здається, він твердо стоїть на своєму шляху й каже: „Попрежнему я переношу все, что приходится переносить, думая, что надо непремѣнно остаться неповрежденным, чтобы нашу честь никто не мог клеймить. Чѣм больше мы перенесли и переносим, тѣм лучше для нашего имени”...

Лист з 30 червня 1877 р., з якого я беру цей уривок, останній з листів, що лишилися від того часу, коли Трезвінський сидів у Домі предварительного заключення.

Не зважаючи на сумні передчуття, він дочекався-таки того суду, за який йому, як ми бачили, ще року 1876-го казано, що, мовляв, він „скоро буде“, пережив і самий суд, епохальний в літописах російської революції, що тягся аж три місяці.

В мое завдання не входить докладніше змальовувати процес 193-х, в якому суджені стали суддями, а судді—судженими: він остильки відомий і що до обставин, в яких він одбувався, і що до значіння його в історії російського революційного руху, що про його не треба багато говорити. До того-ж, я не маю матеріалів, які внесли-б щось нове в ті описання цього процесу, які ми маємо досі.

Нагадаю тільки те що торкається особисто Трезвінського. „Особое Присутствіе Правительствующаго Сената“, на суд якого було передано справу 193-х, як справу особливої ваги, поділило, як відомо, усіх підсудних на 17 груп, з яких кожну мало бути допитувано окремо від решти підсудних, і, крім того, позбавило засідання суду характеру гласності. І оборона і суджені заявили протест проти такого порушення прав підсудних, і більшість суджених одмовилися від участі в судовому слідстві. Трезвінський, знесилений трохи літнім сидінням по тюрях, змучений тяжкою хворобою, не зважаючи на свій тяжкий фізичний стан, прилучився до протесту, і коли його, разом з групою „київської комуни“, до якої його було причислено, приведено було 7 листопада 1877 р. в засідання Сенату на допит,—зрікся всякої участі в суді. Суд визнав Трезвінського винним в приналежності до революційної організації й присудив вислати його на життя в дальні губерні, oprіч сибірських, на $2\frac{1}{2}$ роки, не позбавляючи прав. Але, визначивши судженім кару, сенат взяв на увагу деякі обставини, між іншим і голівним чином те, що вони просиділи до суду по тюрях „время, превышающее тѣ сроки заключенія, въ предѣлахъ которыхъ они, по закону, могутъ подлежать лишению свободы соответственно мѣрѣ, признанной нынѣ судомъ виновности ихъ“, і одним зменшив призначену кару, других-же й зовсім звільнив од неї, „вмѣнивши взамѣнъ въ наказаніе предварительный арестъ“. В числі тих, що їх було звільнено од карі, був і Трезвінський.

Він вийшов з тюми змучений морально, розбитий фізично, з туберкульозою в повному ході. Батько його, хоч і як обурений був проти

свого блудящого сина, що осоромив чесну ієрейську сем'ю участю в революційному рухові, але, кінець, кінцем, зм'ягшив серце своє, піддавсь почуттю жалю і за два місяці до смертисина прийняв його до себе. Через дев'ять місяців по виході з тюрми, 14 жовтня 1878 р., Іван Трезвінський помер в тій самій Хирівці, де й народився.

Подав С. Буда.

Перші роки „Київської Старини“ та М. І. Костомаров.

Минуло не так багато часу, а навколо подій, які творилися 40—50, навіть 30 років назад, склалися вже своєрідні легенди, більше того, сами історичні дані переплутуються, непевні відомості заповнюють міркування та розвідки про недавній час, через що спостерігаємо значні перешкоди в освітленні та ствердженні сталих фактів нашого минулого. Нагадаємо, наприклад, досліди про заснування та діяльність, найпаче у 60-х і на початку 70-х років, так званої Старої Київської Громади. Поряд із цим спомини про недавні часи, років 30—40 тому, марно гинуть і не приводять на допомогу впорядкування певних історичних відомостей про наше минуле, бо люди старішого віку, за малими винятками, не залишають по собі майже ніяких рукописних слідів, яко матеріялу про пережиту старовину.

Невеличкі досліди про цю старовину, по більшості фактичного змісту, та деякі останки певних споминів, що їх можна зафіксувати хронологічними межами, стануть, гадаємо ми, корисні майбутнім історикам українського громадського й науково-літературного руху. На перший раз подаємо матеріали про історію заснування часопису „Київська Старина“ і відносин редакції до Миколи Івановича Костомарова в 1881—1884 рр.¹⁾.

За редактора „Київської Старини“ шість років (1882—1887) був Теофан Гавrilович Лебединцев—людина дуже інтересна й характерна.

У сільського попа на Звенигородщині Лебединця було чимало синів, і всі вони вийшли в люди. Один із них, Данило Гавrilович, військовий кодифікатор судових законів, перебував у Петербурзі і займав видатне службове становище, він приятелював з Костомаровим і був ще з 60-х рр. членом українського громадянства. Другий—Петро, відомий учений, протоієрей Софійського собору та керівник духовних справ на Київщині, близько він стояв і до київського українського громадянства, приятелював з М. О. Максимовичем. Це той піп, що провожав у Київі труну Шевченкову, коли везли її пароплавом до Канева; це той самий піп, удівець з-замолоду, що казав начальству, коли йому пропонували—і не раз пропонували—посаду видатного архіпастиря: „Ні, немає моєї згоди, архієреїв є багато в Росії, а Київська Софія—одна на всю Україну“.

Від Петра Гавrilовича брат його Теофан Гавrilович був мало не на десять років молодший (Теофан нар. р. 1828, пом. р. 1888). Двадцять три роки було йому, коли він скінчив київ. дух. академію; спершу учителював по семінаріях, а потім професорував у к. дух. академії. В ці часи він з власної ініціативи та за власним планом заснував і редактував видатний по замірах та змісту журнал „Руководство для сельськихъ п-

¹⁾ Оригінали п'ятнадцяти листів Т. Г. Лебединцева до Костомарова переховуються у мене; їх мені передав разом з другими паперами К—ва його зять В. Г. Котельников, за що складаю йому тут щироу подяку. Два листи Л—ва до П. Житецького є серед моїх власних паперів, а лист Житецького до Лебединцева—у Відділі рукописів Всенар. Бібліотеки. Листи Костомарова до Л—ва надрукував був з Архіву „Стар.“ В. Науменка, В. Данилов в „Україні“ 1907 р. ч. 11—12. На жаль В. Данилов не повернув ні цих оригіналів, ні других паперів, що взяв він з Архіву В. Науменка, так що в якому становищі ці матеріали знаходяться в Ленінграді—сказати ніяк не можна. Іг. Ж.—й.

стyreй" (1860—1863 р.) та видав два томи матеріалів з історії церковних справ на Україні (київ. комісії стародавн. актів), книжку „Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворський“ і вмістив цікаву статтю про ярмарки в „Основі“ 1861 р., ч. 6 (укр. мовою). Від 1865 до 1881 р. Т. Г.—ч працює за директора школ на Холмщині і в Царстві Польському. Енергійний, меткий, свідомий, хоч і дуже сторожкий Українець, Лебединцев мав непохібний літературний хист, мав гостре слово справжнього гумористичного складу і був людиною широко освіченою, з добрым науковим досвідом.

Коли Т. Г.—ч, під старість, залишивши службові посади, оселився у Київі, то звернувся до старшого брата Петра за порадою, яку працю та яку діяльність йому вибрati для себе. Петро Г.—ч відповів: „одну з двох, до чого в тебе більш належатиме серце, або виводъ будинки для мешканців (тоді саме у Київі панувала корисна для кешені будівельна пропасниця), або видавай історичний крайовий журнал“. Теофанові сподобалася остання порада, і він почав клопотатися про дозвіл історичного безцензурного часопису; тут йому допомагали і кияни, і петербурзьці, що ставилися прихильно до української наукової праці.

Літом р. 1881-го Лебединцев бачився у Київі з Костомаровим, що приемно стрів його думку, і в серпні вони обое подорожували до Білої Церкви з метою історичних спогадів. В осени Т. Г.—ч зав'язав знозини і з бажаними для журналу співробітниками: писав академикам Веселовському й Пипіну. В. Білозерському, А. Скальковському, А. Потебні. П. Єфименку, одержав обіцянки літературно-наукової допомоги від В. Антоновича, Ол. Лазаревського, М. Петрова, Адр. Прахова, Ф. Терновського, Ів. Нечуя-Левицького та інших українських учених і письменників.

А справа з дозволом у „Міністр. Внутр. Спр.“ щось затягалася... Кінчавсь рік і час було вже оповістити про видання нового часопису Т. Г.—ч ось що писав 12-го жовтня 1881 р. до Пав. Гнат. Житецького, що з половиною року 1881 до літа 1882 перебував на висланні в Петербурзі.

„Васъ удивляетъ, можетъ быть, что наша „Старина“ доселъ не объявила. Но теченіе вещей таково, что скорѣе, кажется, можно попасть въ тюрьму, чѣмъ доброе и полезное дѣло сдѣлать. 27-го Авг. полученъ былъ Дрентельномъ¹⁾ запросъ, согласенъ ли онъ на разрѣшеніе мнѣ изданія „Старины“—безъ цензуры, а 28-го посланъ былъ отвѣтъ съ полнымъ его согласіемъ Около 20 сентября Лазаревскій²⁾ на вопросъ, посланный брату своему, получилъ отвѣтъ, якобы со словъ кн. Вяземского³⁾, что все ждутъ отвѣта Дрентельна. На телеграмму, что отвѣтъ давно посланъ, тотъ же братъ отвѣчалъ, что еще не всѣ свѣдѣнія получены. Позже стало извѣстно что келайно Юзефовича⁴⁾ спросили, а затѣмъ, что наводять справки о сотрудниках. Удивительно и даже непостижимо! Все сіе творится Sub auspiciis regimine кн. Вяземского, 5-го октября обѣщали разрѣшеніе черезъ двѣ недѣлі. Опытные люди говорять, что просто хотятъ затянути, а Юзефовичъ твердить, что никакого сомнѣнія нѣть и быть не можетъ.

¹⁾ Київський генерал-губернатор 1881—1888 рр.

²⁾ Олександер Матвієвич, відомий історик український.

³⁾ Кн. Пав. Петро. Вяземський, історик і бібліофіл, з 5-го квітня 1881 р. до 1-го січня 1883 був Начальником Головн. Управл. в справах друку при М. Вн. С.

⁴⁾ Відомий киянин-службовець, авторитет для влади в укр. справах, що багато злочинства наробив ще в 1847 р. (Кир.-Мет. братство) та в 1875—76 рр. („Півд.-Зах. Геогр. Відділ“, заборона україн. слова і т. д.).

По Вашему совѣту писаль я Веселовскому¹⁾ и Пыпину¹⁾, но никакого отвѣта отъ нихъ не получиль. Не увидите ли ихъ? Спросите. И конфузно, и... Пріятнѣе было бы отказъ получить.

Не отвѣтилъ и Вас. Мих Бѣлозерскій²⁾ (кажется, онъ въ отлучкѣ), но отвѣтилъ и оченъ любезно братъ его Николай. Много у него сокровищъ. Потебня³⁾ предполагаетъ готовое уже историко-этнографическое изслѣдованіе о колядкахъ и неизданная сочиненія Основьяненка. Левицкій (Нечуй) передаль уже обширный (вдвое большій „Бурлачки“⁴⁾) очеркъ быта Кіевскаго сельськаго духовенства, съ предоставлениемъ мнѣ права переложить на россійскій діалектъ. Есть много обѣщаннаго и готоваго.

А „Мазепа“ пропалъ, почти пропалъ. Николай Ивановичъ передалъ мнѣ черезъ Влад. Б. (Антоновича), что проѣздомъ черезъ Москву онъ предложилъ Юрьеву⁵⁾ дать весь гонораръ впередъ и, если тотъ откажеться, то „Мазепа“ къ намъ пойдетъ. Но Юрьевъ не отказалъ, и мы позади. Но вотъ что придумалъ Владимиръ Б. Онъ предлагаетъ просить у Николая Ив. второй экземпляръ „Мазепы“ и дозволенія печатать одновременно съ „Русскою Мыслию“. Это и ново и остроумно. Подписчики совершенно разные, какъ и журналы. Никто на томъ не теряетъ, а статья (sic) выигрываетъ, ее прочтутъ и тѣ, для кого она писалась. Нужно только согласие Ник. Ив. и, конечно, самого Юрьева. А отъ чего бы имъ и не согласиться? Вѣдь печатаютъ же Додэ і Золя разомъ въ 3-хъ 4-хъ журналахъ и газетахъ. Не примете ли Вы на себя трудъ провести сию мысль? О томъ же я пишу сегодня брату⁶⁾. Вышелъ бы маневръ двухсторонній...

Праховъ⁷⁾ обѣщалъ мнѣ о Кириловскихъ фрескахъ. Богатѣйшія сокровища. Сколько тутъ бытовыхъ картинъ XII вѣка! Картина Страшного суда осталась въ клочкахъ. Уцѣлѣли праведники, а грѣшники увы!—почти всѣ погибли. Жаль грѣшниковъ, а особенно грѣшницъ. Вѣдь тутъ философія, какой въ книгахъ не осталось...

Искренно чтущій Васъ и преданный Ѹ. Лебединцевъ“.

М. Ів. Костомаровъ тоді ще бадьорився і працював; якраз кінчив він останню монографію „Мазепа“, що раніше уже змовився друкувати въ „Рус. Мысли“, про що повідомив і Т. Г—ча листомъ відъ дня 18-го жовтня року 1881.

Вигадка „двохстороннього маневра“ Антоновичемъ і Л-вим була за- надто вже „новою й дотепною“, і з неї нічого не вийшло.

Т. Г—ч написав 23-го жовтня листи до П. Житецького та Миколи Івановича, покладаючи тепер надію одержати все-таки другу монографію про останні часи гетьманщини.

В листі до Житецького писалося:

„Теперь, когда „Мазепа“ трикраты отверженъ, не мѣшало бы намъ у Николая Иванова сына хотя бы табаку понюхать. Что и онъ могъ бы дать намъ на понюхъ въ видѣ забисованной табаки? Вопросите его име-

¹⁾ Російські вчені-академики.

²⁾ Колишній редактор „Основи“.

³⁾ Харківський професор—філолог і етнограф.

⁴⁾ „Бурлачка“—оповідання укр. письменника І. С. Левицького-Нечуя—було надруковано 1881 року.

⁵⁾ Редактор московського журналу „Русская Мысль“, де й надруковано було не статтю, а велику монографію К—ва про Мазепу 1882 р.

⁶⁾ Данилу Гавр. Л—ву.

⁷⁾ Адр. Вікторович, -- художник і професор, що виявив старовинні фрески Кирилівського м—ря в Кієві та керував художницькоюкрасою Володимирського Кієвського собору.

немъ моимъ, а для сего передайте ему прилагаемое при сем письмецо... Знатно было бы также спросить при семъ, начальъ ли онъ, или распологаетъ ли начать окончаніе исторіи Малороссіи, которое, будучи въ Киевѣ, онъ положительно обѣщалъ мнѣ для „Кievskoy Stariны“, и если начальъ, или вскорѣ начнетъ и за зиму окончить надѣется, то не была ли ласка его—дозволить въ объявленіи припечатать, что, де, нашъ славный историкъ обѣщалъ намъ свое новое произведеніе имя рекъ, вѣроятно, послѣдніе дни гетьманчины въ соотвѣтствіи послѣднимъ днамъ Рѣчи Посполитой (від. твір Костомарова).

Что касается Веселовскаго (Ал-ндра), то мнѣ очень хотѣлось бы знать, получилъ ли онъ мое письмо и по какой винѣ не почтилъ меня отвѣтомъ. Помнится мнѣ, Вы говорили, что у него есть, или что онъ даже обѣщалъ изслѣдованіе о малорусскихъ сказкахъ. Это было весьма цѣнное для настѣ и надобное приношеніе, ибо прежде мелкихъ замѣтокъ и материаловъ по тому или другому виду народной литературы мнѣ очень хотѣлось бы дать мѣсто общимъ о нихъ изслѣдованіямъ. Потебя уже ассигновалъ намъ свое обширное (листовъ 30-ть печат.) изслѣдованіе о колядкахъ, а тутъ бы и о сказкахъ заполучить, такъ и совсѣмъ хорошо было бы. Попытайтесь, будьте ласковы, узнать и меня завѣдомить.

Разрѣшеніе на „Старину“ дано, но увы! подъ цензурою. Имѣю о семъ двѣ телеграммы—а бумаги еще не имѣю. На дняхъ будетъ генеральное собраніе у меня сотрудниковъ и разсужденіе о томъ, чѣмъ и какъ начинать. Жаль, что не будетъ Васъ, ибо Вы душу и сердце вносите. Дай Вамъ Богъ всего доброго! Сердечно преданный Вамъ. Т. Лебединцевъ“.

А Костомарову Т. Г.—ч писав:

„Достоуважаемый и добрѣшій Николай Ивановичъ!

Приношу Вамъ великую благодарность за Вашу от(по)вѣдь и выраженную въ ней вновь готовность подкрѣпить насъ на предстоящемъ трудномъ пути.

Не судиль намъ Богъ Мазепу, то что нибудь другое дайте и все таки дайте, а если нѣть готоваго, то хоть пообѣщайте. Начали ли Вы или начнете то, что въ Киевѣ мнѣ зъ ласки Вашей обѣщали,—примѣрно, послѣдніе дни гетьманчины. Если бы сей новыи преднарѣреній Вашъ трудъ могъ быть, по Вашимъ предположеніямъ, произведенъ въ теченіи 1881 года, то не позволили бы Вы намъ теперь или позже оповѣстить, что де вотъ какая шутка намъ обѣщана? Это сильно на публику дѣйствуетъ и подписчиковъ даетъ.

Отвѣтъ прошу передать Павлу Игнатьевичу¹⁾, который и это письмецо Вамъ передастъ, какъ мнѣ Ваше переслалъ. Я же и линію Острова и № дома забылъ.

Поручаю себя и дѣло наше Вашимъ святымъ молитвамъ и архипастырскому Вашему благословенію.

Примите увѣреніе въ глубокомъ уваженіи и сердечной склонности къ Вамъ Т. Лебединцева.

PS. Разрѣшеніе на „Старину“ есть и она будетъ, но—увы—подъ цензурою. Ото жъ той старый песь (имя рекъ и не нужно) доти пудывъ, поки не напудивъ²⁾. Щобъ його трясця взяла!

П. Г. Житецький 1-го листопада відповівъ Л—ву про те, як він виконав свою місію про дозвіл в оголошенні про видання „Kievskoy Stariны“

¹⁾ Житецькому.

²⁾ М. В. Юзефович.

рини" надрукувати, що К—в обіцяв дати свій дослід „Последніе дни Гетманщины“.

„Многоуважаемый Феофанъ Гавриловичъ,—писав Житецький¹⁾.—Вчера былъ у Архитриклина²⁾. Онъ же возэрѣ на мя не яко мати на чадо свое, но аки волкъ на ягня, и рече: не могу желать, чтобы въ объявлениі выставлено было обѣщаніе мое такой работы, которой я еще не началь; я никогда и никому не обѣщаю того, что въ руцѣ Божіей, а не въ моихъ немощныхъ, старческихъ рукахъ. Для „Послѣднихъ годовъ Гетманщины“ нужно нѣсколько разъ съѣздить въ Москву и года два поработать. Но дни мои сочтены суть, и проч., и проч. все въ такомъ-же родѣ. Все, что могу сдѣлать, сдѣлаю, но не по заказу. Предоставляю право печатать меня сотрудникомъ, но и то подъ условіемъ, чтобы имя мое не стояло рядомъ съ именемъ онаго китовраса, который устроилъ Вамъ подцензурное изданіе³⁾. Все сіе пишу Вамъ съ огорченіемъ душевнымъ, но сами видите, что ничего тутъ съ упрямымъ старцемъ сдѣлать нельзя. Слабъ онъ и немощенъ, едва ногами двигаетъ, но ученыхъ замысловъ у него много, и, если можно будетъ уловить что нибудь, то уловлю. Бесселовскаго не засталъ дома, оставилъ карточку, но академикъ сей тяжелъ на подъемъ. Вообще, господа эти взираютъ на провинціальныя предпріятія свысока. Зато, мнѣ кажется, и на нихъ нужно взирать тоже свысока. Не въ нихъ сила. Самое важное—собрать молодыя, начинаящія силы, а архіереи науки нужны только для закраски. Дай Вамъ Богъ успѣха,—я же съ своей стороны надѣюсь въ будущемъ быть болѣе полезнымъ для Васъ, чѣмъ теперь.

Съ искреннимъ уваженіемъ и преданностью остаюсь весь Вашъ П. Житецкій.

II.

З січня 1882 р. „Київська Старина“ почала виходити щомісячними книжками. Видавець, редактор, дійсний секретар, а дуже часто навіть і коректор її був сам Лебединцев. Співробітників він запрохав перш за все київських учених, професорів університету та духов. академії, декого з Москви, Петербургу з Харкова та всяких провінціальних міст України.

Ми звертаємо увагу на те, що видання „Київ. Ст.“ спочатку було діло зовсім не „Старої Київської Громади“. Таким воно сталося тільки після смерті другого редактора часопису Ол. Ст. Лашкевича (пом. 31-го жовтня 1889 р.), а до того часу перебула три періоди: перші два роки—добра „Київ. Ст.“, яко особистого підприємства Т. Лебединцева; останні чотири роки його редактування все з більшим впливом на справи видання українського громадянства, що, правду кажучи, зовсім було не по серцю індивідуалісту Т. Г—чу, і від чого він усіма зусиллями пручувався, і добу керування „К. Ст.“ Лашкевича (1888—1889 р.р.).

За перші два роки Лебединцев приєднав багатьох співробітників-фахівців до своєї справи; іноді відбувалися у нього і „редакційні“ засідання в часи виїмкових подій в життю видання. На цих зборах бували члени редакції, мовляв, кооптовані самим-же редактором: В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, Петро Г. Лебединцев, Ів. Малишевський, Ф. Терновський, Ор. Левицький та інші. Але Т. Г—ч завше і в ці часи любив і в розмовах, і в листах до заміських співробітників базуватися на ширшій підвалині громадської ваги: він постійно каже про „Київ. Ст.“

¹⁾ Оригінал цього листа знаходитьться у відділі рукописів Всенародньої Бібліотеки при ВУАН, III, № 3791.

²⁾ Так, шуткуючи, Житецький прозивав Костомарова.

³⁾ М. В. Юзефович.

і редакцію її „ми“, „нам“, „наші книжки“, раз-у-раз пише „наше діло“, „у нас“, підкреслює громадський характер видання журналу, але це не перешкоджає йому власно й міцно держати все керування у своїх руках, що й до редактування, що й до видавництва і грошових справ. „Хотѣлось бы нѣкое направлѣніе (журнала) создать“,— пише Т. Г.—в одному листі Костомарову, чого ні шукати, ні „созидати“ не випадало йому, ніби „Київ. Ст.“ уже в ті часи була український орган громадський; і по правді він додавав, неначе лейт-мотив: „я человѣкъ одинокий въ дѣлѣ „Київ. Старини“.

Поради П. Житецького, зібрати коло редакції молодих співробітників, Лебединцев не послухав: це було йому не до охоти, та й не по змозі, бо з молоддю він не мав ніяких особистих звязків. Наймолодший з близьких співробітників Т. Г.—ча в середині 80-х рр. був В. П. Горленко, людина тоді років 30. Згадується, що, одвідуючи редакцію, бачив я там іноді свого товариша В. Каллаша та декого з родини самого редактора, яким він загадував нескладну технічну працю по редакції. А більш усього навіть і цієї праці, не кажучи про дійсно редакційну роботу, лежало на плечах Лебединцева.

„Київ. Старина“ за перший рік свого існування викликала немалі надії; передплатників набиралося мало не тисяча; преса, за деякими тенденційними віймками, привітала її зичливо, книжки, хоч і невеличкі обсягом, були по змісту цікаві, приступні, стримані.

Успіхові видання часопису багато допомагало й постійне співробітництво М. Ів. Костомарова. Він дуже зацікавився першими книжками „Київ. Старини“, особливо статтями В. Антоновича про Київ XIV—XVII вв., О. Лазаревського „Люди старої Малороссії“ та „Дневником Освѣціма“, лише дорікав за негарний шрифт і брошуровку журналу. В кінці березня 1882 р. М. Ів. послав і свою першу працю до редакції „Поїздка въ Бѣлу Церковь“¹⁾.

Лебединцев, дуже радий спочуттю й допомозі Костомарова, писав йому 5-го квітня 1882-го року:

„Многоуважаемый Миколай Иванович! приношу Вамъ искреннюю благодарность мою за пожалованіе и намъ овощи отъ славнаго пера Вашего. Воистину се писанка намъ отъ Васы! Дай Богъ, чтобы сіе малое начало стало большимъ продолженiemъ“.

Нечего и говорить о томъ, что оно воистину пригодно, и я имъю возможность теперь же пустить его въ майскую книжку, которой часть уже набрана. На дняхъ Вы получите IV книжку, которую я печаталъ одновременно съ 3-ю, но въ другой типографіи, и сдѣлалъ я это для того, чтобы и наши книжки выходили не позже 1-го числа.

Теперь видите, и шрифтъ у насъ новый и чистый. Въ статьяхъ скучности нѣть, а сырья очень цѣнного являются массы. Съ этой стороны журналъ вполнѣ обеспеченъ; но подписка остановилась на 700 и дальше никакъ не идетъ. Вы говорили, что можетъ быть останется на сюртукъ, а тутъ наоборотъ и готовый сюртукъ придется снять. Буду однако биться до послѣднего пфенига. Знаю, что если бы состоялся тысяче лѣтній юбилей Кієва, о которомъ возвѣщено въ 3-ей книжкѣ, то и подписка увеличилася бы. Но это дѣло какъ то трудно идетъ. Юзефовичъ брехалъ старою своею губою мѣсяца два—и ничего не сдѣлалъ. Теперъ я самъ принялъ: дѣйствую на думу и на митрополита, а можетъ и выйдетъ что либо. Жаль, что газеты молчатъ. Одно „Новое время“ раза два прокричало въ родѣ старого гарнізы: „слушай“. Не возвысите ли

¹⁾ Надрук. в „К. Ст.“ 1882 р. № 5, с. 241—256.

Вы Вашъ авторитетный голосъ? „Кievлянинъ“¹⁾ повторилъ было за „Новыимъ временемъ“, а теперь пытается назад. Дѣло въ томъ, что Пономаревъ, написавъ „тысячелѣтіе“, обратился съ нимъ въ „Кievлянинъ“, а сей отказалъ, когда же оно появилось въ „Старинѣ“ то ему и досадно, и стыдно стало. „Заря“¹⁾ не хочетъ праздновать, чтобы не обнаружилось, что живодѣй били во все тысячелѣтіе въ Киевѣ. Впрочемъ, что эта провинціальная мелюзга? Вотъ если бы отъ Васъ подали голосъ!

Съ Вашей легкой руки и другіе хвалятъ „Старину“. Великое спасибо всѣмъ, но самъ я горюю, что многаго и многаго недостаетъ. Хотѣлось бы систему ввести, нѣкое направлѣніе создать, иное по преимуществу разрабатывать, как напр. свѣдѣнія о хранилищахъ книгъ, бумагъ, портретовъ и всякихъ предметовъ старины, чтобы всѣ знали, гдѣ что находится и гдѣ чего искать. Надѣюсь вскорѣ Тарновского коллекцію описать²⁾, и потомъ въ Репнинской архивѣ и другіе заглянуть. Нѣкоторые свѣдѣнія о портретахъ собраны. Иду точного Мазепу, такого, какъ Вы нарисовали. Явились и новые материалы. Можетъ и новый Мазепа явится. Есть портреты Гонты, его жены, Желѣзняка. Первый поразителенъ. Хочу Мамая отобразить и какъ лѣтомъ на саняхъ двумя парами воловъ везутъ....

Простите; разболтался, какъ ученикъ предъ учителемъ. Впрочемъ, что иное я предъ Вами? На беллетристику доселѣ не разжился. Лежитъ давно повѣсть Нечуя: „Стари батюшки та матушки“, но въ переводѣ она потеряетъ, а въ подлинникѣ нельзя пустить, чтобы подписчиковъ не отбить. Искренно почитающій Васъ и сердечно преданный Вамъ ї. Лебединцевъ“.

Приписка збоку листа: 1) Прошу прочесть въ IV книжкѣ: „Ізъ воспоминаній потерпѣвшаго“³⁾. Поистинѣ интересныя сцены есть. 2) Не отложили лѣ Вы намѣренія начертать послѣдніе дни гетманщины? Питаю надежду, что мы своего, то есть обѣщанного дождемся. 3) Галаганъ обѣщаѣ статью, да доселѣ не далъ. Онъ не скоро на что нибудь рѣшается. Скоро будетъ „Старый український дякъ“. 4) Прошу позволенія Бѣлоцерковскаго батюшку, что настъ угощаль и отъ блохъ избавиль, собственнымъ именемъ назвать“.

Листування К—ва та Л—ва в квітні і травні 1882-го р. йде незвичайно інтенсивно: ми маємо за цей час 3 листи першого⁴⁾ та 2 Т. Г—ча, який, крім редакційних справ, турбувался ще, спільно з братом Петром Г., про святкування в 1885 р. тисячеліття Київа. „Пекельні душі“, цебто київська адміністрація, перемогли і київ. мітр. Платона, і братів Лебединцевих: влада дала дозвіл тільки на святкування 900-ліття християнства в 1888 році. 14-го квітня Т. Г—ч писав Мик. Івановичу, проектуючи низку цікавих подорожів вчено-літературного характеру по Україні.

Съ величайшимъ удовольствіемъ готовъ сопровождать Васъ не только въ Умань, но если бы понадобилось, въ самую Конецпольскій отъ Бара, въ Ваши Полтавскія, частнѣ—прилукскія мѣстности? А въ такомъ разѣ не пожелали бы проѣхать въ Каченовку къ В. В. Тарновскому, для осмотра его коллекції малороссійскихъ древностей, къ чему мы съ

¹⁾ Київські газети.

²⁾ Васъ Васъ, відомий український меценат і колекціонер.

³⁾ Ст. В. Сикорського про селянський заколот 1855 р. „К. Ст.“ 1882 р. № 4.

⁴⁾ Надруков. в „Україні“ 1907 р. № 11—12.

В. Б. Антоновичем приглашены? Описані сей колекціі раньше этого будетъ составлено С. П. Пономаревымъ, а мы въ качествѣ свѣдущихъ людей произвели бы оцѣнку тѣмъ древностямъ, конечно, не денежную. Быть можетъ, и А. М. Лазаревскій составилъ бы намъ компанію, а онъ мастакъ по этой части, и вышло бы, пожалуй, этакое учено-литературное шествіе.

Освѣдцимъ¹⁾ идетъ въ майской книжкѣ. Я хотѣлъ дать ему отдохнуть, но если угодно подогнать, могу и скоро закончить. Вчера въ корректурѣ читалъ, какъ повѣсили Богданъ свою пани Чаплинскую съ казначеемъ, „sicut erant in actione adulterii“, о чёмъ самъ король за обѣдомъ разсказывалъ.

Результатомъ доброго совѣта Вашего на счетъ повѣсти Левицкаго можетъ быть то, что я пущу ее въ приложениі, какъ и малорусскій переводъ евангелия 1581 г. Ибо карапаскіе подписчики были (бы) въ ущербѣ, если бы въ объявленномъ составѣ книжекъ являлось листа по три „не про ихъ писанного“.

Подписка оскудѣла совсѣмъ, можно сказать, прекращается. Не была ли бы Ваша ласка еще до выѣзда изъ Петербурга гдѣ либо, найпаче въ газетѣ, Ваше многомилостивое dictum cum laude сказать о вышедшихъ книжкахъ? На похвальные отзывы о 1-й книжкѣ многіе подписчики ссылались, а Ваше слово подвинуло бы народы мнози. А те теперь если и вырвется какой либо запоздалый Бырченко²⁾, то такъ и видишь, что сдѣлалъ это онъ по своей праведной натурѣ, а не съ чьего либо наущенія.

Съ Вашимъ гонораромъ какъ прикажете: выслать ли его теперь и въ какомъ размѣрѣ, или приберечь для дороги и лично вручить? Къ тысячелѣтію Киева всѣ остались глухи, кромѣ митр. Платона, который чрезъ брата мнѣ передалъ, что онъ плакалъ, читая мое о семъ къ нему письмо. Удастся ли ему тронуть пекельніи души, не знаю. Іудейская „Заря“ прочла мнѣ лекцію по Костомарову и Иловайскому, а „Кievлянинъ“ предложилъ на 1888 девятисотлѣтіе крещенія Руси и хотя, говорить, по Голубинскому, оно двумя годами позже, но мы къ старому счету привыкли, а вашъ для Олега-де старый счет не годится, потому, продолжаетъ уже „Грудъ“³⁾, что тут Сѣверянинъ убиль 2-хъ южанъ. Такова провинціальная философія исторіи.

Докончивая это письмо, прочель я послѣднюю корректуру вашей статьи. Вышло ровно листъ. Скажу нѣсколько оттисковъ сдѣлать, да и Федору Ганькевичу пошлю, чтобы и тамъ знали свою исторію да Васъ бы згадували.

Сердечно преданный Вамъ. Щ. Лебединцевъ.

Збоку приписка: „Въ Вашей статьѣ сказано, что теперь въ Бѣлой Церкви три церкви, а названы двѣ, въ том числѣ сохранившійся одинъ изъ 5 придѣловъ церкви Палія. Я сдѣлалъ необходимую поправку и дополненіе, т. е. измѣнилъ нѣсколько словъ“.

4-го травня Лебединцевъ писавъ Костомарову:

„Уже третій день ношу въ сердцѣ моемъ благодарность мою къ вамъ—живую, искреннюю, глубокую, безмѣрную, но люди и дѣла не давали мнѣ высказать ее передъ Вами. Примите ее теперь—во единодесятый часъ, яко же Христосъ принялъ сердцемъ своимъ вдовицы двѣ лепты.

1) „Дневникъ Освѣдцима“ 1643—1651 рр. въ извлечениіи и переводѣ съ предисловіемъ В. А(нтоновича). Надр. въ „К. Ст.“ 1882 р., чч. 1, 2, 5, 6, 9, 11 и 12.

2) Випадковий пізній передплатник на „К. Стар.“

3) Третя київська газета въ 1882 р.

Ваше любвеобильное и далеко еще не выслуженное мною dictum cum laude тѣмъ дороже для меня, что оно явилось въ одинъ день со словомъ наглой, безпричинной и бесцѣльной хулы въ „Странѣ“, изрыгнутой, какъ и прежде, осенью, хозяиномъ моей квартиры, Конисскимъ¹⁾. Cave, quem natura potabit—сказалъ я о немъ; Богъ шельму мѣтитъ,—перевель другой и вышелъ переводъ сильнѣе подлинника. Конисскій—второй Кулишъ, но еще мельче и гаже.

Ваше слово пріободрило и сотрудниковъ, какъ и меня самого, подѣйствуетъ, полагаю, и на подписанчиковъ, которыхъ число не разъ заставляло меня призадуматься. Буду работать, доколѣ душа въ тѣлѣ. Горизонтъ широкій открывается. Хватитъ ли силъ и средствъ моихъ? На Бога надежда.

Жду не дождусь подробныхъ указаний отъ Васъ на счетъ Вашего здѣсь пріюта. Мнѣ задавали вопросъ, не предпочли бы Вы на дачѣ жить—въ Бояркѣ, напр., которую мы проѣзжали и изъ которой во всякое время можноѣздить по удешевленному сезонному билету? Тамъ въ это лѣто будетъ жить проф. Малышевскій. Онъ то и спрашивалъ меня.

Выслали лѣ Вамъ „Діло“²⁾ и „Крашанку“? Последнюю я здѣсь разыскивалъ, но безъ успѣха. Говорили, что на дняхъ Пихно получить.

Добылъ я портретъ Желѣзняка, рѣшительно обѣщанъ портретъ Анны Ярославны. Обѣщана и біографія ея по французскимъ, конечно, источникамъ, а одинъ такой источникъ уже у меня.

Съ искреннимъ почтеніемъ и сердечною преданностью имѣю честь быть Вашъ ї. Лебединцевъ».

В кінці травня Костомаров передав для „Київ. Стар.“ „Матеріали для історії Коліївщини“ з своею передовою³⁾; літо він прохорував і тільки 10 серпня послав листа про останні книжки „Київ. Ст.“ та про статтю О. Лазаревського „Миклашевські“ и про Мазепу⁴⁾. Т. Г—ч відповів йому листом від 30 го серпня:

„Не знаю, чѣмъ замолить грѣхъ мой передъ Вами, что такъ долго Вамъ не писаль. Причины сему общія и частныя. Подъ общими разумѣю общую тяготу редакціонную и недавнее переселеніе отъ Бобринскаго къ Хмельницкому⁵⁾. Чоловѣка не имамъ, да ми поможеть—въ этомъ главная бѣда. Въ частности замедлили мой отвѣтъ сами присланнія Вами письма. Оказалось, что они изъ того же источника, какъ и переданныя мнѣ Антоновичемъ бумаги Румянцева, и даже одной съ ними серії. Вотъ и сталъ я въ тупикѣ: съ одной стороны слѣдовало распределить хронологически Ваши письма между моими, съ другой написать общее к ним предисловіе, такъ какъ ко всей вообще перепискѣ не подходило, натурально, ни Ваше, ни составленное мною раньше Васъ предисловіе. Брать мнѣ на себя изготавленіе общаго предисловія не приходилось, а посыпать къ Вамъ имѣющіся у меня бумаги значило бы затянути дѣло, да и поднять Васъ на новый трудъ. Моя слабость—долго думать; но подумавши вдоволь, я поступился и дѣломъ, и собою, дабы не доводить Васъ до нового труда⁶⁾. Въ августовской книжкѣ, которую Вы вскорѣ получите, помѣщены присланнія Вами письма и Ваше къ

¹⁾ Олександр Яковл.,--відомий український письменник.

²⁾ Львівські видання, про виписку яких через ред. „К. Ст.“ прохав Костомаров.

³⁾ Надр. в № 8 „К. Ст.“ 1882 р.

⁴⁾ „Україна“ 1907. Ч. 11—12, с. 257—258.

⁵⁾ Цеб-то з Біб. Бульвару, де стояв пам'ятник гр. Бобринському, до Софійської площа, де будувався пам'ятник Б. Х-му.

⁶⁾ Мова йде про матеріали до історії Коліївщини.

нимъ предисловіе безъ измѣненія, я же свое передѣлаю, примѣняясь къ Вашему, хоть въ общемъ впечатлѣніе, б. м., и будетъ нѣсколько слабѣе.

Замѣтку по поводу статьи Стоянова я тамъ же помѣстилъ въ августовской книжкѣ¹⁾), а данную мнѣ раньше И. П. Новицкимъ, пріятелемъ Стоянова, большую по тому же поводу статтю, отложилъ.

Гонораръ я могъ выслать Вамъ уже теперь, но недоумѣваю по вопросу о матеріалѣ, т. е. письмахъ, которыя доставлены Вамъ другими лицами, именно: считать ли эти письма жертвою тѣхъ, которымъ Вы обявили Вашу благодарность, или оцѣнивать,—согласно ли личному Вашему гонорару, или тому, который практикуется независимо отъ личности автора. Буду ждать Вашего по сему ствѣта, дабы сообразиться съ нимъ при высылкѣ Вамъ гонорара.

О Вашей тяжкой болѣзни и претерпѣнныхъ Вами страданіяхъ тѣмъ (болѣе) скорбно, что и самъ я страдаю не мало отъ ревматизма, полученного въ домѣ безчестнаго Конисскаго, который сдавая мнѣ квартиру, всѣмъ святымъ заверялъ въ ея сухости. Какие поганые люди есть на свѣтѣ.

„Старина“ наша подвигается въ своемъ теченіи: набирается уже IX книжка. Жаль, что Антоновича даже въ каникулы трудно засадить за работу: онъ увлекся археологіею,ѣздилъ въ Екатеринославскую, а теперь собирается въ Подольскую губернію, вообще же болѣе пріобретаетъ знаній, чѣмъ расходуетъ ихъ на пользу общую. Обещалъ Мазепу, да на томъ и стало.

На-дняхъ былъ Ханенко и привезъ дѣдовъ дневникъ²⁾ обѣщалъ и переписку дѣда.

Хотѣлъ я пустить „Батюшокъ и матушокъ“ Левицкаго, но цензоръ сказалъ что надо въ Питеръ посыпать. О, Господи! Доколѣ... Есть впрочемъ „Украинская деревня“ Крижановскаго, что писалъ „Вдову“ сельскаго священника. Поэтичная и умная вещь.

Да пошлетъ Вамъ Господь выздоровленіе!

Сердечно преданный Вамъ ѡ. Лебединцевъ“.

Приписка збоку до листа: „1) Новый мой адресъ: Киевъ, Софійская площадь, против Хмельницкаго, д. Волкова. 2) Въ слѣд. книжку войдетъ, кажется, вертепъ съ предисловіемъ Галагана и Житецкаго, который перемѣщенъ въ Киевъ на прежнія свои места, т. е. въ военную гимназію и Колледжъ Галагана“.

III.

Костомаровъ пообіцяв дати редакції свою відозву про „Київ. Ст.“ въ столичній пресі й умістивъ прихильну рецензію на перші книжки часопису въ „Новому Времени“ та „Правительств. Вѣстнику“. Въ осени того-ж 1882-го року М. Ів. переславъ до редакції чималий твір свій „Жидотрапаніе“ въ началѣ XVIII в.³⁾), про який буде мова у дальшихъ листахъ. Ще въ квітні вінъ прохавъ Т. Г.—ча виписати йому зъ Галичини „Хуторну поезію“ і „Крашанку“ Пан. Ол. Куліша, Мик. Ів. цікавився новою еволюцією въ поглядахъ Пан. Ол. і давъ обіцянку редакторові „К. Ст.“ виступити проти Куліша, щобъ „показати світові, що воно є таке за звіръ“⁴⁾). Відомо, що

1) Замітка Стоянова „Южнорусская пѣсня о событиї XI ст. К. Ст.“ 1882 р. № 7, Костомарова—„Относится ли пѣсня о взятии Азова къ событиямъ XI в.“ 1882 г. № 8.

2) Щоденника ген. Хорунжого Н. Ханенка надр. въ „К. Ст.“ 1884—1886 рр.

3) Надрук. въ 1883 р. №№ 1 і 3.

4) „Україна“ 1907 р. № 11—12 с. 254.

в 70-х та 80-х роках відносини Костомарова до його старого „соузника“ і приятеля були дуже ворожі. Дещо в цих відносинах стане ясніше, коли будуть надруковані листи Куліша до Мик. Ів.; вони залишилися серед рештків архіву Костомарова, про який ми згадували вище. В листопаді 1882 р. редакція „Київ. Ст.“ вже одержала статтю Мик. Ів. „П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная деятельность“, і Лебединцев писав авторові 30-го числа цього-ж місяця таке:

Многоуважаемый Николай Ивановичъ!

Статья Ваша „Кулишъ“ и проч. получена мною исправно. Я могъ бы ее и в декабрьской книжке помѣстить; но печатаніе оной пошло такъ быстро, что въ ту пору был конченъ научно-литературный отдѣлъ и шли материалы, а къ нимъ по самой природѣ вещей „Кулишъ“ примѣщаться не могъ. Ни извѣстить Васъ о семъ, ни спросить, что дѣлать, я не могъ и потому, что статья была получена какъ разъ въ тотъ день, когда телеграфъ во всѣ концы Россіи оповѣстилъ о постигшей Васъ тяжкой болѣзни. Итакъ оставилъ я эту статью на новый годъ съ намѣреніемъ, если Вы противъ него не будете, помѣстить ее во 2-й, т. е. февральской книжкѣ, а это потому, что въ первой должно идти „Жидотрапаніе“, двумъ же большими статьямъ одного автора, и притом такового и толикого, в одной книжкѣ не годится, да и самому изданію нерасчетъ. И „Жидотрапаніе“ не все пойдетъ в первую книжку, но или одна третъ, или нѣсколько больше половины, чего я въ эту минуту еще не рѣшиль. Въ этой статьѣ можно остановиться въ двухъ мѣстахъ: или тамъ где Сахно съ сотникомъ въ корчму пріѣзжаютъ, или тамъ, где Львовскій арци-рабинъ порѣшилъ извести его. Выпалить въ одинъ разъ—это даже для читателя вредно, а „подратувать“ его вниманіе—въ этом обояудный интересъ.

Вчера я получилъ Вашу книгу¹⁾ и одновременно письмо брата Даниила, который пишеть, что Вы послали мнѣ письмо. Письма Вашего я не получалъ, а за книжку преискренно благодарю. И самъ прочитаю, и рецензію закажу—не кому иному, какъ Вл. Б. Антоновичу, ибо ему одному въ семъ дѣлѣ приличествуетъ слово.

Братъ Даниилъ пишеть, что Вы уже пишете обзоръ „Кiev. Старины“ для „Прав. Вѣстника“. Пошли Вамъ, Господи, за то доброе здравіе и мно-
гая лѣта, симъ бо образомъ могутъ фонды „Старины“ подняться и при-
ложиться й лѣта живота. Но будьте добры, подождите съ окончаніемъ
обзора до присылки Вамъ и Декабрьской книжки, которая выходитъ се-
годня и завтра вышлеется Вамъ заказною. Эта книжка лучше другихъ,
а въ объявлениі о продолженіи изданія, слѣдующемъ послѣ заглавнаго
листа, отмѣчены новыя весьма интересныя статьи. Въ этой же книжкѣ
есть статейка (въ „Извѣстіяхъ и замѣткахъ“) подъ заглавіемъ „Протопопъ
Комаръ“, затрагивающа на исторической почвѣ вопросъ о второбрачіи
священниковъ. Прочтите ее и связанное съ нею свадебное приглашеніе
гетманової Апостолової.

Кромѣ помѣщенныхъ въ объявлениі статей и материаловъ, есть у
меня много драгоценнѣйшихъ вещей, а въ числѣ ихъ бумаги Сулимъ и
Забель. Вообще, истекшій журнальный годъ показалъ, какія богатства
нашої історії лежать нетронутыми. Съ разработкою ихъ історія долж-
на получить другой колоритъ и дать иные выводы. Викторовъ²⁾ пишеть,
что некому въ Москвѣ дотронутися до архивовъ б. Малороссійского

1) Очевидчики, окріємий відбиток монографії „Мазепа“.

2) Олексій Єгорович Викторов (1827—1883), відомий археограф і бібліограф, голова Московських архівів.

приказа, Минис. Юстиції и Н. А. Маркевича, а черезъ дорогу отъ меня лежитъ въ грудахъ архивъ б. Кіево-губернської канцелярії, часть архивовъ Малороссійской Колегіи и мн. др. Все это ждетъ рукъ и свѣта, и, благо народи мнози подвигаются со всѣхъ сторонъ, какъ и говорилъ въ свое время Мельхиседекъ. Одна бѣда: скудость въ средствахъ. Истекшій годъ далъ дефициту свыше 3-хъ тысячъ. Я все свое отдалъ, часть прихватилъ и еще въ долгу остался. Если не вывезетъ нынешній годъ, я умру руки предъ народомъ... Ибо сверхъ всего я не знаю, что день, что ночь, людей же и Бога давно отцурался. Охъ горе! А кортить, Боже, какъ кортить еще потянутся.

Простите за сюю откровенность, иначе Вамъ писать не могу, но сказанное мною въ семъ припадкѣ, надѣюсь, сохраните въ сердцѣ Вашемъ.

Искренно и глубоко преданный Вамъ Θ. Лебединцевъ».

Приписано з боків листа: 3) „Вашъ сотникъ Вендухъ называется нѣсколько иначе. Это доподлинно, по документамъ, знаетъ Лазаревский. Онъ мнѣ говорилъ, да я забылъ. Пошлю сейчасъ спросить. 2) Пытаюсь составить виньетку для „Старинъ“ изъ старыхъ кафель. Если Вы видѣли, что это за драгоценность. Тутъ вся жизнь, вся исторія наша¹⁾. Левицкаго (Нечуя) по Вашему слову і собственному рѣшилъ я въ подлинникѣ, но въ приложениі печатать. Надо, однако, въ Петербургъ на цензуру отправлять, а тамъ что скажутъ, не знаю“.

В грудні 1882 р. Лебединцевъ писав Костомарову:

„Многоуважаемый и преблагій Николай Ивановичъ! Простите Бога ради, что я такъ замедлилъ съ отвѣтомъ. И у меня много бѣдъ, а наибольшая въ томъ что я вдругъ лишился корректора, и держалъ самъ корректуру, до того уже дошелъ, что и Racierža некогда было Zmówić.

Переходя къ дѣлу, я недоумѣваю, у кого — у Лескова или у Аксакова — занять мнѣ словъ, чтобы возблагодарить Васъ въ мѣру напхану и потрясну за премногое Ваше попеченіе о нашей „Старовинѣ“, какъ пишутъ „Старину“ галичане. Это понуждаетъ меня имѣть „очи до Бога“, какъ научаль дякъ Ян. Нехай Вамъ Богъ віка прибавить, здоровячко и все добрѣ препошло! Меня это очень ободряетъ и надеждами окрыляетъ, я то и здохъ бы, какъ Мазепа по допроснымъ пунктамъ Герцику.

Съ вашимъ „Жидотрепаніемъ“ была знатная препона въ цензурѣ. (глав) цензоръ просто было зачеркнулъ или, по галиційски, исчеркнулъ тѣ мѣста, где цадикъ начинаетъ о Толюѣ, о Сахно, о пр. дѣвѣ; но я предложилъ маленькую перемѣну и тѣмъ едва умолилъ. Когда получите январскую книжку, а она только не сброшюрована, то увидите, что я выторговалъ такую перемѣну, которая не только не повредила дѣлу, но устранила всякий поводъ къ чьему либо замѣчанію. Одно слово про клятый онъ уже и послѣ сдѣлки повычеркнулъ вездѣ, да я за тѣмъ не плакалъ, такъ какъ и вообще дѣло коснулось лишь немногихъ словъ. По политикѣ редакторской окончаніе „Жидотрепанія“ я отношу къ 3-й книжкѣ, а во второй, которая завтра уже начинается наборомъ, пускаю „Кулиша“ Вашего. Сдѣлать иначе, значило бы класть въ одну ложку два гриба, да еще какіе. Кромѣ того, надо и читателей поддразнить.

Съ грошима не забарюсь, какъ только объемъ опредѣлится, а если угодно, то и раньше вышлю. Подписка улучшается.♦

¹⁾ З 1883 р. „К. Стар.“ мала нову штучну окладинку і візерунок її складався з копій старовинних Укрایнських кахоль.

Лазаревскій не говорилъ мнѣ, чтобы у него было какое дело о Вендухѣ или Шендухѣ (вѣроятнѣе, Кендухѣ), а впрочемъ, спрошу и Вамъ отпишу.

Негалевскаго переводы обязываюсь доставить Вамъ, когда будете въ Киевѣ, и въ томъ никакого сомнѣнія не имѣйтѣ.

Въ 83 году „К. Старина“, уповаю, будетъ значительно лучше. Добрые люди шлютъ отовсюду. Драгоцѣнѣнъ актъ допроса Герцику (подлинный) который я получилъ вчера отъ А. П. Барсукова. Драгоцѣнныи Сулиминскія и Забѣлинскія бумаги, которыя уже у меня. Вчера часть бумагъ Григорія Полетики получилъ обѣщають и дальше. Жду также навѣрно обрывковъ Решетиловскаго архива отъ Ставровскаго. Хлопоталъ у Дрентельна о дозволеніи проникнуть въ его архивъ, равно о передачѣ въ центральный Архивъ стараго архива Кіевск. Губ. правленія, т. е. б. Кіево-губ. канцеляріи, Кіевс. намѣстничества, Генер. Губернаторства, Малорос. Коллегіи (часть) и пр., и пр. Кажется, то и другое будетъ устроено. Такъ обр., будетъ открытъ и въ порядокъ приведенъ этотъ богатѣйшій архивъ, въ которомъ несомнѣнно есть и дѣло о Желѣзнякѣ, на что и записки Хоецкаго даютъ указанія.

Не соберусь никакъ Румянцевскую переписку окончить, а надо. Хочу налечь на беллетристику, но не въ ущербъ наукѣ, хочу и переводную съ польскаго допустить. Выписалъ Ежа Z burzliwy chwili, гдѣ представлена Хмельницкій. Хочу также пана Стемпковскаго, доктора Ролле, въ переводѣ и съ примѣчаніями, помѣстить.

И. С. Аксаковъ прислалъ весьма сочувственное письмо и обѣщаеть въ своей „Руси“ о нашей Старинѣ возлаголать.

Стемпковскій—скряга предлагаетъ купить его изданія (т. е. право) и Запорожскій архивъ, а больше, говоритъ, давать Вамъ не буду, ибо никто, говоритъ, меня не хвалитъ.

Что обѣ Умани не Вы написали, и я жалѣю. Написанное Смоктіемъ bardzo lekke да печатать тогда нечего было.

Не дадите ли Вы мнѣ указаний для обработки Лазаря Барановича? Его біографію (5 л.) прислалъ мнѣ одинъ законоучитель черниговскій. Фактовъ много, группировка недурна, но нѣтъ раздѣлки на лица, ни тогдашняго политического положенія. Лазарь пѣль лазаря передъ Москвою, когда его духовенство было настроено совсѣмъ иначе.

Еще разъ желаю Вамъ отъ Господа Бога всего Лучшаго а найпаче здоровья.

Искренно преданный Вамъ Ф. Лебединцевъ».

Приписка з боку листа: „Імѣються точныя свѣдѣнія, что „К. Старину“ съ появленiemъ рецензіи о ней въ „Прав. Вѣстникѣ“ стали считать благонадежною“.

Костомаровъ бувъ незадоволений, що редакторъ його „Жидотрепаніе растрепавъ“ на дві книжки, але було вже пізно, якъ і придержати до дальшого часу статтю „Куліша“, про що прохавъ М. Ів. въ листі 17-го. Т. Г.—ч одповідавъ йому 24 січня 1883 року такъ:

„Многоуважаемый и добрѣйшій Николай Иванович! Я и самъ отчасти жалѣю, что раздѣлилъ Ваше „Жидотрепаніе“, но я трактовалъ его, какъ свячене, котораго по трошку давать надо, правъ ли я или нѣтъ, рѣшить трудно. Мнѣ кажется, что у редакторовъ и у авторовъ точка зрењія и стремленія различны: послѣдніе, заодно съ читателями, ищутъ цѣльности впечатлѣнія, и въ этомъ они сто разъ правы, а редакторы, подобно поварамъ, стремятся устроить разнообразіе въ мѣсячномъ обѣдѣ или общемъ блюдѣ и усилить либо продлить впечатлѣніе отъ того, что имѣетъ наибольшій интересъ.

Кто знаєтъ, однако,—быть можетъ, раздѣленіе „Жидотрепанія“ поддержало въ комъ либо интересъ къ Киевской Старинѣ.

Что до „Кулиша“, то увы! Онъ давно уже набранъ и идетъ первою статьею въ февральской книжкѣ. Выкинуть его теперь нѣть уже никакой возможности: книжка совсѣмъ оканчивается, а надобрать статью равнаго объема мудрено. Недоумѣваю, однако, почему бы нужно было воздержаться съ Кулишемъ. Цензоръ ничего не возразилъ и только два два или три слова измѣнилъ (вм. истязать—наказать и пр.), для меня же что пропущено цензурою, то и свято. Вообще же „Кулишъ“ безобиденъ и никакой пертурбациії произвести не можетъ.

Кибальчику¹⁾ можно вѣрить лишь на $\frac{1}{4}$. Человѣкъ онъ весьма склонный къ преувеличеніямъ. Я говорилъ съ братомъ П. Г. объ Успенской церкви, и онъ рѣшительно не допускаетъ существованія теперь той церкви, въ которой Хмельницкій присягалъ. Та сгорѣла, и можетъ быть какіе либо брусья изъ нея попали въ нынѣшнюю.

Суворину и Шубинскому можно бы отвѣтить, что „не візьме чорт Вашего „Историческаго Вѣстника“, и „Кievская Старина“ никакая ему соперница. Они богаты деньгами и подпискою, мы—только теплымъ сочувствіемъ. Не будь этого сочувствія, я давно бы бросилъ дѣло. Долго ли проживу, не знаю. Дай мнѣ кто нибудь 10.000 р. до усмотрѣнія, тогда и я сказалъ бы: „побачимо, чій батько дужчій“. Другими словами, если бы я имѣлъ средства давать листовъ по 15 въ мѣсяцъ въ книжкѣ, заказывать приложенія у Панемакера, употреблять самую лучшую бумагу и не только оплачивать но даже заказывать статьи, не стѣсняясь размѣрами гонорара, тогда возможна была бы конкуренція. Теперь у меня 500 подписчиковъ, а у нихъ, вѣрно, тысячи двѣ. Притомъ тамъ нѣсколько предпріятій, другъ друга поддерживающихъ, и къ ихъ собственному вполнѣ приложими слова „добре чортови въ дудочку грati, сидя въ очерті,—одну злама, другу виріже“...

Сейчасъ Терновскій Ф. А.²⁾ говорилъ мнѣ, что Голубевъ³⁾ (доцентъ, у котораго малорусскій переводъ Евангелія 1581 г.) возвратившись изъ Львова, заявляетъ, что по сличеніи этой рукописи съ какимъ то польскимъ переводомъ онъ не даетъ ей никакого значенія, называя ее контекрипцію съ польского. Но я готовъ ему сказать: „одури того, въ кого носа нема“. Я самъ читалъ эту рукопись и могу сказать, что она наша, хоть и волынская. Всячески я Вамъ доставлю ее, какъ Богъ въ Киевъ принесеть>.

„Батюшокъ“ Левицкого вскорѣ въ главное управлениe пошли, и тогда Данилевскому⁴⁾ напишу; а пока, уступая общему напору, отдалъ въ переводъ романъ Ежа о Богданѣ Хмельницкомъ, чтобы было легкое чтеніе. Переведу и „Стемпковскаго“ доктора Ролле. Въ Мартовской книжкѣ будетъ „Семенъ Гаркуша“ по архив. источникамъ. Статей много шлютъ, документовъ всякихъ еще больше, но подписка едва-едва поднимается. Хотѣлось бы знать какое впечатлѣніе производитъ наша обертка. Я получилъ изъ Вѣны замѣтку о такихъ же кафляхъ въ Галиції, гдѣ это художество и теперь процвѣтаетъ. Не взялся ли бы какой свѣдущій человѣкъ поговорить вообще о малорусскомъ художествѣ по поводу нашей обертки и моего къ ней объясненія? Вѣдь это *tabula rasa*.

Говорилъ мнѣ А. О. Вороновъ, что у него въ рукахъ была книжка XVII ст. на французскомъ языке подъ заглавиемъ „La Pologne et Cosa-

¹⁾ Київський колекціонер, непевний, як більш комерційна, ніж наукова людина.

²⁾ Відомий учений, профес. церковної та руської історії.

³⁾ Проф. Київ. дух. академії.

⁴⁾ Російський письменник, тоді редактор „Правит. Вѣстн.“

ques“ или что то въ этомъ родѣ, а въ той книжкѣ въ началѣ пространный разсказъ о пребываніи Богдана (Хм.) въ Парижѣ. Дававшій ему эту книжку его знакомый утвердительно говорилъ, что она есть въ Имп. Пуб. Библіотекѣ. Не можете ли поискать и извлечь это крайне интересующее извѣстіе?

Вашу „Руину“, а затѣмъ и „Мазепу“ я немедленно по полученіи сдалъ И. П. Новицкому¹⁾ для составленія бібліографическихъ замѣтокъ; но онъ какъ получитъ Вашу книжку, такъ и запьетъ. Ужасная злость береть! Вчера былъ у него: говоритъ, что на вторникъ изготовить, но отъ него водкой несло. А талантливий и свѣдущій человекъ! Антоновичъ заваленъ работой. Вчера передалъ ему Вашъ поклонъ и что будете къ нему писать. Тамъ же узналъ, что Багалѣй²⁾, а не Буцинскій²⁾ выбранъ въ Харьковъ. О Буцинскомъ рецензію написалъ Антоновичъ и немножко его пошарпалъ за батька Богдана. Словомъ: эрудиція плоха, и ссылки, и пріемы недобросовѣстны. Это несогласимо будетъ съ Вашимъ о немъ отзывомъ, но и здѣсь извѣстно, что Вы по добротѣ сердечной похвалили, да кромѣ того Вамъ и не съ руки было побивать того, кто съ Вами обѣ одномъ лицѣ писалъ.

Архивъ генераль-губернаторской канцеляріи еще мнѣ не открыли и архива кіево-губернской канцеляріи еще не передали въ Центральный; но надѣюсь, что это устроится.

Тутъ въ одномъ мѣстѣ есть современная Уманской рѣзни картина оной. Хочу добыть. Скальковскій³⁾ прислалъ мнѣ письмо Гладкого. Оказывается, что въ Сѣчи полковниковъ не было, а давался санъ полковника и перначъ тому куренному, который назначался въ походъ; по возвращеніи онъ отдавалъ перначъ, а съ нимъ и званіе полковника. Не потому ли и Желѣзнякъ назывался полковникомъ, и не былъ ли онъ назначенъ подъ Умань Кошемъ?

Глубокоуважающій Васъ и искренно преданный Вамъ Т. Лебединцевъ“.

IV.

Фінансова справа „Київ. Стар.“ стояла досить негарно. Витрати на перші роки видання перебільшували, як це завжди буває въ новому ділі, здобутки: передплатників було на початку квітня 1882 р. 700, а потім набігло ще бльш двох сотень, але на другий 1883-й рік їх зменшилося (однак перші роки передплатників було мало не 700—800), бо відпали випадкові передплатники, наприклад московські та інші великоросійські релігійні люди, що сподівалися знайти въ часопису „Київська Старина“ описи київських та інших монастирів, печер, життєписи святих то-що. Лебединцевъ з першого до останнього часу видання „К. Стар.“ завше скаржився, що він несе збитки, що йому ні з чого жити, що доведеться кинути видання журналу. Покинувши думку про здобування грошей на утримання себе й чималої родини будівництвом у Київі, Т. Г—ч мріяв збудувати такий орган, що давав-би йому через рік—два і прибуток на зразок „Русской Старинѣ“ або „Историч. Вѣстника“, що почав видаватися въ 1880 р. і за два роки став дохідним підприємством. Навіть мріялось і про долю „Вѣсти. Европы“... Брат Т. Л—ва Данило Гаврилович, писав йому: „Стасюлевич (ред. „В. Е.“) въ 1-й и 2-й годъ изданія Вѣс. Ев. получилъ убытокъ, на 3-й годъ изданіе окупилось, а затѣмъ сдѣла-

¹⁾ Знавець архівів і української історії, відомий у Київі з 70 по 90 роки.

²⁾ Історики, проф. Харківськ. Ун—ту.

³⁾ Історик, що писав і видавав матеріали про Запоріжжя.

лось постоянною арендою или дойною коровою"¹⁾). А справа з „Київ. Стар.“ йшла інакше. Хоч продавати одягу Теоф. Гавриловичу не траплялося, але й купувати не випадало на Київстаринські зиски.

Оді скарги та надії й примушували редактора вигадувати різні способи, щоб побільшити здобутки з „Київ. Стар.“. Між іншим Лебединцев вишукує дешеву перекладну або дармову українську beletristiku і разом лякається її, як-би вона не одбила російських передплатників. Великі засоби вживає він, щоб одержати у Петербурзі „рекомендації“, щоб передплачувати журнал по школах та по інших установах (мітр. Київський Платон, після заходів П. Г. Лебединцева рекомендував передплату у себе по епархії). Теоф. Г—ч робив навіть „мины н'єкія“ до Д. Толстого, тодішнього Мін. Внутр. Справ, про грошову державну субсидію.

Про всі ці клопоти та заходи Лебединцев і пише Костомарову в 9, 10 та 11 листах за один тільки місяць Лютий 1883-го р.

13 го числа він пересилає М. І. гонорар і каже: „Сп'єшу очистить себе многоуважаемый и добреїшай Николай Ивановичъ отъ лежащаго на мнѣ долга передъ Вами и, не ожидая выхода книжки, въ которой конецъ „Жидотрепанія“, выслать надлежащій гонораръ по такому расчету.

Ізъ „Жидотрепанія“ вишло $2\frac{1}{2}$ печатн. листа, что по цѣнѣ 200 р. за лист составляеть—500 р.

Ізъ „Кулиша“ вишелъ неполный листъ, именно безъ 2-хъ стр., или $\frac{1}{8}$ части, что при листовой цѣнѣ 100 р. даетъ 87 р. 50 к.

Въ „Жидотрепанії“, кроме $2\frac{1}{2}$ листовъ, есть еще десятка три строк, но мнѣ засчитываются пустыя мѣста в началѣ и концѣ, каковыя есть теперь да и прежде были. Итого причитается—Вамъ 587 р. 50 к.

А за висылкою въ редакцію „Дѣла“ не уплаченыхъ до конца года 12 р. за заказанный Вами экземпляръ газеты и 1 р. за „Крашанку“ всего же 13 р.—осталось 574 р. 50 к., каковые полностью при семъ препровождаю.

Хотя говорятъ, что долгъ платежемъ красень, но и сего для меня не довлѣТЬ, и прошу Васъ принять еще мою сердечную благодарность за то, что дали мнѣ возможность украсить первыя книжки сего года „Трудами плодовъ Вашихъ“.

Теперь нѣсколько словъ о „Старинѣ“ нашей. Положеніе ея прежнее,—неопределеннное, критическое. Подписка, поднявшаяся было на 20% противъ прошлогодней, теперь опять съ нею сравнялась. Предоставленное самому себѣ, т. е. обыкновенному теченію, изданіе не выдержить не только 5-ти лѣтняго искуса, какъ „Русская Старина“ но даже и трехлѣтняго, а оно должно бы имѣть серьезное значеніе въ нашемъ умственномъ направленіи и движеніи. Его нельзя бросать въ виду первой неудачи, отъ чего я, по финансовымъ средствамъ, недалекъ. Его нужно бы всѣми силами поддерживать,—я могу и другую работу найти, но врядъ ли скоро могла бы явиться другая „Кievская Старина“.

Важно было бы определить причину неуспѣха „Кiev. Старини“. Однако новостю дѣла нельзя сего объяснить, ибо много о ней бодраго сказано, а дурного, кромѣ „Старини“ нигдѣ ничего. Не печатали, а писали и говорили, что журналъ скучень, что надо бы повѣстей, романовъ. Хотя и съ ущербомъ для чистой исторіи, я рѣшился уступить этому требованію, но врядъ ли и это поможетъ и едва ли въ этомъ корень неудачи. Мнѣ кажется,—главные причины въ той деморализації, которая ведется чуть ли не со временемъ Выговскаго, въ томъ извращеніи понятий о Южной Руси, ея значеніи въ общей жизни Россіи, и конечно, ея

¹⁾ Відд. Рукописів Всен. Б—ки, III, № 6809.

исторії, которое примѣчается равно въ малорусской, какъ и въ русской публикѣ. Единая недѣлимая Россія—воскликаютъ Юзевовичи, слѣд., нечего трогать Южной Россіи, ея исторіи, языка и пр., а слѣд. и никакого такого журнала не нужно. Кто думаетъ иначе, того уже и сепаратистомъ и чѣмъ угодно готовы считать. Посылка вѣрная, а въ заключеніи ложь, ибо въ заключеніи больше, чѣмъ въ посылкѣ. Если Вы раздѣлите сей мой взглядъ, то не признаете ли возможнѣмъ особою гдѣ либо статьею просвѣтить всероссійскую публику насчетъ значенія южнорусской исторіи и этнографіи въ общемъ нашемъ образованіи и умственномъ развитіи да и жизни государственной? Статья эта имѣла бы, конечно, характеръ публицистический, а не научный, а потому она и должна бы явиться въ большой газетѣ, какъ „Новое Время“. Что она помогла бы „Кievskой Старинѣ“, въ томъ я не сомнѣваюсь. Я глубоко, по крайней мѣрѣ, убѣжденъ въ томъ, что россійская публика сильно на нашъ счетъ заблуждается и что ей крайне необходимо такое просвѣщеніе.

Писалъ бы еще, да уже некогда. Скажу одно: статьи и материалы прибываются, а подписька идетъ подло.

Помогайте намъ, подкрепляйте насъ, а къ Вамъ мы всегда съ величимъ почтеніемъ и искреннею преданностью. **Ф. Лебединцевъ**.

На другой-же день, 14-го лютого Т. Г—ч пише:

Простите, Многоуважаемый Николай Ивановичъ, что я замедлилъ отвѣтомъ на Ваше письмо и благодарностью за присланную при немъ замѣтку о Почаевѣ. Быть можетъ, причиною сему было и то горькое ощущеніе, которое я испыталъ, получивши отъ Васъ въ слѣдъ затѣмъ подписанную плату. Не знаю, чѣмъ могло быть вызвано это обстоятельство и что бы оно означало. Догадываться, конечно, можно, но подъ часть лучше быть недогадливымъ. Утѣшаю себя тѣмъ, что цѣною всякаго рода ощущеній мнѣ удалось, однако, спасти отъ рѣшительной гибели изданіе, которое можетъ окрѣпнуть и быть полезнымъ. Уже теперь имѣю на это надежду.

За симъ примите мою искреннюю глубокую благодарность за присланную замѣтку и позже Вашего славнаго Богдана, иже четвертымъ типомъ издалося. Я его немедленно сдалъ Антоновичу на рецензію, и надѣюсь, что онъ теперь не смikitитъ, какъ прежде съ Мазепой¹⁾). Впрочемъ, и относительно сего надѣюсь исправить его вину и его же руками, когда кончатся Ваши „Мазепинцы“ и выйдетъ 2-мъ изд. „Мазепа“, что, какъ я слышалъ, исполнится скоро. Это тѣмъ болѣе желательно, что у Антоновича, какъ самъ онъ говорилъ, есть много документовъ о Мазепѣ не изданныхъ, а мнѣ вскорѣ обѣщали изъ Переяслава „Лѣтописецъ“, въ которомъ, судя по доставленнымъ выдержкамъ, найдется немало новаго и любопытнаго.

О „Батюшках“ и Галаганѣ отозвался ко мнѣ непривѣтливо, а здѣсь не только всѣ въ восторгѣ, но читавшіе эту повѣсть въ подлинникѣ единогласно признали, что отъ переложенія (!?) она много выиграла, а главное—избавилась отъ присущей автору слашавости. Мнѣ она нравится наиболѣше тѣмъ, что многолистная и безплатная и въ голодные мѣсяцы куда какъ пригодится.

О приключеніи съ Вами у арки²⁾ поскорѣль, да слава Богу, что оно недорого обошлось.

¹⁾ На „Мазепу“ К—ва В. Б. Антонович рецензії не написав; а на „Б. Хмельницкого“ надрук. за підписом В. А. в „К. Ст.“ 1884 р., № 6.

²⁾ Коло Арки Генер. Штабу, на Вел. Морській вул. в Петербурзі на початку 1883 р. Мик. Ів. мало не роздавили коні.

Располагаете ли на съездѣ въ Одессу ъхать? Я настолько, что и би-
летъ получилъ.

Позвольте пожелать Вамъ полнаго здоровья и успѣха въ трудахъ
Вашихъ. Глубокоуважающей Васъ и сердечно преданный Θ. Лебедин-
цевъ“.

23-го того-ж таки лютого редакторъ „К. Ст.“ посылає К—ву нового
листа:

„Сердечно и глубоко Вамъ благодаренъ, многоуважаемый Николай
Ивановичъ, за Ваше послѣднее письмо и переговоры съ достойнѣйшимъ
всякаго поченія Аѳанасіемъ Федоровичемъ¹⁾.

Я охотно послѣдовалъ бы его совѣту теперь же, но вотъ въ чемъ
дѣло. Еще въ половинѣ генваря я послалъ Демьянову²⁾ экземпляръ за
прошлый и первую книгу нынѣшняго года и продолжаю посыпать, а въ
письмѣ написалъ только, что посыпаю въ благодарность за его внима-
ніе по службѣ и на знакъ того, что, оставивъ официальную службу дѣлу
просвѣщенія, не перестаю частнымъ трудомъ служить тому же дѣлу.
Прибавилъ, что въ прошломъ году не посыпалъ, не надѣясь довести
до конца года, а въ нынѣшнемъ явилась нѣкая надежда на продолженіе
дѣла, потому и посыпаю. Просить теперь сразу о рекомендациіи неловко,
да и ненадежно, когда неизвѣстно, какъ принято Демьяновымъ мое под-
ношеніе. Важно здѣсь знать, какъ принято. Конечно, онъ не читалъ, да и
не можетъ читать, но самое подношеніе, вѣнчакъ видъ изданія, объемъ
его, перечень статей—все это могло оставить въ Демьяновѣ извѣстное
впечатлѣніе. Вотъ это именно впечатлѣніе и нужно было теперь знать,
чтобы сдѣлать дальнѣйшій шагъ—просить рекомендациіи, если оно сколько
нибудь благопріятно.

Узнать это Аѳанасію Федоровичу не будетъ никакого труда. Какъ
онъ самъ, спасибо ему, выписываетъ „Старину“, то стоитъ ему вскользь
упомянуть въ разговорѣ, чтобы вызвать такой или иной отзывъ Демья-
нова. А можетъ быть, возможенъ былъ бы и такой вопросъ: Вы-де
получаете... какъ Вамъ показалась?

Не примете ли, многоуважаемый Николай Ивановичъ, на себя трудъ
попросить Аѳанасія Федоровича объ этой маленькой услугѣ? А она
для меня не маленькая была бы, ибо Аѳан. Федор., какъ читатель и
подписчикъ, могъ при семъ свое мнѣніе сказать, а это уже нѣсколько
протерло бы дорогу.

Есть одно обстоятельство, ничтожное по существу, но которое по сов-
паденію времени кажется мнѣ какъ будто благопріятнымъ признакомъ.
Именно послѣ посылки мною экземпляра Демьянову поступило предло-
женіе объ обмѣнѣ изданіями отъ Журнала Мин. Нар. Прос., а за редак-
тора подписался извѣстный фаворитъ Демьянова Георгіевскій³⁾. Этотъ
журналъ не мѣняется, какъ казенный, и прежде не предполагалъ, и въ
этотъ годъ предложилъ лишь въ концѣ генваря. Не сказалъ ли Демьяновъ
Георгіевскому: предложите обмѣнѣ, да присматривайтесь, можетъ быть
и рекомендовать можно. Но у Георгіевскаго рожа, говорятъ и мерзкая, и
такая же точка зрѣнія. Я конечно, обмѣнѣ принялъ, но и теперь, мнѣ ка-
жется, что-нибудь въ этомъ родѣ есть. Аѳанасій Фед., просто загово-
ривъ съ Демьяновымъ о „Старинѣ“, могъ бы тѣмъ самимъ и это рас-
крыть, если тутъ что есть, а одно простое упоминаніе не обязывало бы
его къ рекомендациіи, ни въ какой либо просьбѣ.

Что до Дрентельна, то на него нельзѧ надѣяться. Онъ могъ бы Тол-

¹⁾ Бичков директ. П-бурзької Публічн. Б-ки.

²⁾ Мін. Нар. Освіти на той час.

³⁾ Службовець М. Нар. Осв., голова ученого комітету М. Н. О. на той час.

стому¹⁾ рекомендовать, а не Демьянову. При томъ онъ какой то безучастный, хотя не только выписываетъ, но и читаетъ „Старину“. О Бибиковѣ ему очень понравилось, какъ говорили, что такія статьи могутъ быть полезны для края. Едва-ли, впрочемъ, не онъ того мнѣнія, что въ „Старинѣ“ проглядываетъ наклонность къ украинофильству. Мнѣ передавалъ это цензоръ, а я ему сказалъ: надо умѣть читать, тогда и наклонности не примѣтите.

Ежъ единственно годный для перевода: онъ и талантъ, и болѣе всѣхъ объективенъ; да и заказъ перевода сдѣланъ раньше, чѣмъ появилось начало въ „Русской Мысли“.

Какъ образчикъ мнѣній о „Старинѣ“: какой то Максимовъ пишетъ мнѣ, что они (въ Курской губ.) были того мнѣнія, что въ ней только о гетьманщинѣ пишется.

Будьте здоровы и дай Богъ всего доброго!

Искренно преданный Вамъ Ф. Лебединцевъ.

Приписки з боку листа: 1) Добылъ я портретъ кн. Константина Острожского и хочу приложить, да и біографію кстати. 2) Исторія изысканій Кіевскихъ древностей обѣщаєтъ быть очень интересною. Я пріобрѣль свыше 1000 листовъ бумагъ обѣ этомъ, которыя теперъ разбираетъ Антоновичъ.—Попалась мнѣ также переписка рабовъ Потемкина—Гарновского и Попова съ разными лицами. Очень интересны, да разобрать некогда. Есть письмо одной барыни къ Потемкину, гдѣ онъ о нѣкіихъ дѣйствіяхъ пишетъ мужскимъ слогомъ, называя вещи по имени. 3) Ужъ не послать ли экземпляръ („К. Ст.“) и гр. Д. А. Толстому и не повести ли мины нѣкія на счетъ той же субсидіи и въ этомъ направленіи, дабы развѣдать, какою путью удобнѣе? Собственно, гр. Толстой благоволилъ ко мнѣ, да такъ злые люди разроднили сердца. 4) Гдѣ помѣщенъ разказъ о пребываніи Хмельницкаго въ Парижѣ, болѣе точныхъ свѣдѣній добыть не могу. А очень хотѣлось бы имѣть въ печати этотъ разказъ.

V.

Коли за перші три місяці 1883-го року з'ясувалося, що передплата на „Київську Старину“ навіть зменшилася, порівнюючи з попереднімъ рокомъ, Лебединцевъ занепав духомъ. Допомоги чекати не було звідки; порада Костомарова звернутися до заможнихъ українцівъ-меценатів навела редактора на гіркі думки²⁾. В листі до нього 14-го квітня 1883 р. Т. Г-ч хоронив „Київ. Стар.“ і писавъ, що замисливъ шукати наново службової посади.

Многоуважаемый и добрѣйший Николай Ивановичъ!—пише Л-в.—Не выразимо тяжелое впечатлѣніе произвела на меня переданная Вами бесѣда Ваша съ Бычковымъ. Я никогда не думалъ, что онъ столько добра. Впрочемъ, я не имѣю никакого права къ кому либо претендовать, я могъ бы лишь кое-что въ опроверженіе сказать въ родѣ того, что такие же государственные вопросы разрабатываются и „Киевск. Старина“, какъ и Комиссія³⁾, но первую могутъ тысячи читать, а вторую развѣ десятки, равно что газета можетъ лишь перемалывать то, что даетъ наука. Но и это говорить, кажется, напрасно.

Передать въ Комитетъ⁴⁾ значить обречь на явную гибель. Тамъ для

¹⁾ Гр. Д. А. Толстой на той час Мін. Внутр. Справ.

²⁾ Г. П. Галаганъ допомагавъ Т. Лебединцеву тільки своїмъ кредитомъ, обраховуючи його векселі.

³⁾ Київська Комісія для розб. стародавн. актів.

⁴⁾ Вчений комітет Мін. Нар. Осв.

дѣла членъ одинъ—Савваитовъ, а для разсужденій и осужденій найдется много, хотя лично я никого, кромъ Савваитова, не знаю. Написалъ бы ему, да что толку: вѣдь его душа иная Совѣтъ обратиться къ Галагану и Тарновскому вызывалъ во мнѣ горькую улыбку. Первый все излишнее для себя давно записалъ на Коллегію, а самъ єздить на одрахъ и живеть не по чину, а второй прошлымъ лѣтомъ едва не былъ проданъ съ молотка. Если бы была подобная возможность, я давно ею воспользовался бы. Терещенки—тельцы златые дали бы лишь тогда, когда имъ пообѣщали бы орденъ.

Братъ Даниилъ Г. передалъ Вамъ, конечно, свою бесѣду съ преосв. Леонтиемъ, который, по моей просьбѣ, также обращался съ ходатайствомъ. Ему иначе Демьяновъ говорилъ, но я болѣе вѣрю тому, что онъ Бычкову говорилъ. Просялъ (писалъ?) я и митр. Платону, хотя не знаю, какъ онъ принялъ мое письмо.

Что же теперь дѣлать? Вижу, что надо къ смерти „Старинѣ“ готовиться Сердце кровью обливается, когда подумаю о томъ сочувствіи, которое она всюду вызвала и которое рѣдкій день не приносить мнѣ материала или статьи. „Кому вся сія будутъ?“ Почто гибелъ сія наступаетъ? Но законъ смерти неумолимъ...

Я не прошу Васъ вновь бесѣду поднимать о „Старинѣ“ съ Аean. Фед. (Бычковымъ), но Вы очень меня обязали бы, если бы приняли на себя трудъ спросить его, не сказалъ ли Демьяновъ чего либо по второй моей просьбѣ о принятіи меня вновь на службу, по наступленіи смерти „Старинѣ“. Мнѣ очень хотѣлось бы имѣть отвѣтъ и на этотъ вопросъ. Когда я руки къ наукѣ протягиваю, а она меня назадъ толкаетъ, я долженъ въ экономы, въ приказчики идти. Лучше ли будетъ для науки, если и всѣ, въ моемъ положеніи находящіеся, будутъ отвергнуты наукою и станутъ экономами, вопросъ можетъ быть и праздный, но напрашивается невольно. Я, впрочемъ, одно желалъ бы знать, точно ли я и ни въ какомъ иномъ видѣ пригоднымъ не признаюсь. Прямой отвѣтъ на это Демьяновъ, вѣроятно, даль уже Бычку, такъ какъ я предъ ними обоими въпросъ этотъ ребромъставилъ.

Сколько еще книжекъ я смогу выдать и на какой повисну, съ точностью еще сказать на могу; но когда наступить этотъ день, я, возблагословивъ имя Ваше, яко паче всѣхъ благодѣявшаго „Старинѣ“, скажу со вздохомъ, что испробовалъ все, чтобы спасти ее, но сугубо несчастенье тѣмъ, что всякому дѣлу въ жизни моей отдавался до самозабвенія, сынове же свѣта сего мудрѣйше паче насть...

Если рѣшиетесь вопросить Аean. Федор. по второму пункту, не откажите извѣстить, что скажетъ.

Слышаль я, что Вы на лѣто въ Прилуку хотите Ѵхатъ. Заѣдете ли въ Кіевъ, чтобы взглянуть на переводъ 1581 года? Мнѣ это нужно раньше знать, чтобы въ рукахъ имѣть!

Христосъ воскресъ, вѣсімъ радость принесъ!
Но не воскреснетъ и не возрадуется „Старина“...
Простите за этотъ грустный напѣвъ.
Мнѣ невѣроюю тяжело на душѣ.
Искренно преданный вамъ и чтущій Васъ Ф. Лебединцевъ.

По сім мало не на півроку листування Лебединцева з Костомаровимъ припинилося: після двохъ листівъ Мик. Ів. та одного Т. Г-ча у квітні 1883 р., ми маємо лише одну записку Мик. Ів. в серпні при пересиланні до редакції відозви про драму М. Старицького „Не судилось“¹⁾ і в са-

¹⁾ Надрук. в „К. Ст.“ 1883 р., № 9—10.

мому кінці жовтня до К-ва пише Лебединцев листа ділового, здержаного, холодного по тону. Скрутні фінансові обставини „Київ. Стар.“ примусили редактора її звернутися за допомогою до київських співробітників „Мы рѣшили“, каже Лебединцев, цеб-то редакційний комітет про даремну працю в журналі і поширення кількості передплатників. Костомаров рішуче відмовився давати дурно свої праці „Київ. Стар.“, якої уперто і уділиво вимагав редактор¹⁾.

Зпочатку клопоти приятелів і прихильників земляків, а найбільш у Г. П. Галагана, довели справу з допомогою журналу призначенням субсидії від Мін. Внутр. Спр. Галаган писав з Петербургу, що сам запевнився в М. Вн. Спр., за яким числом послано до Київ. ген.-губерн. Дрентельна про виплату субсидії, і дивувався, чого це Дрентельн затримує цю справу²⁾. Лебединцев навіть пояснював причепки цензурного комітету до „Київ. Стар.“ з українським правописом, що нові утиски йдуть з приводу призначеного субсидії: „Получилъ... такъ вотъ же ему!“ Але не так склалося, як ждалося. В останньому (15-му) і одному з найцікавіших листів до К-ва редактор повідає про свої вимоги в справі провопису для українського тексту в „Київськ. Стар.“ і про те, як провів Юзефович закон 1876 року. Da ist der Hund begraben!

Лист Лебединцева 31-го жовтня 1883 р. починається зразу діловою заявкою.

Многоуважаемый Николай Иванович,—писав Т. Г.—рѣшили мы, не надѣясь и не ожидая ничего, продолжать „Кіев. Старину“ и въ 1884 г., но съ двумя условіями: во 1-хъ, никому не платить, кроме самыхъ краинихъ слушаевъ, а во 2-хъ, чтобы каждый сотрудникъ и знакомый подписчикъ пріобрѣлъ только одного подписчика.

Вамъ первому о семъ пишу и Васъ первого прошу: во 1-хъ, напишите для „Кіевской Старины“ совершенно бесплатно, но не мелкую замѣтку, а что либо цѣльное и цѣнное, въ родѣ послѣдніхъ дней гетманщины или кн. Константина Острожского, а во 2-хъ, пріобрѣтите для насъ одного только подписчика, который бы и значился такъ: подписчикъ имени Н. И. Костомарова. Пожертвование одной статьей на общее дѣло Васъ не раззорить, а будетъ памятникомъ спасенія „Кіев. Старины“ отъ смерти.

Объявленіе въ ноябрьской книжкѣ уже напечатано; въ газетахъ скоро явится. Намъ очень было бы пріятно, если бы Вы приступили къ нашему союзу, ибо отсутствіе Ваше было бы очень замѣтно.

„Батюшки и Матушки“ (листовъ 20 печатныхъ), отданные мнѣ также безмездно, начнутся также съ генварской книжки. Будутъ портреты Адама Киселя и Іеремія Вишневецкаго. Кромѣ всего прочаго пріобрѣтъ я: во 1-хъ, малороссійскую интермедію 1619 года, во 2-хъ, рукописный сборникъ XVIII ст. (половины) малорусскихъ пѣсень съ нотами (86 №№) и въ 3-хъ, собственноручныя записки Бориса Ивановича Куракина съ 1676 по 1710 г., гдѣ и о полтавской бatalії, въ которой онъ самъ участвовалъ.

Надежды на Галагана, Терещенка и даже оную (sic) субсидію оказались совсѣмъ пустыми.

Глубокоуважающей Васъ и преданный Вамъ Ѹ. Лебединцевъ.

Не без деякої ущипливості відповідав Т. Г.—ч Костомарову на його байдужливий лист що до стану „Київ. Стар.“, листом від 27-го листопада.

¹⁾ Лист К-ва від 4-го листоп. 1883 р. див. в „Україні“ 1907 р., ч. 11—12, стор. 269—271.

²⁾ Лист Галагана до Т. Г.—ва від 30-го лютого 1884 р. в Відд. рукоп. Всенар. Б-ки України. III, ч. 3787.

Многоуважаемый Николай Иванович!

Вы не нашли возможнымъ принять предложеніе, которое передано было Вамъ въ моемъ прежнемъ (письмѣ) и котораго, какъ общаго, я не считалъ себя въ правѣ не передать Вамъ.

По тону Вашего любезнаго письма сужу, что Вы и не поставили мнѣ сие въ вину, какъ не отъ меня лично исходящее и не къ Вамъ только однимъ обращенное, а это даетъ мнѣ возможность обратиться къ Вамъ съ другою совсѣмъ не новою просьбою, а именно: не найдете ли возможнымъ теперь, какъ и въ прошломъ году, написать рецензію на „Кiev. Старину“ и помѣстить ее, гдѣ Вамъ любо будетъ, и преимущественно же въ „Русской Старинѣ“. Трудъ Вашъ примутъ и вознаградятъ въ любомъ изданіи, а этими Вы поддержите изданіе, котораго во всякомъ случаѣ не назовете чуждымъ Вамъ или лишнимъ.

Теперь выяснилось до очевидности, что ниоткуда никакой запомоги дано намъ не можетъ быть и что надо дѣйствовать исключительно собственными силами, и если и они окажутся несостоятельными, тогда позволительно будетъ махнуть рукой, какъ Вы писали. Всячески начиная новый годъ, я его и кончу.

Съ глубокимъ уваженiemъ и преданностью имѣю честь быть Вашимъ покорнейшимъ слугою І. Лебединцевъ.

На початку 1884 р. Костомаров переслав до редакції свою даремну статтю зі спогадами про одвідини Почаївської лаври¹⁾ та ще писав невеликі записочки редакторові в березні і червні того-ж року. Лебединцев відповів йому тільки раз великим листом 5-го березня 1884 р.

„Сегодня, многоуважаемый Николай Иванович,—писав Т. Г—ч,—въ день получения Вашего письмежа, я не могъ видѣться съ Антоновичемъ по нездоровью и пока не увижуясь, о документахъ Мазепинскихъ могу сказать, что они касаются частной жизни Мазепы. Сколько ихъ и каковы они, не знаю, но Антоновичъ когда то обѣщалъ по нимъ дорисовать Мазепу со стороны его частной жизни. Всячески щхать Вамъ собственно за ними въ Киевъ не приходится, а на дняхъ я побываю у Антоновича, переговорю и особо напишу. Если я спѣшу это общее свѣдѣніе передать, то такъ сказать при случаѣ, собственно рѣчь моя о другомъ.

Завтра я посыпаю письмо гр. Толстому²⁾ и прошеніе въ Главное Управл. по деламъ печати, а равно письмо Бычкову по одному и тому же дѣлу—о дозвolenіи мнѣ въ малорусскомъ текстѣ „Кiev. Старины“ держаться правописанія фонетического, какъ опредѣлила Академія Наукъ относительно Словаря Малорусского на Вашу премію. Прошу я обѣ этомъ потому, что далѣе житья нѣть съ цензоромъ по этой части. Вернувшись въ концѣ января изъ Петербурга, онъ, по личному приказу Щектистова³⁾, сталъ такъ крестить небольшія малорусскія вещицы и отдельныя фразы, что уже набранное я выбрасывалъ, а „Батюшокъ“ совсѣмъ пересталъ печатать, къ крайнему огорченію Кіевской публики. Главное гоненіе воздѣгнуто на *i*, а без него обойтись нельзя. Доходитъ до нелѣпостей. Въ рецензії на „Покутье“ Кольбера было сказано: „въ языкѣ гуцуловъ и подгорянъ буква *o* переходить въ *i* въ словахъ односложныхъ напр. кінь, віл и проч., и снова возвращается на *m*ѣсто, когда то же слово пріобрѣтаетъ большее число слоговъ, напр.“ ... и т. д. Цензоръ оставилъ *i* только въ правилѣ, а въ примѣрахъ зачеркнулъ и поставилъ *u*, т. е. то, чего нѣть въ правилѣ или положеніи. Вѣдь это варварство. Я долженъ бытъ

¹⁾ Надр. в „Кiev. Ст.“ 1884 р., № 2, під заголовком „Изъ прожитыхъ на Волыни дней“.

²⁾ На той час Мін. Внутр. Справ.

³⁾ Тоді Голова Управи в справах друку М. В. С.

выбросить примѣры. Теперь готова почти рецензія на книгу Потебни, а тамъ многое держится на звуковыхъ отличіяхъ и вездѣ у него *i*. Что же мнѣ дѣлать? Не говорю о томъ, что постыдно мнѣ возвращаться послѣ 2-хъ лѣтъ къ какому то новому правописанію Рафальскаго¹⁾—Ѳеоктистова—Юзефовича. Всего смѣшнѣе, чтоѲеоктистовъ указывалъ цензору на извѣстную злоехидную замѣтку „Кievлянина“ о моей якобы ку-лешівкѣ и пр. Точно онъ, Главн. Начальникъ печати, испугался гнуснаго и ничтожнаго Пихна. Вы видѣли, насколько я держался правописанія Кулиша.

Цензоръ свои помарки подкрѣпляетъ ссылкою на Высоч. повелѣніе 1876 г., т. е. то, которымъ закрытъ Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества, ограничена до невозможности Малорусская печать и т. д. и т.д. Юзефовичъ и теперь разсказываетъ, что Комитетъ, въ которомъ участвовалъ и Толстой, отвергъ всѣ эти дикія мѣры, Юзефовичемъ предложенныя²⁾, и что онъ, Юзефовичъ, испросилъ имъ Высоч. санкцію чрезъ шефа жандармовъ Мезенцева, пославъ ему письмо на имя Государя, которое тотъ заграницею въ удобную минуту доложилъ. Вотъ какимъ путемъ явился тотъ невозможный законъ, что въ правописаніи малорусскомъ не должно быть малѣйшихъ отступленій отъ великорусскаго. Одинъ только разъ въ русской исторіи, при Тишайшемъ³⁾ былъ данъ указъ о правописаніи, но тамъ было сказано: аще кто измѣнитъ *a* въ *о...* или *и* въ *i...* по природѣ тѣхъ городовъ, по ихъ обыклюстямъ и того не ставить ему въ безчестie.

Въ моемъ прошении и письмахъ я не возражаю противъ Выс. повел. 1876 г., но говорю, что по самой общности онаго, не опредѣляющей способы и тѣмъ болѣе случаевъ примѣненія малорус. правописанія къ русскому, и по массѣ особенностей того и другого, необходимо, въ дополненіе, указаніе научнаго принципа..., каковой и опредѣленъ уже Академіей Наукъ для Малор. Словаря.

Теперь моя покорнѣйшая къ Вамъ просьба: побывайте Вы, Многоуважаемый Николай Ивановичъ, у Бычкова и подкрѣпите Вашею просьбою мою просьбу къ нему—объяснить гр. Толстому всю невозможность полнаго примѣненія Выс. повелѣнія 1876 г. къ научному журналу, безъ руководящаго научного принципа. Всего обиднѣе то, что два года отъ меня этого не требовали, а теперь требуютъ по поводу субсидіи... Такъ безъ зазрѣнія совѣсти и говорятъ:....такъ вотъ же ему. И все это работа Юзефовича.

Недавно я получилъ изъ Переяславля ту лѣтопись, которая въ Сборникѣ Бѣлозерскаго подъ № 2-мъ. Въ этомъ спискѣ она гораздо полнѣе и числомъ годовъ, и записями подъ ними.

Искренно уважающий Васъ и сердечно преданный Θ. Лебединцевъ.

Приписки з боків листа: 1) Въ помянникѣ межигорскаго монастыря XVII ст. есть родъ Юзефовича съ поясненiemъ: пана цирюльника. 2) Антоновичъ (В. Б.) опять не успѣлъ рецензію на Богдана написать, но къ текущей книжкѣ обѣщаетъ непремѣнно⁴⁾.

За останній рік життя Костомарова (пом. 7 квітня 1885 р.) ми не маємо ні одного листа до нього від Т. Г-ча, та, мабуть, листування і припинилося в другій половині 1884 року. Лебединцеву випадало вже більше стати до організованого українського гурту, що ми бачимо і з справи з українським правописом. Субсидії державної „Київ. Стар.“ не

¹⁾ Київський цензор того часу.

²⁾ Відомий закон 18-го травня 1876 р.

³⁾ Царі Олексії Мих. в другій пол. XVII в.

⁴⁾ Рукоп. Від. Всенар. Б-ки, листування III № 6817.

одержала (як ніколи і потім її не мала). Мін. Внутр. Спр. Д. Толстой та Голова Ценз. К-ту Феоктистов не захотіли прохати Мін. Фінансів Бунге, хоча той і не відмовив-би в субсидії „Київ. Стар.“ та міг бути її ініціатором. А. Толстой поклопотався, щоб субсидію видали конкурентові Т. Лебединцева П. Батюшкову, що видав русифікаційні книжки „Волынь“, „Холмская Русь“, „Белоруссия и Литва“. Перешкоджали субсидії і інсінуації, що найбільше йшли із Київа-ж¹⁾). Ми не зробимо помилки, як цю пригоду поставимо в звязок із домаганнями ред. „Київськ. Ст.“ поширити права українського слова хоч у вузьких межах фонетичного правопису: на варті охорони Російської держави від українського сепаратизму там, де його й не було, стояв „старий пес“, по виразу Т. Г-ча, „прізвище якого нічого й нагадувати“. Принаймні Галаган у листі 9-го травня 1884, коли вже знав про невиплату субсидії, з усією силою обурення накинувся на Лебединцева за домагання завести „фонетическая изобрѣтенія“, „сочиненное правописаніе“ у видання „почтенного журнала“²⁾.

Почалися нові часи для „Київської Старини“, коли редактор часопису міг спиратися лише на українське громадянство та на науково-літературні крайові сили.

Подав *I. Житецький*.

Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова.

Записав і до друку приладив *C. Глушко*³⁾.

Ще й тепер, коли згадуєш про дитячі роки, в моїй пам'яті завжди повстає постать М. П. Драгоманова, середнього зросту, з спокійним, ясним і вдумливим обличчям. Знала я Михайла Петровича ще з дитинства, коли мені було років три-чотири. В той час він уже скінчив київський університет і жив із своєю молодою дружиною Людмилою Михайлівною, разом із М. П. Старицьким, в буд. Войцеховського при Жандармській (пізніше Маріїно-Благовіщенській) вул. Займав він тоді три невеликих кімнати. В одній з них було розставлено чепурно на поличках чимало книжок; окрім столу до писання збоку стояла старенька шафа та ще декілька стільців. Взагалі, порівнюючи з іншими своїми товаришами, Драгоманов жив скромно. Матеріальна незабезпеченість, здавалося іноді, гнітила й хвилювала Михайла Петровича, і це яскраво відбивалося на його добром обличчі. Він завжди, трохи зігнувшись, сидів за столом до писання, часом цілими днями, щось запопадливо читав, писав, перегортав сторінки книжок, що купою лежали біля нього, і підводився тільки тоді, коли влітала з інших кімнат або згадвору юрба дітей—моїх товаришів і подруг—із сміхом, криком і надзвичайним галасом. Дружина його, Людмила Михайлівна, в таких випадках завжди втихомирювала нас і, як тільки могла, старалася не допускати нас заваджати Михайлові Петровичу. Але він уставав, говорив з нами, щось оповідав і своїми сміливими звабливими очима, перебігаючи по нас, привітливо всміхався. Але про що він нам оповідав тоді, тепер не пригадаю. Та й зараз-же після його оповідання ми не дуже пам'ятали: без журне дитяче життя заваджало цьому. Знаю лише, що оповідав він нам завжди якісь казочки, різні нісенітниці й оповідав зрозумілою для нас мовою, дуже виразно й ху-

¹⁾ Рукоп. Віddіл Всенар. Б-ки, III, № 6819.

²⁾ Ориг. листа. Галагана в Від. Рукописів Всенарод. Б-ки. III, ч. 3789.

³⁾ Матеріали зібрані з приводу юбілею М. П. Драгоманова і невміщенні за недостачею місця в кн. 2—3, друкуватимуться в „Україні“ далі.

Ред.

дожньо. Ці його оповідання робили на нас велике враження й викликали безперервний сміх. Слухати Михайла Петровича для нас було великою втіхою. Але напружена увага дітей тривала недовго....

Вся ця юрба дітей, що складалася, крім мене, із старшої доночки Драгоманова Ліди (нині замужем за проф. Шішмановим у Болгарії), Марії Михайлівни Старицької, Володимира Кістяківського й інш., вже через кілька хвилин з таким-же криком і галасом вибігала назад, залишаючи Михайла Петровича на самоті. Драгоманов приймався знов за свою роботу, а ми, поблизуки різними забавками, бігали вже по інших кімнатах. Оттак безтурботно точилося життя наше декілька років. Ніщо серйозне нас тоді не цікавило, не цікавились ми й різними розмовами наших батьків, що частенько таки сходились чи то в нас, чи в Драгоманових, чи ще де. А пам'ятаю добре, що вже тоді вони збирались, і найчастіше ввечері. Опіріч батька тут були: Михайло Петрович, Старицький, Познанський, Ковалевський, Білозерський, Лисенко та ще деякі члени Старої Громади. Пригадую одного разу вдень зібралися вони у Драгоманова, про щось говорили, гаряче обмірковували якісь справи майже до самого вечора. Дитяча юрба, не заваджаючи батькам, тимчасом бавилася. Знявся сміх, крик, галас: з'явились різні дитячі забавки й гостинці. Через деякий час з'явився до нашої компанії й молодший брат Драгоманова—Олександер. Він був тоді вже гімназистом і дуже любив займатися хемією. Всі ми ставились до нього з великою повагою і звали не інакше як „химик“. І як тільки прийшов він, зразу ж з'явилися і хемічні препарати, різні порошки, пробівки, пляшечки з якими-то розчинами, то-що. Зараз-же почав він нам показувати й свою „хімію“. Не знаю, чого він понамішував, але несподівано саме в той час, як всі ми напружено стежили за його працею, колба розривається й розчини летять нам прямо в обличчя. Дослід був остильки невдалий, що всім нам тоді трохи очей не повипікало. Про все це, з поваги до „хімика“, ніхто з нас ані писнув. Але в кімнатах піднявся страшений сморід. Стурбовані батьки повискакували і, довідавшись, що сталося, почали вичитувати нам нотації. Вибіг і Михайло Петрович, більш як крейда, й накинувся на Сашу. „Химик“ наш спокійно пояснював, що це-ж, мовляв, „опыт“,—та під натиском родини Драгоманова мусів залишити наше товариство разом із своєю „хемією“! Зрештою батьки заспокоїлись, подчиняли всі вікна й двері, а нас всіх покликали до себе, щоб не розвели, мовляв, знову „химии“. Такими хемічними амбрами не раз частував Саша родину Драгоманових. Пригадую, одного разу, коли Михайла Петровича не було дома, Людмила Михайлівна примушена була навіть ночувати у нас, бо в неї в кімнатах піднявся такий неймовірний сморід, що прямо таки не можна було й навернутись до помешкання.

Такі сходини батьків частенько відбувались і в нас. Пригадую, як в середині 1870 року, в якесь свято, зібралось до нас чимало членів Старої Громади, довго вони радились і говорили про якусь подорож. І тільки пізніше я довідалась, що Михайло Петрович має виїхати за кордон. І справді він скоро й виїхав: його було командировано в наукову подорож київським університетом.

За весь час своєї подорожі він безперестанно листувався з батьком. Але про що вони писали один одному, який зміст був його листів, я цим мало цікавилась тоді; та батько не дуже любив і оповідати про це. Пам'ятаю тільки, що на мої запитання, „де Михайло Петрович“,—відповідав—в Германії, Австрії, Італії або Швейцарії. В командировці був він $2\frac{1}{2}$ роки і повернувся аж у 1873 році. Про поворот його нас негайно було повідомлено, а ввечері того-ж таки дня всі ми були у Драгоманових.

Я з матір'ю пішла раніше. Там ми застали вже чимало гостей. Побачивши нас, М. П. привітався і почав щось говорити, але навкруги його знов зібралась ціла громада. Деякі, гуртуючись купками, сиділи на стільцях і жваво розмовляли, а інші оповідали про всякі новини. Жваву участь у розмовах приймав і Михайло Петрович, за час його відсутності він зробився немов старішим і поважнішим, хоч все-ж тоді він мені показався людиною веселою, жвавою і незвичайно привабливою своєю простотою.

Коли з'явився батько, всі розмови на мить припинились. Михайло Петрович встав з місця, підійшов і привітався з ним. Посля цього я з батьком сіла поруч з Драгомановим: батько почав говорити про різні громадські справи, про те, кого ще можна прихилити на свій бік, а також про боротьбу лівої фракції університетської ради, куди входили крім нього Луцицький і інші, з чорносотенною професуорою. Розмова очевидно, була інтересна, бо все товариство поволі наблизилось і напружено слухало. „А ось і про вас“ — звертаючись до Драгоманова, каже батько. — „Тільки-но рада університетська одержала ваше прохання продовжити вам командировку, то багато енергії і нервів коштувало проф. Бунге умовити її, бо з нами — нігілістами вона мало рахується. Але зате багато чести віддає нам тепер губернатор; мені особисто тепер таки частенько доводиться робити *volens-nolens* йому візити, а як бував, що сам забуду, то „добрі люди“ нагадають про це.“

Дійсно наше помешкання зробилось тоді особливо привабливим для жандармів. Тут, на думку київської адміністрації, був корінь українофільства й нігілізму. А київський генерал-губернатор Чертков¹⁾ трохи пізніше, під час репресій 1881 року прямо заявив: „український вопрос окончиться только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку (хатку) на углу Кузнечной и Жилянской улиц“, киваючи на наше помешкання. Через те постійні труси, слідкування та підкидання різних кинжалів і всякої іншої січної зброї у двір до нас було звичайним явищем. Ми вже знали ці витівки жандарів і що-вечора оглядали двір: коли що знаходили, підбирали й викидали геть на вулицю, за паркан. Паркан у нас був високий та й хвіртка постійно зачинялась, так що жандарям не легко було добрatisя у двір, ось чому вони здебільшого перекидали зброю або-ж просто через паркан, або-ж підкідали иноді в коридор з парадного ходу. Віконниці біля вікон з вулиці також що-вечора зачинались; отож тільки-но зберуться було до батька гості чи товариші в роботі (в більшості члени київської Громади) й посідають щось робити, як ось починає трохи згодом помаленьку відчинятись віконниця з вулиці. Та даремно. У нас про це знали і тому завжди завішували ще вікна і в батьковій кімнаті, і вікно в другій кімнаті, що було проти дверей його кабінету, щільними занавісками, через які трудно було щось побачити.

В нас тоді була за прислугу М. С. Єгорова. Пригадую одного разу десь коло 10-ої години вечора вона як закричить: „Дивіться, дивіться, сіпака (жандар) знов заглядає!“ І справді в вікні, що було як раз проти дверей батькового кабінету, я побачила погруддя з широкою фізіономією, яка очевидчика дуже силкувалась почути батькову розмову. У нас саме тоді був і Михайло Петрович, з яким батько готував до друку „Історичні Пісні“. Про це було швиденько повідомлено їх і батько, підійшовши до вікна, крикнув: „що вам треба!“ Але жандар, одійшовши від вікна, спокійно шпаціруючи по тротуару, не звернув на це жадної уваги,

¹⁾ Київським генерал-губернатором був в 1877—1881.

ніби то не до нього була мова. Таке шпигунство провадилось майже завжди. Жандарі, чи як звали ми їх— „сіпаки“, наввипередки старались додогити своєму начальству і особливо взимку майже що-вечора дерлися в вікна. Як батько, так і Михайло Петрович остільки звикли до цього, що майже не звертали жадної уваги, хоч бували часи, коли все це дуже нерувало батька.

Після повороту з-за кордону Михайло Петрович жив поруч із нами в будинку Консенціуша на Кузнечній № 36 (тепер од цього будинку не залишилось уже нічого: його розібрано). По різних справах він приходив до нас дуже часто; бували часи, коли вони, складаючи „Історичні Пісні“, просиджували майже цілі ночі. Вся кімната, де вони працювали, була вкрита картками: лежали вони і на столі, і на стільчях, і на підлозі. Нам туди входити звичайно заборонялося. Навіть мама старалась не заходити, щоб не заваджати їм працювати. Тільки коли вже вони засиджувались надто довго, мама заходила й нагадувала їм про пізній час і готову вечерю. Прощаючись Михайло Петрович ішов додому, проходячи іноді кругом через вулицю, а часом пролазячи через дитячу дірку в паркані, що відділяв наше подвір'я від подвір'я, де жив Драгоманов (будинку № 38 на Кузнечній вулиці тоді не було), а батько лягав спати.

Але крім звичайної роботи з Михайлom Петровичем у ті часи у нас відбувалися і всякі організаційні наради в справах Старої Громади; на цих нарадах бували, крім Драгоманова, Міщенко, Житецький, Беренштам, Цвітковський, Рильський, Чубинський, Лисенко та інші. Спочатку такі наради чи засідання членів Старої Громади скликалося що-суботи й відбувались вони у нашім помешканні. Але з часом поліція та жандармерія звернула на ці сходини занадто пильну увагу й керівники примушенні були шукати вже іншого й безпечнішого місця, та й збиратись не так часто; спочатку сходились що-два тижні по суботах, а потім раз на місяць, у першу суботу після першого числа. На таких засіданнях вироблювалося програма роботи, а також час і місце засідань Громади на цілий рік. Календарного плану, що його затверджували, всі члени мусіли дотримувати. Його мали всі члени Громади, так що без окремого запрошення вони з'являлися на засідання, бо кождий член знат, коли і в кого мають зібратися. А збиралися вони по черзі майже в кожного члена Громади. На своїх зборах окрім організаційних питань (план періодичних видань, публікація різних творів з українознавства), вони перечитували й обмірковували свої наукові розвідки. Тут порушувалося питання і про збирання українського фольклорного, етнографічного та побутового матеріалів, і про організацію студій над українською пісенністю, над розробленням української історії, над складанням українського словника, і питання про організацію широкої роботи з українознавством взагалі. Ставлячи перед собою такі широкі завдання, цілком зрозуміло, що члени Громади, здійснюючи все те, натрапляли часом на непереможні труднощі. З одного боку відчувався брак відповідного наукового матеріалу, а з другого, в звязку з урядовими репресіями над українським друкованим словом, члени Громади замість наукової роботи примушенні були чимало уваги й енергії звертати на пропаганду своїх ідей і на боротьбу з російськими нівелляційно-обrusительними тенденціями, що так ретельно їх провадила місцева влада. Михайло Петрович, що був за постійного і дуже енергійного члена Громади, з великим завзяттям уявся за цю працю і, не дивлячись на свої молоді ще тоді роки, повів досить впливову кампанію не тільки в місцевості, а почасти і в столичній пресі. Ще до першої подорожі Драгоманова за кордон деякі члени Старої Громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови.

Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь в осені 1873 року, він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її і через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу жандармерії не тільки на Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та „запрошення“ батька для „об’яснения“ до губернатора.

Драгоманова почали переслідувати в його службовій кар’єрі, особливо коли на попечителя київської шкільної округи було призначено кн. Ширинського-Шихматова. Це був видатний чорносотенець і україножер і дуже не любив Драгоманова не тільки за його українофільство, а й з особистих мотивів: Михайло Петрович часто публічно іронізував над ним. І поки кн. Ширинський-Шихматов був попечителем Київської шкільної округи, то ще примушений був, принаймні, до деякої міри, рахуватися з постановами ради університету, що все домагалася затвердження Драгоманова штатним доцентом. Але на початку 1875 р. кн. Ширинського-Шихматова було призначено на товариша міністра народної освіти, ось із цього часу він і почав зводити особисті рахунки з Михайллом Петровичем. Ще за часів свого попечительства в київській шкільній окрузі і раніше кн. Ширинський-Шихматов як тільки міг перешкоджав у службовій кар’єрі Драгоманова. Досить нагадати, що коли рада університету в 1870 р. обрала його на посаду штатного доцента по катедрі всесвітньої історії і ухвалила просити попечителя затвердити наукову командировку Драгоманова за кордон, то через інтриги кн. Ширинського-Шихматова це затвердження було відкладено, мовляв, до повороту його з-за кордону. І скільки рада і окремі професори як Більбасов, батько та інші, не клопоталися, все-ж нічого з цього не вийшло: тодішній куратор П. О. Антонович на це не зважив. У звязку з цим Драгоманову як не штатному доцентові на його подорож за кордон було видано значно меншу суму грошей, аніж одержували в таких випадках штатні доценти. А після повороту Драгоманова з-за кордону ці інтриги набрали ще гострішого характеру. Правда, в осені 1873 р. його все-ж було затверджено попечителем Антоновичем на посаді штатного доцента. Але закулісна інтриганська боротьба розгорялася ще в більшою завзятістю. Пригадую, як батько, повернувшись було додому, часто нервувався і на наші запитання, що сталося, відповідав: „та так, погана справа з Михайллом Петровичем“. Тоді ще я не розуміла гаразд, чому саме вона погана, до того-ж батько й не любив багато оповідати нам, а Драгоманов, як і завжди, зовні був спокійний, не виявляв перед нами ані на хвилю якоєсь турботи, ніби це його зовсім не обходило. Тимчасом кн. Ширинський-Шихматов вже в ролі товариша міністра народної освіти, як я про це довідалася вже геть-геть пізніше від батька, наказав тодішньому кураторові запропонувати Драгоманову приватно подати негайню заяву про своє звільнення, додаючи до цього й царський наказ про заборону йому читати лекції не тільки в Київськім, а і в Харківськім та Новоросійськім університетах, а також із свого боку наказав попечителеві уважно пильнувати й за іншими службовцями київської шкільної округи, що поділяють думки та погляди Драгоманова. Та наміри міністерства освіти якимось чином ще до звільнення Драгоманова стали відомими, правда, в вузьких професорських колах. Знав про це батько та й сам Драгоманов. Але справа з негайним звільненням чогось барилася; і тільки пізніше виявилось, що через Київ мав пройздити цар і, боячися в звязку з цим якіхось заворушень, він видав наказ звільнити Драгоманова після свого проїзду. І справді, не встиг Олександр II вийхати за межі Київа, як Драгоманова було запрошено до куратора. Здається, було це у вересні 1875

року. Куратор, за словами батька, запропонував Драгоманову подати заяву про своє звільнення, мотивуючи це тим, що міністерство, мовляв, уже не потрібue його послуг, але Драгоманов дипломатично ухилився це зробити, мотивуючи тим, що він, мовляв, одержав од університету значну грошову допомогу для двохрічного перебування за кордоном із науковою метою і через це він не почуває за собою морального права просити звільнення від педагогічних обов'язків в університеті. Але того-ж таки дня попечитель, уже не питаючись згоди Михайла Петровича, все-ж звільнив його від обов'язків доцента. Ніякі клопотання ні батька, ні інших членів лівої фракції університетської ради нічого не могли вдіяти й допомогти Михайліві Петровичу.

Пригадую, одного разу, скоро після звільнення, в нас зібралися члени Громади, довго про щось міркували, говорили про якусь подорож до Петербургу, про якісь рекомендації, і через деякий час я довідалась, що Михайло Петрович має вийхати на початку грудня того-ж року до Петербургу в справі свого звільнення, але тепер не пригадую: чи дійсно він їздив, тоді, чи ні. Знаю лише, що були тоді всі: і батько, і дружина Драгоманова—Людмила Михайлівна, і члени Громади, дуже стурбовані цею подією. Одні вважали це звільнення за гасло до репресій і ліквідації українофільського руху і так званого нігілізму, родина-ж Драгоманова турбувалася ще до того й про свій матеріальний стан. Сам-же Михайло Петрович переживав все це на диво спокійно: на його обличчі не помітно було жадної турботи, із властивою йому байдужістю в таких випадках він ані на хвилину не задумувався над своїм скрутним матеріальним станом у майбутньому. З цього погляду взагалі вражала всіх ота його бадьорість і енергія, що ними він відзначався в своїй напруженій як науковій, так і громадській роботі, не дивлячись на всі неприємності, що доводилося йому зазнавати тоді з усіх боків.

Характерно, що чим інтенсивніше тиснула на Драгоманова Київська адміністрація, тим глибше він поринав у сферу не тільки наукових, а й політично-громадських інтересів. Це виявилось і в його виступах у київській пресі, і на засіданнях Громади. До речі, треба сказати, що в той час в Росії дуже поширювався радикальний рух, захоплюючи все ширші кола більш поступового громадянства. Скрізь і всюди ширилась пропаганда соціялістичних ідей. Організувались різні нелегальні і напівлегальні гуртки й організації. Але в українській дійсності весь цей рух скеровано було в загально-українське річище. Змагаючися з російською бюрократичною царською владою за соціялістичні ідеї й тенденції, українські керівники, що стояли на чолі демократичного руху, боролись разом з тим і за українські визвольні ідеї. Соціально-економічна й політична проблема і разом з цим боротьба за українське слово, книжку і взагалі за українську культуру стояли на черзі дня. На Україні (російській) виразником, принаймні до деякої міри, цих думок і поглядів була Громада. Це був справжній ідеологічний центр, середовище всього українського руху. Проте і в Громаді не було одностайності в думках не тільки що до соціально-політичних, а й національних питань. Особливо чималі розходження помічалося в питаннях про методи розв'язання національної проблеми. Та це й не дивно. Громада і соціальним складом своїх членів, і їх професію, і загальною науковою підготовкою, і їх політичними переконаннями, і віком була далеко не монолітною організацією. Навіть що до найголовнішого питання, яке фактично об'єднувало її членів і так-би мовити було тим цементом, що з'єднував цю механічну масу—питання національного, то й тут було чимало різноманітних поглядів, що далеко не творили соціальної гармонії. Ця розмаїтість і різнобарвність у

думках і поглядах, цей механічний еклектизм, власне кажучи, були властивою рисою Громади, і ця розбіжність у думках особливо яскраво почала виявлятися після звільнення Драгоманова з університету. Вже й тоді найбільш радикальним у своїх соціально-політичних переконаннях з-поміж членів Громади був Михайло Петрович. Йому не раз доводилось гостро виступати і проти доктринерства й нівелаторства російських радикалів, і проти нерозуміння соціальних справ деякими членами Громади,—нерозуміння, що теж намагалося витворити своє доктринерство, свій фанатизм. Драгоманову, як людині з соціалістичними переконаннями, деякі члени Громади, за словами батька, не раз закидали, що, мовляв, радикали зовсім не хотять знати українства,—але на це він гостро відповідав, що той не радикал, хто на Україні не визнає українства, як і навпаки, кождий українофіл, що не додумався до радикалізму, є нікчемний українофіл. На цьому ґрунті ще до еміграції деякі члени Громади нарікали на Михайла Петровича, що він, мовляв, затіяв „общий кавардак“ і хоче перевернути все догори ногами і скерувати в одно річище і радикалізм і українофільство.

Одже ще напередодні своєї еміграції Драгоманов придбав собі репутацію політичного агітатора; це до деякої міри справді відповідало дійсності, з тою однаке різницею, що провадив він пропаганду більше через заохочування до студіювання соціальних наук, які на його думку мусили виясняти людям напрямок і ґрунт їх громадської праці, бо мовляв, способи праці кожда особа, чи кождий громадський елемент знайде сам собі відповідно до своїх сил, натури і обставин.

В останні роки перед виїздом Драгоманова за кордон у нашому помешканні Громада збиралася дуже рідко, але коли відбувалися засідання, то на них було чимало людів. За час свого існування Громада залучала все нових і нових людей, так що вже тоді вона складалася із декількох генерацій. До старшої генерації і так-би мовити до її основоположників, оскільки пригадую, належали: батько, Драгоманов, Беренштам, Житецький, Цвітковський, Рильський, Косач, Чубинський, Познанський, Лисенко, Старицький, Константинович, Панченко та ін.; до молодшої входили: Трегубов, Науменко, Білінський, Русов, Шульгин, Міщенко, Тумасов, то-що. Нарешті була й третя генерація, ще молодша. Правда, не всі вони жили весь час у Київі, через це деякі з них на засіданнях бували тільки спорадично.

Після звільнення Михайла Петровича з університету і до нас і до нього на помешкання все частіше почали приходити якісь нові люди. Цязвітка, як виявилося пізніше, стурбувала всіх членів Громади остільки, що вони частіше почали приїздити до Києва, і тут похапливо відбувалися якісь таємні наради в колах Громади. Про що там говорилося тоді, я не знала. Пам'ятаю тільки, як після кожної наради батько робився нервовим, чомусь дуже хвилювався, без кінця-краю палив цигарки і майже цілі ночі не спав. У помешканні Михайла Петровича також відчуvalася якась напружена атмосфера. Його дружина—Людмила Михайлівна була дуже стурбована й заклопотана; залишаючись сама, вона плакала, хвилювалася і не знаходила собі місця. Михайло Петрович, що завжди з великою енергією перемагав особисті неприємності, також був пригнічений. Він увесь час ходив по кімнатах, лягав на хвилину на канапу потім знову вставав і ходив. На його обличчі відбувалася то залізна сила волі й невблаганна рішучість, то відчуvalася якась лагідна, але нервова усмішка, близька до відчаю, коли йому на очі з'являлися ми. Я ніяк не могла зрозуміти, що саме трапилось, чого не тільки Людмила Михайлівна, а й мама ходять із заплаканими очима, про що

вони весь час тривожно шепочутися, щось говорять і всячими способами намагаються ховати це від нас. Така турбація тягнеться декілька тижнів; аж ось несподівано для мене почали переносити із помешкання Михайла Петровича до нас деякі його речі. Ще й тоді я не усвідомила, що саме скійсько. Правда, і я, і Ліда (донька Драгоманова) не пропускали нагоди запитати батьків про причини турботи іхньої, але нам не відповідали, або ж говорили про щось інше. І тільки тоді ми зрозуміли, коли нам загадали прощатися із Михайлом Петровичем, бо, мовляв, він має вийти і надовго. Піднявся тоді нестриманий плач. У той час надійшло й декілька членів Громади з своїми жінками. Драгоманов, прощаючись з своєю дружиною, з батьком, з нами, а також із гостями, щось говорив і потім сів на візника і поїхав. Мама, схиливши голову, задумалась; я й Ліда стояли й голосно плакали. Гості, також повісивши голови, стояли мовчки, витираючи дехто слози на очах. Метушня тривала ще з півгодини. Нарешті Людмила Михайлівна сіла на візника і теж поїхала. Гості поволі також залишили помешкання Драгоманових. Через годину приблизно нам сказали, що Михайло Петрович вийшов уже з Києва. Але турботи не припинились і після цього. Батько майже цілий тиждень хвилювався і заспокоївся лише тоді, коли довідався, що Михайло Петрович уже за кордоном.

Тільки пізніше візнала я від батька про причини несподіваного для мене віїзду Драгоманова. Дальша літературно-наукова й громадська праця Драгоманова, мовляв, що далі то все більше й більше ставала неможливою та й саме перебування його в Росії було для нього небезпечним. В останні часи щодня можна було чекати якихось прикрих несподіванок. Київська адміністрація й жандармерія надто вже ретельно почали стежити за кожним кроком Драгоманова, ба й цілої Громади. Посипались цензурні заборони на українське слово, українську книжку. Що далі, то все більше ставала неможливою пропаганда не тільки соціялістичних, а й укроїнофільських ідей. І вже в кінці 1875 року перед Громадою повстало складна проблема: як бути далі. І хоч уже в ті часи батькові не дуже подобались надто радикальні погляди Драгоманова в соціально-політичних справах, але все-ж він подав ідею командирувати Михайла Петровича за кордон, спочатку до Львова, а коли там буде тяжко, то до Відня або до Женеви, асигнувати певну суму грошей із фонду Громади й доручити йому організувати спеціальний орган, який-би обслуговував потреби українців не тільки з Росії, а й з Галичини. При тім орган, на його думку, повинен мати характер більш культурно-національний, аніж політичний, цеб-то щоб він відбивав і продовжував попередній дух і традицію роботи більшості тодішньої Старої Громади. Та ідеологія більшості членів громади як-раз була дуже невиразна. Соціально-політичний і революційний рух, що інтенсивно розвивався тоді серед молоді, мало захоплював її; навпаки, деякі з провідників Громади, а серед них почасті й батько, ставились дуже обережно до цього руху. Тодішній революційний рух для Старої Громади був чужим: найбільше відхиляв їх від себе централізм і неприхильність до національного питання російських соціялістичних партій.

Ось, повторюю, ідею організації такого органу з таким консервативним вже на той час напрямком, і доручення організації цього органу Драгоманову подав батько на одному із засідань ще в кінці 1875 року. З приводу цього був декілька засідань Громади, на яких спеціально обмірковувалось цю справу. Пам'ятаю, як після кожного такого засідання батько приходив було додому дуже нервовим, а часом почував себе просто хворим. Пізніше з слів батька виявилося, що на цих засіданнях

відбувались дуже гострі дискусії. Представники одеської Громади вимагали організації такого органу, котрий-би на зразок Бакунінських видань проповідував анархічно-бунтарські ідеї. Друга частина Громадян як М. Лисенко, Драгоманов то-що хотіли, аби новий журнал підніс виразно і яскраво свої соціально-політичні ідеали, втягнув-би українське поступове громадянство і особливо демократично настроєну молодь у боротьбу з реакційними й консервативними силами за ці ідеали. Натурально, що й місце для такого органу ця група хотіла бачити десь недалеко від кордонів Росії, в Галичині. Це, на їх думку, спричинилось, би до встановлення тісніших звязків демократичного громадянства з своїм органом, а також легше було-бо поширювати чи розповсюджувати й самий журнал. Правда, група ця вже й тоді передбачала утруднення й небезпеку, яка полягала в тім, що більшість галицької молоді була отруена консервативним московофільством і реакційним клерикалізмом, але перспектива практичного здійснення соціально-політичних і національних ідеалів перемагала: місцем для органу все-ж, на її думку, мав бути Львів.

Нарешті була й третя група, що репрезентував її батько. Вона менше звертала уваги на поширення соціально-політичних ідей; не приваблювала її й соціально-революційна боротьба з царським урядом, що розпочиналась у звязку з тодішнім суворим режимом у Росії, з одного боку, а з другого—з надіями на підвищений настрій більш поступового ліберального й демократичного громадянства в звязку з сербсько-герцеговинським повстанням. На її погляд, закордонний орган мусів широко освітлювати й науково обґруntовувати українську справу, а також показати перед західно-европейським громадянством дійсний стан речей, що утворився за період московської окупації. Про всі ці напрямки журналу багато говорилося на засіданнях Громади, бо все-ж,—не дивлячись на деякі принципові розходження в поглядах громадян,—усі члени покладали на нього багато різних сподіванок.

Нарешті організовано було комітет, якому доручено було остаточно зформулювати й вияснити зміст і напрямок майбутнього органу („Громада“—як його назвав комітет) і взагалі практично здійснити цю ідею. До складу членів цього комітету, скільки пам'ятаю зі слів батька, входили такі особи: 1) батько, 2) Драгоманов, 3) Беренштам, 4) Житецький, 5) Цвітковський, 6) Лисенко, 7) Ковалевський, 8) Старицький, 9) Панченко, 10) Лоначевський-Петруняка, 11) Русов, 12) Михальчук. Останнє засідання комітету відбулось в помешканні К. П. Михальчука на Кирилівській вул. (в броварні „Товариства“, де останній працював як службовець). Редагування „Громади“ доручено було цим таки-ж комітетом Михайлу Петровичу; крім того, він мав писати до нього, як спеціяліст, і статті з історії західно-европейських релігій. Решта статтей з українознавства мала бути представлена іншими спеціялістами, членами Громади. Батькові було доручено написати ряд статтей, в яких він мусів науково обґрунтuvати принципи українства; Житецький і Михальчук в своїх працях повинні були підкреслити особливості української мови й істотну різницю її від інших слов'янських мов, особливо російської; Ф. Вовк, Ковалевський і Чубинський в своїх студіях мусіли вказати на основні різниці і властивості Українського народу з боку антропологічного й етнографічного. Всі ці роботи мали регулярно надсилятись і друкуватись у „Громаді“, і Драгоманову як редакторові вирішено було платити 1200 карб. на рік (його доцентська платня), а також видавати регулярно певну суму грошей із Громадського фонду на друк і взагалі на утримання „Громади“. Отже, справа була вирішена, роботу розподілено. Але Драгоманов, за

словами батька, дуже неохоче брався до цієї справи, і головне через те, що напрямок журналу, що його було запропоновано батьком і прийнято більшістю членів комітету, був йому не до вподоби. Михайло Петрович як редактор мусів уникати гострих виступів на соціально-політичні теми проти російського уряду й обмежуватися в підборі матеріалу тільки культурно-національними моментами. Все це було не в його дусі й суперечило його політичним переконанням.

Таким чином уже з самого початку організації органу „Громади“ відчувався брак одностайноти думки в соціально-політичних та й національних питаннях серед членів не тільки комітету, а й усієї Громади. Але така недоговореність, такий конгломерат поглядів і переконань тоді ще були тільки іскрою того ідейного антагонізму, що згодом з такою силою розгорівся поміж київською Громадою з одного боку і Драгомановим з другого. Принципові розходження спочатку не бралися до уваги, їх попросту було замасковано. Ідея організації вільного органу остильки захопила всю Громаду, що перед цією ідеєю всі члени схилили голови й забули на деякий час про свої непогодження. Драгоманов, хоч йому й не хотілось, все-ж мусів погодитись на редагування „Громади“. Пізніше в своїх листах до київської Громади він не раз скаржився, що редагування „Громади“ поставило його в стан цілком противній усім його принципам життя; та очевидно і взявся він до цієї роботи тільки через те, що йому виразно пообіцяли громадянам всяку допомогу і моральну і матеріальну, а вийшло, мовляв, так, що вони-ж перші й дезертували з поля битви, як тільки він за їхнім наказом просурмив атаку. Згодом пішли різні неприємності як на політичному, так і на матеріальному й організаційному грунті. Незгоди ці дуже дратували Михайла Петровича, але до цілковитого розходження з Громадою в перші роки еміграції в нього не доходило. Зате, правда, мало було й приязні. Писання Драгоманова на політичні теми посіяли у Громаді байдужість до його літературних планів, викликали вороже відношення до його пропаганди соціалістичних ідей, а також привели до розбрата й поміж членами самої Громади. Так М. В. Лисенко завжди підтримував погляд Драгоманова і постійно був в опозиції до тої групи Громадян, ідейним керовником якої був батько.

Але не дивлячись на принципові розходження в перші роки Драгоманов все-ж діставав хоч і нерегулярно, деякі кошти на свої видання за кордоном. Грошовий фонд Громади складався як із членських внесків (кожий член уносив до громадської каси 10% свого місячного утримання), так і з різних пожертв окремих Громадян, або осіб, що співчували українській ідеї. Так значні пожертви робили для громадянської справи одеський домовласник Янченко, що мав цілий ряд будинків на Канатній вул.—через свого довіреного, одеського вчителя Матвієва, а пізніше Симиренко. Останній всі свої асигновки передав через товариство „Взаємного Кредита“, але виписувати асигновки безпосередньо на Громаду було неможливо. Через те повіреним Симиренка довгий час був Кістяківський, а після смерті останнього батько. Від Симиренка через батька Громада одержувала доволі значні суми грошей, так що фактично книжкова продукція Громади і в Києві, і за кордоном у значній мірі підтримувалась коштами цих двох меценатів. Однак усі ці операції переводились конспіративно. В разі потреби в грошах, батько з'являвся до помешкання Симиренка, з'ясовував йому, скільки й на що саме потрібно грошей, і після цього Симиренко переводив їх на батькове ім'я через згадане товариство. От із цих грошей Громада й асигновувала відповідні суми на різні видання Драгоманова за кордоном.

В перші часи, зокрема в 1876 р., гроши відпускалося Драгоманову доволі акуратно, але що далі, то справа з висилкою їх утруднялась, затягувалась і то з різних причин. Взаємовідносини між Драгомановим і Громадою на грунті різних поглядів що-до соціально-політичних питань що далі ставали все більш напруженими. Ми вже згадували, що більшість Громадян ще й до видання „Громади“, тримались остоною від того революційного руху, що наростиав серед тодішньої молоді. Вони навіть мало думали про зміну тодішнього державного устрою: це їх мало обходило. Навпаки, члени Громади скрізь старались виявляти свою лояльність до уряду і мріяли лише про будь-яку можливість культурної роботи на грунті українознавства. На цей культурницький шлях вони й старались скерувати весь тодішній українофільський рух. Але російська реакція і в цьому безневинному русі запідозріла небезпеку для держави. З ініціативи М. Юзефовича спочатку було зачинено „Юго-Западний Отделъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества“—едину інституцію, де скучені були українські наукові сили, а потім в травні 1876 р. з'явився й відомий наказ про заборону українського слова. Цей акт для Громади та й для всього українського руху в Росії був гірким розчаруванням. Ні лояльне ставлення до державного устрою, ні обмеження себе в своїй діяльності тільки культурницькою працею, ні наявна опозиція до всього революційногоруху,—ніщо не допомогло спекатись брутального насильства урядової реакції. Щоб до щенту знищити й приборкати революційний, а заодно й український рух, російський уряд почав уживати проти небезпечних осіб і організацій всяких репресій. Спостережливе жандарське око пильно слідкувало й за діяльністю членів української Громади. Такі особи, як Чубинський, Міщенко, Беренштам, Тумасов, Цвітковський, Житецький давно були звісні жандармерії, і київська адміністрація, не вагаючись довго почала тепер уживати проти революційного руху й українського сепаратизму профілактичних заходів. В результаті всі ці особи згодом, хто раніше, а хто пізніше, примушенні були залишити Київ і від'їздити в різні місця, до Казані, до Петербургу то-що. До якого крайнього цінізму доходили репресії з боку місцевої адміністрації, може показати такий яскравий факт: щоб київські україnofіли не дуже захоплювались національним убраним, а заодно й українським ідеалами, київський поліцмейстер Гюбенет видав наказ, щоб усі професійні й зареєстровані повії носили тільки українське вbrання. Ця поліцейська витівка ні до чого, звісно, не привела.

Гірше повелася справа, коли з'явились за кордоном брошури Драгоманова: „Як наша земля стала не нашою“, Турки внутреннє и внешнє“ і журнал „Громада“. Ці публікації, особливо перші дві, дуже збентежили не тільки російську жандармерію й адміністрацію, а й Громадян.

Для російських реакціонерів, за їхнім власним признанням, орган „Громада“ був новою фірмою продукування анархістських ідей і їх пропаганди. Через те всіх сил вони прикладали, щоб ізолювати від цих ідей українське громадянство. Але з другого боку й сама київська Громада не менше, повторюю, була збентежена появленням брошур і органу Драгоманова. В переднім слові до „Громади“ Михайло Петрович під враженням анархістів-федералістів завів на власну руку їх програмові ідеї також і у програму „Громади“; всі дальші його статті і окремі брошури також наскрізь були перейняті соціалістичними ідеями. Вони викликали в колах Громадян велике незадоволення. Пам'ятаю, скільки нервувався та хвилювався батько, читаючи всі ці публікації, скільки посылав докорів-

на адресу Михайла Петровича і часом дуже гостро висловлювався проти його політики. „Для чого ці політичні крайності, кому вони потрібні; він нерозважно губить українську справу“—ці слова не раз повторював батько, осуджуючи Драгоманова. Аналогічні погляди висловлювались і багатьма іншими членами київської Громади. Тільки група М. Лисенка співчувала Драгоманову, і це викликало в Громаді часом гострі суперечки.

Все це не сприяло, звісно, скріпленню звязків між Драгомановим та Громадою і взагалі українським загалом: Громада тоді ще далеко стояла від західно-европейських соціально-економічних теорій і соціалістичних ідей, а для широшої української інтелігенції вони існували хіба лише в перспективі. Все це й було мабуть чи не основною причиною антипатії київської громади до літературних планів Драгоманова. Але не дивлячись на такі принципові розходження в соціально-економічних, політичних і національних питаннях, все-ж Громада вважала за свій моральний обов'язок матеріально підтримувати Драгоманова і його видання. Правда, гроши часто посылались йому нерегулярно, приходили іноді з великим запізненням, (часом, побувавши в декількох осіб, і зовсім не доходили, повертаючись до Громади тільки через місяців три-чотири). Подібне-ж було і з листами. Тим часом Драгоманов, не маючи ні моральної, ні регулярної матеріяльної підтримки, дуже нервував і нарікав на Громаду за недодержання своїх обіцянок та нездатність не тільки до політичної, а навіть і до видавничої роботи, в гострих виразах докоряв Громаді за дилетантизм, археологичну романтику і лакейську філософію, невідступно рекомендуючи зректись краще всякої провідної ролі в пропаганді українства як національно-політичного руху. Такий стан приводив його іноді до непрітомності; так, не одержуючи довго від Громадян ніяких вістей він просто захворів і написав ім листа в різких виразах, що „вони певно з холери повімірали“.

В такому-ж нервовому стані й ми його застали в Женеві в грудні 1880 року. Цей наш візит надзвичайно втішив його. А стався він ось із якого приводу.

В той час запанувала в Росії люта реакція. В результаті, як ми вже згадували, частина Громадян примушена була під натиском київської адміністрації залишити Київ. Громада й без того опинилася в немилості. Що-дня можна було чекати різних трусів і арештів. Тимчасом Драгоманов, видаючи різні свої публікації, далі провадив пропаганду на соціалістичні теми, і в допомозі йому запідохрено й Громаду. Треба було, очевидно, якось поладнати цю справу, а також прийти до згоди з ним в справі дальншого взаємовідношення його з Громадою й розрядити ту напружену атмосферу, що вже утворилася між ним і членами Громади за період його еміграції. Але виїхати з Київа без причини не випадало; треба було винайти її.

В той час батько був хворий і що-зими мусів виїжджати за кордон лікуватись. Цими-ж мотивами треба пояснити й цю поїздку. До того-ж йому вдалося тоді одержати від університету й наукову командировку до Австрії, Франції, Італії то-що. Одергавши відповідні документи, батько виїхав за кордон ще на початку 1880 року. Я, сестра, мати й О. Ф. Кістяківський, що їхав до Карлсбаду, вирушили у червні. Поїхали ми прямо до Праги, де вже нас чекав батько, а звідти всі, крім Кістяківського, удалися до Парижу. У Париж приїхали ми 14 липня, якраз на день національного французького свята; людей у місті було надзвичайно багато всі готелі й приватні мешкання були зайняті. Майже цілий день пройшов у підшукуванні помешкання, і лише під вечір ми знайшли кімнату далеко від центру, за містом. Мене скоро віддано було до пан-

сіону, де я вчилася французької мови, мати з сестрою також скоро пereбралися на інше помешкання, більше до центру, а батько, як делегат від київського університету, поїхав на археологічний з'їзд у Лісабон, що продовжувався тижнів зо-два. Пробули ми в Парижі декілька місяців; в початку січня батько сказав мені, що з ним поїду до Ліону. І справді, через день ми вже виїхали. В дорозі батько говорив зо мною мало, навпаки, весь час палив цигарки, а це була погана ознака, бо палив він тільки тоді, коли нервувався; так їхали ми годин сім-вісім. Я вже виразно помітила, що батько де далі, то все дужче починає хвилюватись. Декілька раз він уставав і знов сідав і все щось намагався мені сказати, але я мовчала. Потім, недалеко від якоїсь вузлової станції, звернувшись до мене, він сказав: „А що, якби це ти побачила Ліду“ (доньку Драгоманова). Я аж затрусилася: „Як, де, коли?“ — „Так отже, якщо ти даси мені слово, каже батько, — „що ніколи й рішуче нікому не скажеш про це, то скоро її побачиш; побачиш також і Михайла Петровича“. Це для мене було цілком несподівано. Я всяко запевняла його, що не скажу нікому ані слова. Тим часом поїзд підходив до станції й ми замість Ліону, пересівши на інший поїзд, поїхали до Женеви. Я не знаю, скільки саме годин ми їхали, бо думкою вже була у Женеві. В голові марились мені Ліда, Михайло Петрович, Людмила Михайлівна, далі Київ, проводи їх, плач і слізози. Все це хутко перебігало в думках, мінялося й не піддавалось жадному аналізові. Нарешті ми переїхали французько-швейцарський Кордон і рано, рано, ще на світанку прибули до Женеви, сили на візника і поїхали до Драгоманових. Жив Михайло Петрович на третьому поверсі і займав три маленькі кімнати. Коли ми приїхали, то він уже встав. Приїзд наш спривив на нього велике враження. Побачивши нас, він зупинився, обличчя йому витяглось і зблідло і, щоб не втратити рівноваги, він на хвилину сів. Батько також почував себе не ліпше. Але це тяглось одну хвилину. Привітавшися з нами, він покликав родину. Побачивши нас, Людмила Михайлівна й Ліда почали плакати. Але за якусь годину всі заспокоїлись. Тепер я могла більш уважно приглянутись і до життя Драгоманових. А було воно, на вигляд, дуже нудженне, і це яскраво падало в око. В порівнанні з київським, емігрантське життя Драгоманових навіть із зовнішнього боку виглядало надзвичайно мізерно: це виявилось і в одежі, ба навіть в іжі. На вигляд Михайло Петрович здавався дуже змученим, знесиленим; на обличчі не було вже й тієї постійно-веселої усмішки, до якої ми ще з дитинства так звикли, зник і жартовливий настрій. Взагалі Драгоманов за період еміграції змінився, став блідий. І хоч як Драгоманови ради були нашій візиті, все-ж, під впливом матеріальності скрути, дух нужденості й пригніченности вітав над ними, і за весь час нашого перебування в них вони ніяк не могли його позбутись. Так і відчувалось, що перебували вони тоді в надзвичайно тяжкому стані не тільки матеріальному, а й моральному.

Пробули ми у Драгоманових недовго, всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова. До того-ж мусіли вони обмірювати й розвязати багато різних громадських справ і нарешті розрядити ту напружену атмосферу, що утворилася між Драгомановим і Громадою.

Я не була на цих нарадах, не чула, про що саме вони говорили, бо весь час ходила з Лідою по вулицях Женеви та по її околицях; проте бачила, як увечері приходили до них все нові й нові люди. Прізвищ де-

яких тепер уже не пам'ятаю; знаю тільки, що вперше тоді я побачила тут Павлика, складача друкарні „Громади“ Кузьму, Кравчинського й ін.

Батько говорив, що на цих нарадах було розглянуто плач роботи Драгоманова, при чому Михайло Петрович дуже домагався, щоб конче викінчити видання „Політичних пісень“, бо це, мовляв, справа його життя; далі з неменшою енергією напосідав він і на виданні „Кобзаря“. Батько з цим цілком погодився. Розглянуто було тут-że низку питань і що до матеріальних можливостей у дальшій роботі. Але тут Михайло Петрович рішуче висловився за те, що надалі він згоден мати діло тільки персонально з батьком, і ні до якої Громади більше він звертатись не буде, бо один спомин про неї йому, мовляв, усю душу вивертає. На це батько зараз тоді відповіди йому не давав, але запевняв його, що вона буде позитивною. Тоді-ж таки батько пообіцяв Михайліві Петровичу, що всіх сил прикладе, щоб він регулярно одержував гроши на свої видання: 1500 карб. на рік у два терміни: в грудні і червні. На цих-же нарадах М. П. знайомив батька і з виготовленим уже до друку I випуском „Політичних пісень“ та радився про способи їх видання. Чимало говорилий про те, як-би вплинути на Галичан, щоб вони не тільки не шкодили, а навіть помагали його науковим працям, щоб їх можна було друкувати в Галичині. Але більшість питань політичного характеру, що були головною причиною їх розходження, все-ж так і зосталися нерозвязаними. В результаті ця недоговореність катастрофічно відбилась на взаємовідношеннях Михайла Петровича з Громадою.

Другого дня вночі ми вийшли з Женеви. Знову почався плач і жалі. Прийшли знову Павлик і Кузьма. Всіх охопив якийсь пригнічений настрій. Нарешті, попрощавшись ми поїхали до станції, сіли на потяг і вирушили до Ліону, а звідти до Парижу.

Це мое побачення з Михайлом Петровичем було й останнім, хоч я й пізніше не раз їздила за кордон, але побачитись із ним так і не довелось більше до самої його смерті. Враження, що залишилось у мене після цих одвідин Драгоманових, було дуже тяжке. Тільки після цього я переконалася, в який неймовірно тяжкий стан,—і з матеріального і з морального боку—потрапив Драгоманов через емігрування. Після цих одвідин я ані трошки не дивувалась, коли чула пізніше про докори Драгоманова на адресу Громади, що виливалися часом у гострі та уїдливі форми. Бо справді, не бачивши і не зазнававши на собі емігрантського життя членам київської Громади навіть уявити було тяжко дійсний стан речей. А своїми часом нетактовними і не зовсім продуманими докорами на адресу Михайла Петровича про „сверхбюджетну роскош“, „мінімальний план“ то-що „Громада“ завдавала йому ще й морального болю. Не дивно отже, що незабаром Михайло Петрович залишив усікі надії сподіванки на допомогу Старої Громади, і покладався тільки на власні сили. Та й самій Ст. Громаді було не до політичної роботи: в Росії настутили великі зміни. В цей час ми були вже в Київі. Наш поворот з Парижу стався через те, що в університеті, ще коли ми були за кордоном, батька обрано було на декана історико-філологічного факультету. Але все-ж, повертаючись до Київа, ми зробили ще чималий маршрут: побували в Турині, Мілані, Венеції, Відні, Кракові і Львові.

Через два місяці після нашого повороту з Парижу забито було Олександра II. Почалася скажена реакція, численні труси й арешти; жандармерія почала ліквідувати всі напівлегальні організації й приборкувати радикальний рух. Місцева київська адміністрація з тим більшим завзяттям узялася й за українофільство. В таких обставинах київській Гро-

маді не було чого й думати про якусь політичну роботу. Деякі з членів її самого імені Драгоманова почали жахатись, а не то щоб думати про якісь регулярні зносики з ним та постачати для його видань матеріали на політичні теми. Тимчасом Драгоманов у своїх листах до Ст. Громади домагався, щоб вона нарешті остаточно з'ясувала свої погляди що-до його праці, внесла свої корективи й побажання та й сама, принаймні, теоретично, розвязала для себе актуальні питання соціально-політичного характеру, що висунуло їх саме життя, бо, мовляв, коли в теперішню глупу ніч українство не буде себе нічим заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане й ранок. А Михайло Петрович переконаний був, що ранок цей таки настане, коли не з ініціативи самої Росії, то з ініціативи Європи. Але Ст. Громада не поділяла його надій.

Сама вона в значній мірі була погромлена; багато членів її було вже поза межами Києва, а молодь тільки-но прислухалась і придивлялась до порад і роботи тих поодиноких старших Громадян, що їм пощастило ще залишитись у Київі.

Така нерішучість страшенно дратувала Драгоманова, і в пізніших своїх листах він гостро нарікав на Громадян, що вони, мовляв, на лихо собі й справі завжди хотіли бути якоюсь півлегальною опозицією, півтаємними діячами,— і таким чином подавали сами на себе доноси урядові і не зазнавали ніякої пошани ні до себе, ні до своїх ідей серед громадянства. А на закиди Громадян про „шкідливість“ політичної літератури Драгоманова, він завжди з однаком запитував їх: що-ж буде, коли зовсім умре українське політичне слово й за кордоном?

Пам'ятаю як боляче переживав батько всі ці розходження Старої Громади з Михайлом Петровичем, скільки енергії прикладав він, щоб якось помирити ці принципово розбіжні погляди й не допустити до занепаду видавничої справи Драгоманова.

Ta життя брало своє; діаметрально-протилежні погляди що далі все поширювались і поглиблювались. Між Драгомановим і старою Громадою утворилася безодня, так що зайва річ було вже й думати про об'єднання, про спільну роботу на ґрунті здійснення українських завдань; дуже вже вони різнилися і не стільки в кінцевих цілях різнилися, скільки в методах їх досягнення.

Батько ще й після цього намагався затримати звязки з Михайлом Петровичом і допомагати йому матеріально. Пригадую 1884 р. він ще раз їздив до Женеви, передав і невелику суму грошей, здається, 150 карб., але, очевидно, взаємин Драгоманова з Громадою не наладив, бо в скорому часі Михайло Петрович почав ліквідувати всі свої видавничі плани і, нарешті, переїхав назавжди жити до Софії, стративши всяку надію на співробітництво з Громадою. Це було, здається, останнє побачання батька з Драгомановим.

У Софії Михайло Петрович до останньої хвилі, зломаний тяжкою недугою, ні трохи не жалував праці для реалізації українських змагань. І тут він був керманичем українського радикального руху. Це справді була виїмкова натура і своєю енергією, і своїми здібностями.

Незвичайна різновідність його інтересів завжди йшла в парі з ясністю думки і вродженим критичним розумом. І ці найцінніші риси він заховав у собі аж до своєї смерті.

Критика М. Драгоманова на перше число львівської „Правди“ за рік 1874.

Дня 6 (18) лютого 1874 р. вийшло перше число сьомого з ряду річника „Правди“. Редактором її був тоді Олександер Огоновський, кандидат адвокатури, пізніший професор на катедрі цивільного права у львівському університеті.

Писав Драгоманов свою критику на виразну просьбу львівських громадян, а згайдно Володимира Навроцького, що був посередником між київським ученим та львівською громадою і „Правдою“. З нечітким почерком М. Драгоманова не уміли собі дати раду молоді, львівські громадяни, і Навроцький переписував не раз і не двічі його статті для „Правди“.

Критика першого числа випала загалъно некорисно. Драгоманов домагався, щоби її видруковано у „Правді“, на що, очевидно, члени редакційного комітету не могли погодитися, через що вона залишилася у рукописові і світу в свої час не побачила. Як у інших листах, так і в цій критиці Драгоманов домагався від львівських громадян, щоби вони залишили партійну ворожнечу і полеміку з галицькими русофілами, а замість неї щоби містили у „Правді“ статті про свої політичні, соціальні і культурні цілі та про способи переведення їх у життя.

В критиці висловлював Драгоманов не тільки свої особисті думки, але й погляди київського громадянства, коли писав: „Хай Ваша громада знає, чого бажають у нас од органа, який собі ставить ціллю бути органом народовців і галицьких і українських—і за який ми, українці, volens nolens, одвічаємо перед громадою і печаттю у Росії“.

Замітки Драгоманова про перше число „Правди“, про її мову, та про поодинокі статті були здебільшого прикрі, але і вповні справедливі. Вони свідчать, як широ бажав він витворити з „Правді“ орган поступового українського громадянства, за який не треба-б було соромитися ні перед своїми людьми, ні перед російською печаттю.

Що львівські громадяни вслухувалися в замітки Драгоманова, видно хоч-би із того, що дальшого перекладу „Пана Тадія“ з Міцкевича з його чудернацькою мовою не друкували, хоча під першим розділом зазначено: „дальше буде“ та що в найближчих числах подавали чимало вісток, які вводили громадянство Великої України „у фактичні обставини галицького життя“.

Копію критики Драгоманова зладив був пок. Мих. Павлик, з якої я користаю. Вона переховується у „Національному музею“ у Львові.

З України.

Високоповажаний Добродію!

Після того як я написав Вам останній лист, получив я 1 № Правди і тепер могу виповнити Вашу просьбу і дати конкретну критику ціого №, з которого можете побачити и бажання моїх приятелів,—бо я тільки з їх согласія пошлю сей лист.

Починаю з переднього слова в ід редакції. Тут, як і у других місцях № видно, що „Правда“ усе щита за головну ознаку противної себе партії те, що вони ренегати, русські, та прихильні до Россії,—а значить свою метою поставля на перед усіого маніфестувати самостійність малоруської народності од великоруської у Галичині. Не можна згодитись з таким епитетом, як ренегаство,—бо кожний вольний сознавати себе, до якої він народності лежить, чі есть його народність зовсім самостайня,

чі ні,—аби він тілько проводив свої ідеї честно. Коли „Слово“ и Ко не честно проводять свої ідеї, то так треба казати, а що вони заявляють себе „рускими“ це ще не дає права їх лаяти деморалізуваннями. До того скажу, що Ваши русські зовсім не русські, так що пора б уже перемінити ім клічку, бо цією Ви тільки їх підвищаете. Пора викинути такі клічки вже за для того, що у Вас не має ніяких великорусів, — так що нічого з ними і боротись, нічого і маніфестувати Вашу одрубність од них,—так і за для того, що, зводючи ціль Вашої партії найбільш на маніфестування того, що Ви русини, а не русські, Ви не тільки звужаєте свої цілі, але й зовсім їх не показуєте. Мало того, що Ви русини, що хочете в своїй хаті, своєї правди і сили і волі,—а покажіть, які Ви русини, яка Ваша правда, сила, воля,—т. є. покажіть Ваші політичні, соціальні і культурні цілі і як Ви хочете йти до них.

Про переклад „Пана Тадія“ скажу, що як наша література почне писати таким язиком, то не тільки мусить одректись од претензії зватись народнею, але й зовсім живою. Може автор денебудь і чув ті слова, що наніс у свій перевод,—але можна назбирати по куткам справди народніх слів, а коли звести їх у купу, без нужди (як напр. опішній замість остатній), то такої мови нігде нарід не розбере, а й пісьменні люди муситимуть призвати її мертвовою. З великим страхом жду, що хто небудь з противників наших підхопить таки стихи, як

Отсе перебендявprehихий язик Сутяги. Очима заблимав прихирно, Оскиривсь, хирхільний був сміх на устах...¹⁾
та спита: братця, що се за мова?—Це мова української літератури, що претендує бути народнею!

Про оповідання „Наталя“²⁾ не буду говорити, бо ця повість ще не кончена.

Про слідуочу статтю теж не стану говорити; замічу тілько з поводу двічі показаного недовіру редакції против слів, що россійский перевод Боккля появивсь мабуть чі не раніш від німецького, що Боккль почав печататися у Отечеств. Записках з первих №№ 1860 р. а Ви ж сами кажете, що німецький перевод вийшов у 1860 р.

Про літературні звістки теж не скажу нічого,—окрім того, що ми б бажали мати звістки про галицьку літературу и не тілько про те, що печаща Ваша партія, але й другі. Фельетони „Слова“, кажете, курьозні. Правда,—але хтілось би бачити їх скільки небудь подрібну оцінку,—бо у них видно замір, хоть досить слабий, намалювати сучасне життє галицької громади.

За два огляди (загальний и політичний) спасибі,—вони усе таки уводять нас у фактичні обставини галицького життя. Бажаємо бачити ще подрібніші огляди,—особенно усіого, що може показати, соціальний побит Галичини; напр. хтілось би бачити резони по которым селяне-маzuри хтіли знесення повітових рад;—цікаво було б бачити зрезюмованними промови поляків рго и contra руської гімназії.

Про перепечатку з „Reform“³⁾ скажу, що добре робитиме „Правда“, коли буде звіщати про усе важніше, що говорять чужі люди про Галичину и Україну (так цікаво б було знати, що такого писала Neie Freie Presse про статтю Russische въ Галиції),—але такі статті, як з „Reform“

1) В перекладі Кузьма Волинець „Пан Тадій“. „Правда“ 1874. I, стор. 12.

2) „Наталя“. „Правда“, ч. 1—3. На кінці замітка: „Після німецького написав М. Н.“.

3) Мова тут про тижневик „die Reform“, що виходив у Відни. В числі б помістив її редактор Шузелька статейку п. н. „Korrespondenz der Reform. Zu den historisch-politi- schen Individualitäten Russlands“, яку „Правда“ 1874, I, стор. 41—31 подала в дослов- нім перекладі.

треба подавати з заміткою редакції. П. Шуазелька, и той пан, що писав до юго з Восточної Галичини, як видно, мало ознакомлені і з Россією и з Україною. Обое бо дуже носяться з Rechtskontinentом, которий не має у нас такої поваги, як у Австрії. Та до того українцям обидно стати на одній дощці з остзейцями,—бо українці народ, а остзейські німці шляхта та бюргери, (которі не пользуються привилегіями і шляхти); українські автономичні тенденції—то прогресивні, остзейських же німців тенденції не можуть не бути феодально-реакційні, бо німців остзейських не терпить масса народня у Эстляндії, Курляндії і Ліфляндії,—не німці, а латиші та ести, и німецьких нэродовців там не може бути. А з другого 'боку не вірне прив'язувати українські автономичні тенденції до переяславського договору 1654 р., од которого вже въ XVII в. шмати зостались. Стара Гетьманщина, скасована Катериною II обнимала усіого $2\frac{1}{2}$ губернії,—а український народ живе цілком у 9 губерніях, та ще у частях 5, та в двох, що в Царстві Польськім,—значить українському народові нічого робити тепер „з козацькою республикою“ XVII и XVIII, про которую печеться п. Шуазелька і юго корреспондент. Коли б українські автономисти почали справді, як жде „Reform“ і її корреспондент, добиватись прав старої гетьманщини, то устроили б ніж у своє діло. Наші часи потрібують нових форм усякого життя, у тім числі нових ідеалів і автономії,—не так звання „історичних індивідуальностей“, а широкого народоправства и широкої децентралізації, т. е. самоуправу країв, повітів, громад.

Ви звертаєте нашу увагу на переписку редакції¹⁾ про „Одкритий лист з України“ і думаєте, що вона усуне усякі непорозуміння. А нам сдається, що вона вбільшує їх. По вашому усе таки виходить, що на першім пляні у вас стоять питання національні,—а нам сдається, що вам, коли іде річ про них, то хіба перед поляками, та й що ваша національність призначена и перед ними, тільки не порівнялась з ними політично, соціально і культурно, значить і для національного питання вам усе таки на першому пляні мусять стояти діла політичні, соціальні і культурні. А коли за них узятись, то тут та ваша терпимість до людей непрогресівних і мусить упасти,—або інакше партія Ваша буде як віз, запряжений лебедем, щукою і раком. Один буде хотіти школи конфесійної, другий світської, один буде хотіти, щоб діти товкли Псалтиря, другий щоб вчили натуруальну исторію и т. д. Навіть и у літературі, поезії один буде оди писати, хвалити віршечки, що у сотий раз перебивають одну і туже тему про любоці та недолю, безцільні анекдоти, романтичні казочки, а другий хтітиме малювання соціального побиту народного, и т. д. Як цим усім ріжноріччям прожити під одною стріхою? Найбільш же можуть підняти непорозуміння не так терпимість Ваша до людей консервативних,—з котрим одного не годиться на хвилі, там де вони помогают прогрессу,—як напр. у питанню про автономію и т. д.,—а Ваші слова, що консерватистів у Вас і не ма. А хіба п. Загорний²⁾ не анахтематствовав цівільні шлюби и таке інше? А як узяти діяльність так званої народніої партії у ділі народнієї освіти і літератури, то скоріш можна сказати, що прогресістів у Вас не ма. Я вже не кажу про те, що „народня партія“ мало енергії показує до закладу читалень, касс, хоть таких, які заклада п. Наумович;—але коли узяти хоть „Зорі“ и другі популярні книжки, виданні „Просвітою“, то, за виключенням 2—3-х статієк, там та-

¹⁾ „Правда“ 1874. Ч. 1, стор. 48.

²⁾ М. Загірний, (псевдонім Стефана Качали, пароха Шельпак, посла від парламенту і львівського сойму), одного з провідників галицького народовства в 1870-м рр. (Помер дня 10 листопада 1888 р. у 73 р. життя).

кою старовиною пахне, що хоті би й у XVI вік, то годились би: то ка-
зочки, часто зовсім без критики вибрані (напр. про жінку, що чоловік
смолосу волосся вимазав), то св. Юрій та Миколаї,¹⁾ то прогресс через
солдатів та урядників! Перед такою старовиною сдаються вже запалими
такі дрібнязки, як те, що Лавровський і „Правда“ побивались про якихсь
ксіондзів, утікших з Польщі, що „Правда“ взивала до митрополита, що
якийсь піп зневажав храм божий, читаючи у ніому газету п. Наумовича,
або що про те, скільки пар кадрилі танцювало на якомусь вечері, пи-
шуть у політичній газеті, як мов би то про суръозне діло.

Вибачте, коли що не подобається у ціому одвіті,—але Ви прохали
прямого і конкретного до 1 № одвіта. В интересах обміну мислями,
просимо Вас напечатати цей одвіт. Хай Ваша громада знає, чого бажа-
ють у насъ од органа, который собі ставить ціллю бути органом наро-
довців і галицьких і українських,—і за который ми українці, volens по-
lens одвічаемо перед громадою і печаттю у Rossii.

Подав К. Студинський.

1) Це натяк на книжечки Юрія Фед'ковича: „Дванацять п'єсенъ во честь и славу
святого Отца нашего Николая, Міръ-Ликійского чудотворця, Руси и школъ патрона..“
Львів 1873, і „Житіє святого великомученика Юрія (Георгія) зъ додаткомъ трехъ п'єсней
въ его честь и славу...“ Львів 1873. Обі книжечки видані заходом Товариства „Просвіта“.

Критика, звідомлення, обговорення.

П. Тутковський, Краєвиди України в звязку з її природою і людністю. „Червоний Шлях“. 1924, 136 ст. з 13-ма фототипіями на 7-ми окремих аркушах. Ціна 1 крб. 10 к.

Книжка, що її назувають виписали, становить у своїй основі популярніший виклад наукової праці академіка П. Тутковського, що її видруковано 1922-го року, у Київі, під назвою: „Матеріали до районизації України. Т. I. Природна районизація України“ (Видавничє Бюро С.-Г. Наукового Комітету України). Та взявши за основу згадану допіру наукову свою працю, автор не тільки робить приступнішим зміст її, але й відсвіжує його іншим матеріалом, так видрукованим уже в інших його працях, як і новим. Все оде не тільки популяризує зміст зазначеної передньої наукової праці, поширюючи читацьку його базу, але й надає інтерес новини цій публікації.

З притаманним йому характером популярного письма, автор починає свої нариси поетичним вступним розділом. Тут він подає уривки з українських поезій, що в них оспівано природу України. За цим зазначає він складові частини, елементи краєвидів. Ці елементи такі: рельєф, ґрунти, підґрунтя, гідрографія, клімат, рослинний та тваринний світ і, нарешті, людська культура, в широкому її розумінні.

За таким от планом автор описує далі краєвиди України, що їх він налічує дев'ять: найстаріший геологічно-гранітовий, старий—краєвид девонських кряжів, молодий—тогтровий, наймолодші—мореновий, кінцево-мореновий, зандровий та лесовий (чорноземельна зона). За основні з цих краєвидів автор уважає: мореновий, кінцево-мореновий, зандровий (піскувате Полісся) та лесовий. Інші п'ять—часткові.

Опис окремого краєвиду починає автор з коротенької історії походження, зазначає межі розповсюдження краєвиду та місце його в природі України. Історії походження наймолодших—найважливіших для економіки України—краєвидів присвятив автор окремий розділ. В цьому розділі він висвітлює явища так званої льодовикової та польодовикової епохи, що за неї повстали головні тепер елементи згаданих краєвидів. Докладно при цьому пояснює автор походження найголовнішої нашої породи—лесу (авторова теорія еолового походження лесу).

Мова авторового письма взагалі оригінальна, барвиста, соковита. Нauкова термінологія розроблена як-найдетальніше, з максимальним, як здається, використанням приступних народніх мовних скарбів. Все це улегшує сприймання подаваного матеріалу, надаючи праці популярного, приступного для широких кол характеру, заховуючи, проте, суто науковий зміст її, та робить книжку одним із найцінніших придбань популярно-наукової літератури останніх років. Особливої ваги й цікавості набирає праця ще й тому, що в ній автор розповідає про речі, які він сам, в більшості, вперше на Україні виявив та описав.

Тепер, як у нас шириться так званий краєзнавчий рух, захоплюючи собою що-раз ширші робітничі та селянські маси, виявляється й нагальна

потреба мати як-найдокладніші відомості про ту основу, що на ній мусить дей рух базуватися. Нам треба знати природу нашого краю, орієнтуватися в природному оточенні, знати, що вже зроблено для дослідження цієї природи, щоб нехібно намітити, що і як мусимо робити далі. Таку потребу цілком, у своїй ділянці, задовільняє праця автора, геолога. Отож працю, мусимо залити до основної краєзнавчої літератури, як один зо взірцевих її зразків. Книжку залюбки та з великою для себе й для справи користю прочитає не тільки початковий краєзнавець, не тільки вузовець та взагалі грамотніша людина. Корисно прочитати цю книжку й спеціялістові-краєзнавцеві та й просто спеціялістові-природникам. Для них автор подає список найголовнішої що до краєвидів України літератури—160 назов; він допоможе читачеві як-найлегше орієнтуватися, був-би він того захотів, в порушених автором питаннях.

Доводиться тільки пошкодувати, що видавництво не подбало додати до книжки карти описуваних краєвидів, хоч автор про неї згадує (стор. 119). Тим паче, що така карта є: її додано до згадуваної вище наукової праці П. Тутковського. Так само бажано було-б бачити більше ілюстрацій, в більшім розмірі і в кращім графічнім виконанню; сподіваємося, що наступне видання буде краще з цього боку.

Я. Лепченко.

I. Baudouin de Courtenay, Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębności „Ukrainy“ pod wzgledem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym. Leopoli A. D. MCMXXV, 1—19. ст.

Артикул славутнього лінгвісти, зміщений в Ювілейнім Збірнику Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, має характер науково-публіцистичний. Він присвячений для багатьох ще спірному питанню про національні права українського народу, і стає в обороні цих прав.

За об'єктивний підклад відрізності певного людського колективу автор уважає язикову спільність, спільність вірувань, пісень, звичаїв і обичаїв, а за підклад суб'єктивний — почуття національної (народової) одности, спільне національне усвідомлення. Загал об'єктивних цих витворює поняття плем'я, загал цих суб'єктивних — поняття нації (народу). Проф. Бодуен-де-Куртене обмежується на перегляд і характеристику язикової сторони, що належить до його специальності. Тут автор чіпає хибні погляди російських, польських і теж українських шовіністів на природу українського язика і формулює наукове — поняття терміну „язик“ як 1) обшир чи колектив язиковий, сполучений спільними язиковими ціхами, але в цілім ряді говіркових одмін до найдрібніших індивідуальних відтінків; 2) як національний язик, язик доосередній, язик норму, як спільний орган, що ним порозумівається ціле суспільство, об'єднане під поглядом національним.

Національний язик з одного боку вимовляно-слуховий, з другого боку писано-зоровий. Витворення ідеального язика вимовляно-слухового можливе тільки тоді, як існує язик писано-зоровий, язик письменства, язик літератури.

Застосовуючи ці дефініції до українщини, одержуємо:

1. Язиковий обшир цілого комплексу говірок чи діялектів українських.
2. Загально-український язик, язик українського письменства.

Далі автор подає ціхи, що характеризують всю східно-слов'янську, чи то „руську“ групу діялектів. Але ці спільні ціхи, на його, думку не дають права говорити про „руський“ язиковий колектив, бо тоді-б ми повинні утворити також інші того-ж роду сусполі язикових слов'янських колективів, напр., говорити про польсько-словацький або польсько-

лужицький колектив, на що очевидно не дозволяє ні логіка, ні факти, ні історія.

Коли говорити про руських Слов'ян, чи про „Руси“, то тільки в тім розумі, що назва „Руси“ є синонім терміну „Східні Слов'яни“, проти Слов'ян західніх, південно-західніх і північно-західніх, і можемо не вагаючись твердити, що ріжниця українського язикового колективу від язикового колективу в. руського (з б. руським) є без порівнання більша, як ріжниця язикового колективу кашубського від польського або язикового колективу словацького від язикового колективу чеського, і дается хіба що на зіставлення з ріжницею язикового колективу словинського з сербським.

Далі відзначає автор язикові ціхи, що відріжняють український язиковий колектив від усіх інших Слов'ян, і ріжниці властиві йому спільно з іншими Слов'янами, вилучаючи Росіян і Білорусів, і вказує на ріжність іноязичних впливів на язик український і російський, на постання двох типів літературного язика, східнього і західнього і зілляння їх в оден письменський язик цілої України. Не минає автор і того, що в закресі фонемографії, себ-то асоціації виображені писано-зорових з виображеннями найпростіших елементів вимовляно-слухових панує та сама засада, що і в усіх східньо-слов'янських письменствах, oprіч сербського.

Нарешті автор вказує на той факт, що коли національна свідомість досягає певного ступеня натужності, то вона переходить у змагання до національного удержання, хоч-би й не абсолютноного, і таке змагання є домінуючим чинником політичним в наших часах. Але, на погляд автора, спирання державної будови на засаді національній є нонсенс. Його ідеал—Швайцарія, що злучена в одно державними, економічними, господарськими і ін. інтересами, і що узнає безпоглядно рівноуправнення всіх національностей, що її замешкують, і шкодує, що новопосталі держави Польща і Чехо-словакія не можуть погодитися з думкою про рівноуправнення всіх національностей, що їх замешкують, і вважає по-літику цих держав за короткозору, блудну і згубну.

Закінчує пр. А. Бодуен-де-Куртене свій цікавий артикул гарячими сторінками в оборону покривджених народностей, зокрема звертаючи свою мову до польського Ряду, глибоко доганяючи йому упослідження політичне і культурне українського народу. Автор признає, що тепер ще не заноситься на рівноуправнення українського народу від господарів на його землі, але хто зна, що буде в прийдучості, каже він.

Є. Тимченко.

Harold T. Czeshire, *The great Tartar Invasion of Europe* (*The Slavonic Review*, vol. V № 13: june 1926, ст. 89—105)

Як довідуємося з пояснень редакції, автор прослухав протягом чотирьох літ курси „школи слов'янських студій“ лондонського університету і осягнувши степень доктора філософії, зайняв тепер посаду лектора англійської мови в празькім університеті. Стаття уміщена в останній книжці *The Slavonic Review* виглядає як докторська дисертація (*thesis*), і в кождім разі інтересна як *testimonium diligentiae* нового огнища славистики Великобританії¹⁾.

Праця складається з двох нерівних половин. Перша—більша—по коротких вступних замітках описує похід Бату до Європи 1236—1242, вважаючи, що дотеперішня література не дає судільного образа сей кампа-

¹⁾ Кілька слів про нього в моїй рецензії на *The Slavonic Review* в „Україні“ 1925 р. кн. IV.

нії. Ідучи за поглядом проф. Вигу в його примітках до історії Гіббона, підносять плановість її походу і незвичайну чіткість виконання стратегічного плану, та поділяє його переконання, що Бату і його штаб був незвичайно добре освідомлений про політичну ситуацію Європи, тим часом як європейські народи і правителства виявляли чисто дитинну неосвідомленість що до сих несподіваних азійських нападників. Але коротка схема походу, начеркена автором, не дає нічого нового. Очевидно, його займало питання: наскільки справедлива гадка, висловлена історіографією тих країв, які потерпіли від сього татарського наступу, що Захід завдячує сим народам Центральної і Східної Європи своє уратовання від татарської руїни й неволі. Спеціяльні—розходження в поглядах на се питання між національним чеським історіографом Палаяцким і новішим німецьким істориком Мораві Бретгольцом, що збивав гадку Палаяцкого, мов-би се Вацлав чеський відбив і завернув Татар з їх дороги на Захід. Але автор не входить в близьчу аналізу ситуації, котра-б дійсно давала таку чи іншу відповідь на се питання.

Друга, менша половина праці (ст. 100—5) говорить про пізнішу долю Татарської орди, її походи на сусідні краї, панування над великоруськими краями. Зачіпає діскусію про ті впливи, які мала татарська неволя в політичнім і культурнім життю Московщини. Нарешті спиняється над ріжними літературними творами, звязаними з татарською руїною, старими й новими. Розуміється, порушуючи таку масу ріжнорідних питань ча п'яти сторінках друку, автор не міг ні одного з них висвітлити скільки небудь відповідно; краще було-б, якби сеї другої частини зовсім не було, а натомість була глибше оброблена перша,—або взяте темою котре-небудь з питань, порушених в другій частині. Неприємне враження робить поверхове і неуважне трактування такого спеціального питання, як отсей вплив татарської неволі—здается чи не виключно за історією рус. літератури Пипіна! Без усякого освітлення і без всякого висновку переведено „українську думу“ про Михайлика і Золоті Ворота і билину про царя Калина, поруч кількох житій з часів Татарщини, так що читач пройде не підозрюючи всіх багатств, глибини і ріжнородності народної творчості на мотиви Татарщини. Цілком припадково зацитовано, очевидно, і кілька писань з новішої чеської, сербської й польської беле-тристики з сеї-ж сфери.

Не зовсім ясно, звідки автор черпав свої відомості про татарську руїну в Східній Європі; з польської літератури він цитує старий курс Шуйского і шкільний підручник Анатоля Левіцкого, а літератури про походів великоруські і московські не називає зовсім. Неприємне враження робить, що для нього сі східно-європейські краї тільки Russia і більш нічого, хоча з імені він знає і Україну. Очевидно, трохи більше обізнаний з історією західного і південного Слов'янства, він слабо орієнтується в „кімерійській пітьмі“ Сходу. „Школі слов'янських студій“ прийдеться ще багато попрацювати, поки вона навчить своїх студентів краще розбиратися в сій пітьмі,—але очевидно, вона працює в сім напрямі, а праця ніколи без наслідків не лишиться!

M. Грушевський.

Н. П. Оттокаръ, „Опыты по Истории Французскихъ городовъ въ средніе вѣка“. Записки Пермского Университета, т. I, стр. 258, Пермь, 1919.

Нам треба відзначити цю працю, присвячену виясненню генези міського ладу, бо ця проблема має загальне значіння. Українському місту майже не присвячено розвідок, а між тим в минулому й зараз воно відіграє велику роль. Дослідження українського міста можна вважати най-

пекучішою потребою сучасності. Праця, що торкається міського ладу взагалі, має братися під розвагу, якщо вона оригінальна. А праця Оттокара безумовно оригінальна. Автор досліджує формування міського ладу Камбрє, Нуайона, Бове, Суассона, Санліса. Матеріялом основним служить *Gesta episcopoagum*, видрукованім в *Monumenta Germaniae Historica*. Матеріял цей самостійно аналізується автором і на підставі цього аналізу доводиться, що міський лад з'явився не наслідком упертої боротьби за комуну громадян Камбрє та других міст, а дуже складних умов, серед яких боротьба за комуну відогравала другорядну роль.

Це твердження, суперечне теоріям французьких дослідників, Оттокар обстоює головним чином на тій підставі, що міський лад формувався не тільки через боротьбу з феодальним власником міста, а й цілком мирно через взаємне порозуміння, або через боротьбу власника міста і міщанства з якоюсь стороною силою. Взагалі вибухам боротьби Оттокар не надає творчого значення, а старається розкрити звичайну, буденну конструктивну роботу формaciї міста. Так малоється історія Камбрє в кінці XI і на початку XII в. Увесь цей час, пише автор (стор. 19), місто знаходилося в надзвичайно тяжкому стані: між двома єпископами, між імператором і графом Фландрським, під загрозою інтердикту, серед безперестаних війн та сварок. Автор нащупує нерв усіх цих подій в комунікаційних потребах міста Камбрє. Не тільки внутрішнє сполучення в Камбрє повинно було бути безпечним, а й сполучення Камбрє з територією. Змагання дрібних феодалів замкнути шлях до міста зустрічало рішучий опір міщанства, а коли єпископ, намагаючись поставити в більшу залежність міщанство під себе або з мотивів других, допускав якогось васала зміцнитися, то міщанство виступало й супроти єпископа. *Conjuratio* міщан або *comitipio* були тільки засобом, а не метою. Мета-ж була забезпечення спокою міщанського від внутрішніх та зовнішніх феодалів. Проте з наведених автором текстів видно, що й серед самого міщанства була диференціяція: міщанська знать, що стояла на чолі руху, *cives i parvus populus*. Вся суть організації міста полягала в порозумінні цих двох частин міщанства. Помічається два періоди формaciї міського ладу: 1-й, коли *cives i parvus populus* мали лише спільні економічні інтереси, очевидно промислово-торговельного обслуговування території та поживи з цього. 2-й, коли *parvus populus* був організований в мілітарну силу і місто мало своє військо, а не повинно було піддаватися під протекторат сильнішого феодалу. *Comitipio* і *conjuratio* було тільки організаційною формою, що допомагала утворенню цієї мілітарної сили. Даючи отже правдивий і точний аналіз зовнішніх стосунків міста в його змаганнях визволитися з-під місцевої феодальної влади, Оттокар зовсім не затверджує внутріміщанських суперечностів та уневажнює всі ті їх економічні основи, які власне давали основні імпульси міщанської боротьби в середині і на стороні та організації й консолідації їх сил у відрубне і самостійне ціле. Робота Оттокара цінна, як спроба розкриття взаємовідносин міста й феодального світу в часах започатковання першого й роз'ятрення внутрішніх супротилежностів останнього. Тонко проаналізовані ці взаємовідносини дають правдиве уявлення про складні вузли політично-економічних феодальних заинтересованостів навколо міст, які могли бути лише розрубані новоствореною силою міської комунальної організації. Але уявлення про внутрішню суть цієї організації праця Оттокара не дає.

П. Клименко.

В. А. Мякотинъ, Очерки социальной истории Украины въ XVII—XVIII вв. Прага 1924—1926, томъ 1, вып. I—III, сс. 288+266+220,

Передрук в Празі праці Мякотіна дуже потішить тих, що студіюють соціальну історію Гетьманщини. Занадто було незручно без покажчиків розшукувати потрібні місця по ріжних книжках часопису „Русское Богатство“. Крім того коли переглядали видану частину праці, не можна було уникнути вражіння, що умови друку в певних книжках часопису обмежували свободне групування матеріалу та примушували передчасно ставити крапку, коли підходили до кінця призначенні сторінки книжки часопису. Деяка схематичність в викладі останніх розділів деяких начерків звязувалась в думці читача як раз з цими умовами друку.

Вже перечитуючи перші начерки, можна було зауважити, що це серія розділів великої праці, результати многолітньої роботи, з якої давно було дано окрему розвідку про закріпощення селянства в Гетьманщині та почасти знайомлено з деякими висновками принагідно в статтях, замітках, рецензіях та по ріжних часописах. Тепер в передмові до окремого видання начерків подано загальні уваги що до плану цілої праці. Дійсно, це результати довгої праці, підсумування її. В наші теперішні часи швидкого писання та швидкого друкування така чвертьвікова вірність до однієї теми, невпинне збирання матеріалів та уважне повільне оброблення робить вражіння. Автор рік-за-роком об'їздив ті міста, де знаходяться збірки архівних матеріалів Гетьманщини та працював в архівах, бібліотеках; знат він теж і приватні збірки, коли ще вони були в руках самих збирачів. Деякі збірки матеріалів раніше відомі тільки де-кому з спеціалістів, тепер вперше докладно використано за для наукової теми (нап. документи монастирів Київ. Центр. Арх.) Тільки така довголітня праця дала можливість звязати де-котрі розкидані по ріжних архівах розбиті частини наших архівів Гетьманщини, як, скажемо, книги Генер. Слідства, або книги Румянцева. Опису.

В цьому відношенню нагадує Мякотін основоположника наукових студій з внутрішнього життя Гетьманщини—Лазаревського з його надзвичайним знанням архівів та приватних збірок: тільки треба пам'ятати що Лазаревський використав деякі архівні збірки, коли їх не було ще зрушене з місця, а тепер це ще трудніш, коли одно знаходиться в Ленінграді, а інше в Харкові.

З великої праці Мякотіна мали ми і тепер маємо в передруку лише чотири начерки. Перший та четвертий присвячені соціальній структурі, другий та третій земельним відносинам та земельній політиці Гетьманщини. Здається начерки про земельну політику найліпше вдалися авторові. Тему—в порівнянню до попередніх дослідників поставлено широко, притягнено багато нового матеріалу, це дає свіжість цілій праці, хоч деякі уступи, напр. про сибрів і не подають нового в порівнянню з попередніми дослідами. Самому роздаванню старшині свободних сіл присвячували досить уваги дослідники, але Мякотін перед начерком про саме роздавання сіл подає детальний огляд землеволодіння—сябринного та громадського (перші два розділи начерка другого). Завдання автора було намітити еволюцію форм землевласності в Гетьманщині протягом XVII—XVIII вв. Починає він з полеміки з занадто узагальненим поглядом Лазаревського про загибель всіх попередніх форм землеволодіння та перевагу громадського землеволодіння в добу хмельниччини. Полемізувати з таким поглядом варто, але коли наводити погляди попередніх дослідників, то варто вказати, що то погляд Лазаревського з певного періоду його дослідів, бо пізніш, студіюючи долю окремих родів та монастирів, Лазаревський сам навів факти, що захищують його схему. Погляди Лаза-

ревського за його багату сорокалітню наукову працю переживали деякі зміни з виясненням нових фактів і це варто було пригадати, поруч із зазначенням поглядів тих дослідників, що тримались думки Лазаревського з досліду про посполитих. Історичну перспективу взаємовідношення ріжних форм землевласності слід було підкреслити, щоб ясніше виступила давність сябринного та громадського землеволодіння, бо тут ми читаемо лише про паралельне їх існування поруч із особистим землеволодінням (І, с. 133, 135) і не знаходимо вказівки про їх коріння в минулім, лише далі принагідно кинуто відповідний натяк, який треба-б було розвинути. Про народні погляди на своє землеволодіння говориться ніби в звязку з знищеннем шляхетських маєтків („Большинство“), читаемо „безпрепятсвенено вoplотить въ жизни выработанныя народнымъ правосознаніемъ представлінія о правѣ собствѣнности“. Отже, на думку автора, треба-думати, що це вилилось обов'язково в форму сябринних спілок (с. 151). Це даремно надає сябринним спілкам перевагу над іншими формами селянського та козацького землеволодіння в добу Хмельниччини. Головну увагу скupчує дослідник коло історії громадського землеволодіння, тут не дуже повно освітлено питання про первісну зайнанщину громад (174—175) і не відокремлено випадків індивідуальної зайнанщини другої половини XVIII в., які руйнують зайнанщину громадську. І варто теж зазначити давнє відношення гетьманського уряду до громадського землеволодіння в перші часи нового устрою. Розділ про знищення громадського землеволодіння переважно користується з фактів другої половини XVIII в. та на підставі їх виявляє відношення уряду до цієї справи вже за пізніші часи. Зазначена принагідно зміна в відношенню судів (с. 269) заслуговує детальнішого вияснення.

Третій начерк виясняє стан свободних військових сіл та утворення старшинських маєтностей. Справу роздавання маєтків при перших Гетьманах не звязано тут з питанням про забезпечення служби старшини, яке мало таке велике значіння; не зауважено і тих вагань, які помітні в перші часи, аж поки не взяла перевагу система забезпечення старшинської служби селами з людністю. Затеряна в середині сторінка про мотиви надання (34—35) заслуговує виднішого місця та детальнішого розроблення, бо принцип забезпечення за службу переживав певну еволюцію і не відразу прийняв сталі форми. Втручання царського уряду в роздавання сіл теж заслуговує детальнішого обговорення. Тут виникає питання, яке значіння та вплив мало це втручання царського уряду в роздавання сіл; може, вони як-раз підтримали претенсії та апетити старшини. Вияснення цих питань доповнило-б третій розділ, що порушує такі важні питання та притягає такий багатий новий матеріял.

Розділи перший та четвертий вияснюють суспільну структуру часів після-Хмельниччини. Першій розділ місцями оброблено занадто схематично, без поглублення в окремі важливі питання. Московський вплив не залишено зовсім на боці, але вияснено не досить повно. Відмова Московського царського уряду від переведення в життя зараз-же планів своїх (сс. 49—50) одягла ці стремління Московського царського уряду лише в інші форми. Рештки старого устрою обіймають в викладі автора лише шляхетські та монастирські маєтки, але він не спиняється над тим питанням, як пережитки старого устрою виявили себе в будові інших відносин, не тільки земельних. Полемізуючи з поглядами про повне скасування шаблею козацькою попередніх земельних форм, автор має нахил занадто побільшувати ролю тих шляхетських маєтків, що заціліли під час Хмельниччини чи були реєстровані в своїх давніх границях. Повний виказ всіх маєтків, що заціліли, ще не рішає справи. Важніш вияснити, які

впливи минулого устрою можна помітити в відбудуванні земельних відносин і що треба віднести на допомогу московського втручання. Перший начерк закінчується згадкою про утворення залежного селянства (с. 127—8) і таким чином підходить до круга питань четвертого начерка, який присвячено історії селянства. Брак сталах супільних розмежувань характеризує перші часи після Хмельниччини. Обмеження переходу поспільства до козацтва—це перший крок до утворення супільних розмежувань. Автор наводить нові відомості з діяльності монастирів, перших пionerів в цій справі, але не дає хронологічного вазначення цього важного кроку в справі забезпечення старшинських маєтків робочими руками, коли старшина стала більш цікавитись землею та осідати на ній, стала ви-прошувати та скуповувати чи іншими засобами набувати сусідні землі. Оці як-раз інтереси старшини і не освітлює дослідник з потрібною повністю в XVII в. Зате XVIII в. оброблено дуже докладно з притягненням нових матеріалів, з виясненням окремих перипетій та змін в долі селянства.

Передрук вазначених начерків збуджує надію, що за ним знайде автор можливість надрукувати і дальші розділи праці. Нетерпляче будемо чекати цієї книги, остильки важливої за-для дослідників супільної історії Гетьманщини.

Олександер Грушевський.

Проф. Вол. Резанов, Драма Українська. I. Старовинний театр український. Випуск перший. Вступ. Сценічні вистави у Галичині. У Київі. 1926 р. IV+200+11 стор. Випуск третій. Шкільні дійства великоміського циклу. Додатки. У Київі. 1926. 11+389+V стор.

Видання повного компендіуму старої української драматургії це безперечно одно з насущних завдань нашої історично-літературної науки. Перш за все найживішу практичну потребу в ньому відчувають дослідники нашої театральної старовини. Майже 70-тилітнє існування науки про старий український театр минуло не дарма. Набрався величезний матеріал, але поки-що розкиданий по ріжких виданнях, і багато з них вже стало бібліографічною рідкістю, наприклад, „Рус. драматическая произведение“ Н. С. Тіхонравова. Компендіум української драматургії значно полегшив-би роботу дослідників, себ-то звільнив їх від неприємної потреби звергатися за довідками до видань, які тепер вже мало приступні. Нове, критичне, певна річ, видання всіх відомих нам пам'яток старої української драматургії буде найціннішою вкладкою в нашу науку. Зовсім не всі пам'ятки видано задовільняюче з погляду сучасних наукових вимог. Як досвідчено показала проф. В. П. Адріянова¹⁾, навіть Н. С. Тіхонравов у своїх „Рус. драматическихъ произведеніяхъ“ часом припускає найважливіші помилки що до рукописного оригіналу пам'ятки, яку видавав.

Це найвідповідальніше завдання підготовити до друку повний корпус української шкільної драматургії взяв на себе заслужений дослідник старого театру, проф. В. І. Резанов.

Судячи по наміченому їм і опублікованому ще 1925 року плану видання,—корпус „Драми української“ складатиметься з 9-ти випусків: I випуск В. І. Резанов присвячує „сценічним виставам у Галичині“, II—історії драми шкільних піттик, у III увійдуть драми великоміського циклу, у IV—різдвяного циклу, у V—драми про святах, VI—п'єси жанру *thoralityé*, VII—драми на історичні сюжети, VIII—пам'ятки російської шкільної драми, IX—інтермедії. До кожного випуску проф. В. І. Резанов

¹⁾ Житие Алексея человека божья в древ. лит. и народной слов. П. 1917, с. 156—165.

обіцяв додати спеціальну розвідку і перевірити по змозі за рукописами текстів, що видаватимуться наново. Перший і третій випуски вже вийшли. На питання, яке звичайно хвилює всіх аматорів старовинного театру, як В. І. Резанов виконає своє грандіозне завдання, якими новими висновками збагатить він нашу науку—може дати деяку відповідь розгляд двох виданих випусків. Почнемо з вступних статтів автора.

Своїй статті в 1-му випуску „Сценічні вистави у Галичині“ проф. В. Резанов передпосилає короткий популярний начерк еволюції західно-европейського театру. Торкнувшись питання про початок театрального мистецтва на Україні, В. І. Резанов приступає до аналізу віршів Памви Беринди та Андрія Скульського 1630 р. (ст. 20—29). Аналіз вичерпується повторенням загально-відомих відомостей. Порівнюючи зі статтею В. Шурата „Христос Пасхон. Львівські віршовані діяльоги з 1630 р.“ (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. CXVII—CXVIII, ст. 137—155), новим у розвідці В. Резанова „Вѣршъ“ з трагедії „Христос Пасхон“ являється переповід трагедії „Христос Пасху“, докладніші відомості про неї (по Krumbacher'у і Klein'у) та спостереження В. Шуратові: навряд, чи „Вѣрши“ Скульського декламувалися в братській церкві Успіння. В 1630-му році ще не було закінчено будування церкви Успіння.—В. Резанов слушно гадає, що „Вѣрши“ певне декламувалися в церкві монастиря св. Онуфрія (ст. 25). Переказуючи далі відомості про декламацію М. Волковича 1631 р. „Размышляне о мудѣ Христа Спасителя нашего...“ (ст. 29—36), В. Резанов висновки М. Возняка (див. його статтю „Діялог Йоанікія Волковича з 1631 р.“ в 129 т. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка) доповнює таким тезисом: „в низці безпосередніх джерел та зразків“ „Розмышляня“ (вказаних М. Возняком) на першому місці поставити треба грецьку трагедію „Христос Пасху“ (ст. 30).

Доводи В. Резанова переконуючі. Даремне тільки він виписує довженії уривки з трагедії „Христос Пасху“: вони зовсім нічого не доводять і тільки обтяжують книгу (ст. 32—33).

Коротко згадавши про анонімні „Вѣрши на Воскресеніе Христово“ рукопису № 164 бібліотеки Народнього Дому у Львові, про вірші рукопису № 102 тієї-ж бібліотеки (ст. 36—38), В. Резанов переходить до аналізу знаменитого „Слова о збуреню пекла“ (ст. 38—47). Правда, цей аналіз не йде далі повторення думок, які він висловив 16 років тому (див. „Школьные действия XVII—XVIII вв. и театр иезуитов“. М. 1910, с. 231—233). Пречінь, порівнюючи з текстом видання 1910 р., є й деякі додатки: з одного боку—довженні виписки з Франка (ст. 40—43), з другого—докладніші виклади про докази дефектності прототипу (первороду) рукопису „Слово“, що знайшов Ів. Франко (ст. 44—45).

Що до уривків, які свого часу надруковував Ів. Франко („Нові матеріали до історії українського вертепа“ у 82-му т. Зап. Наук. Товар. ім. Шевч.) і академик В. М. Перетц (див. XII його начерків „К истории польского и русского народного театра“), то В. І. Резанов вважає їх за фрагменти містерії про страсти Христові, які не дійшли до нас і переписані може дійсно, як гадав Ів. Франко, „за-для вжитку раєшника“. Розглядати перший уривок, як антипролог якоєсь п'єси, В. Резанов вважає за неможливе (ст. 48). Гіпотеза В. Резанова нова,—на жаль, він її не достатньо обґрунтував. Свій начерк про українську драму в межах Галичини В. Резанов закінчує відомостями про уривки, які видав акад. В. М. Перетц у XIV випуску його начерків „К истории польского и русского народного театра“, і про діялог „de passione Christi“ (ст. 48—54), нічого нового не додаючи до того, що він уже висловив свого часу на сторінках „Школьных действ“ (порівн. ст. 130—132 і 185—188).

Як бачимо, 1-й випуск розвідки проф. В. І. Резанова не багато нового вносить в нашу науку. За винятком заміток на ст. 31—34, 48 та хіба ще 25, він повторює загально-відоме. Висновок не втішний.

До речі проф. В. Резанов зовсім не здіймає принципового питання: чи доцільно взагалі шкільні вірші (декламації)—в тім числі й вірші Беринди, Скульського, Волковича—прилучати до пам'яток драматургії. Прилучення їх до корпусу української драматургії у всякім разі повинно бути обґрунтованим. З моєго погляду вважаю, що ми тільки тоді матимемо право відносити шкільні декламації до явищ драматургічного порядку, коли нам буде доказано їх генетичний зв'язок із шкільною драматургією.

Вступ автора до третього випуску—„Шкільні дійства великомирового циклу“ се майже дослівний переклад на українську мову давніх праць того-ж автора; з одного боку—„Школьных действ XVII—XVIII вв.“ (М. 1910), з другого—статьї „Мудрость предвечная“. Київська школна драма 1703 года“ (Киев. 1912). Стор. 4—22, 31—64 відповідають стор. 183—210 і 211—258 3-го розділу „Школьных действ“; стор. 22—31—5—23 „Мудрости предвечной“. При всьому нашему щирому бажанні знайти свіжі думки в новій розвідці про п'єси великомирового циклу проф. В. І. Резанова—ми не змогли цього зробити. Однаке, коли не помилляємося, новим по суті являється зазначення автора на стор. 9, з якого довідуємося, що образ на мотив того, як архангел Михаїл примусив Люцифера кинутись навтікача, „можна бачити на стінному малюванні по старовинних католицьких соборах“.

Через те, що книгу В. І. Резанова „Школьные действия XVII—XVIII вв. и театр иезуитов“ (Москва 1910) вже давно по заслугі оцінено науковою критикою (акад. В. М. Перетцем, М. І. Петровим), я вважаю, що маю право не вдаватися в детальний розгляд окремих тверджень нової розвідки проф. В. І. Резанова про великомирові драми.

Звернімося до видання пам'яток української драми. У 1-му випуску проф. В. І. Резанов надрукував: Вірші П. Беринди, „Върши з трагедії Христос Пасхон“ А. Скульського, „Розмышляне“ Й. Волковича, „Върши на Воскресеніе Христово“, „Слово о збуреню пекла“, уривки з різдвяної і великомирової містерії „Dialogus de passione Christi“. У III-му—„Дѣйствие на страсти Христовы“, „Царство Натуры Людской“, програм „Свободы“, „Мудрость предвѣчна“, „Торжество Естества человѣческаго“, „Трагедо-Комедія“ С. Яскоронського, анонімну великомирову драму, „Властотворный образ“ Митрофана Довгалевського, „Образ страстей міра сего“. Тексти 1-го випуску через неприступність рукописів передруковано з старих видань. Тексти III-го випуску, за винятком двох—трагедо-комедії Яскоронського і „Образа страстей міра сего“, яких рукописи загублено, В. Резанов друкує безпосередньо з рукописів (див. примітки). На жаль, ми не маємо змоги перевірити достатність репродукції рукописних оригіналів, яку надрукував В. Резанов, бо рукописи драм для нас неприступні.

Чи звільняє нас видання В. Резанова від необхідності звертатися до старих видань? Не завжди. Ясний приклад—видані їм „Върши на Воскресеніе Христово“. Через неприступність рукопису № 164 бібл. Народ. Дому у Львові В. І. Резанов передруковує їх з видання М. Возняка (96-й т. Зап. Наук. Товар. ім. Шевч.), при чому залишає невикористуваними деякі цікаві спроби виправити текст рукопису № 164, які пропонував другий видавець „Вѣршней“—акад. В. М. Перетц (див XV-й випуск „К истории русского и польского народного театра“). Чому? Не ясно. Навіть не згоджуючись з кон'єктурами В. М. Перетца, все-ж слід би обговорити їх в апараті.

Значно утрудняє користання з видання В. І. Резанова, як підручного, відсутність нумерації віршів. Видавець чомусь перенумерував тільки вірші „Слова о збуреню пекла“ та „*Dialogus de passione Christi*“.

Ще кілька заміток з приводу самого плану корпусу „Драми Української“ проф. В. І. Резанова.

В. І. Резанов класифікує пам'ятки української драматургії по двох ознаках — територіальній (I—VIII вв.) і формально-тематичній. Таку подвійну класифікацію не можна вважати за вдатну. Доцільніше було б провести систематизацію корпусу по окремих жанрах, взявшися за основу класифікації матеріалу формальної прикмети — тільки. Тоді авторові з одного боку не довелось би повторюватися (I, III, IV в.), з другого — вдалося б зробити картину еволюції української шкільної драми (окремих жанрів) виразнішою.

I. Еремін.

Михайло Возняк, Шевченко й княжна Репніна (Епізод із першої подорожі на Україну). Львів, 1925. Накладом видавничої спілки „Діло“. Стор. 118.

Про Т. Шевченка маемо занадто ще малу літературу, порівнюючи з тим, якою вона повинна бути; тому вихід зазначеного вище невеликої книжки М. Возняка повинен зустрінутися з задоволенням. Відносини Шевченка і княжни Варвари Репніної з часу знайомства їх в 1843 році здавна викликали великий інтерес. Дослідження цього не „епізоду“, що лише хвильово ніби промайнув, а тяжкої драми, що оставила сліди на все їх життя, не дійшовши того, щоб „однодушно ходити в парі“, та про що так мріяли обое і чого так жадали від своєї долі,—дійсно варте всякої уваги. На жаль, автор не пускається в глибші досліди, не дає психологічного аналізу цих почувань. Він лише в стислій формі, користуючись відомими біографіями поета та спогадами (Чалий, П. Селецький, Афанасьев-Чужбинський, Н. Стороженко, Гершензон), детально передає про знайомство княжни Репніної з Шевченком. Підчеркує, що батько Варвари був людина освічена, гуманна, гарячий оборонець селянства. Його навіть обвинувачували в українофільстві та сепаратизмі. Те, що за часу першого повстання Поляків він дуже швидко поставив кілька козацьких полків, було використано проти нього перед царем, щоб усунути його з українського генерал-губернаторства. Відомий декабрист князь Сергій Волконський був його рідний брат¹⁾. Звязки Репніна з декабристами, з одного боку, та симпатії Шевченка до декабристів, з другого, сприяли зближенню Репніних з поетом. Зрозуміло, каже автор, що Репніни, з високими ідеями і почуваннями, відразу оцінили Шевченка, а княжна Варвара, не дбаючи на суспільні пересуди, сміливо протягнула Шевченкові руку через прірву, яка їх розділювала (М. Стороженко). До цього необхідно було б зауважити, що в ті часи вищі верстви українського громадянства взагалі захоплювались українською літературою, а, з появленням творів Шевченка, виникла любов до рідного слова і в 1843 р. Шевченка добре знало українське панство, добивалось особистого знайомства з ним: до Репніних привіз Шевченка граф О. Капnist.

Переказавши далі про перебування Шевченка у Репніних в Яготині, на Полтавщині, автор переходить до найдікавішої частини своєї книжки, а саме перекладу, на жаль, не повного, листування княжни з Шарлем Ейнером, женевським філантропом, з яким вона познайомилася за часу своєї подорожі за кордон і якого вона лічила своїм духовним батьком.

¹⁾ Рід Репніних, за смертю в 1801 р. фельдмаршала Мик. Вас. Репніна, припинився і в тім-же році, наказом царя Олександра, прізвище Репніних перейшло до внуків фельдмаршала по матері, князя Миколи Григоровича Волконського, батька Варвари.

Листування з Ейнером, а також зроблений далі переклад оповідання Репніної, що, так-би мовити, являє собою „історію серця княжни, сповідь її душі“, служить головним матеріалом для з'ясування почуття Репніної до Шевченка. Ця недокінчена автобіографічна повість, де Репніна, під псевдонімами, оповідає свої відносини до Шевченка, перечитується з особливим інтересом і викликає подяку М. Возняку за можливість ознайомитись з цим матеріалом, не шукаючи його по старих журналах. Його книжка варта як-найбільшого поширення серед усіх, кому дорога пам'ять про нашого великого поета.

Iv. Щітківський.

М. Коцюбинський, *Вибрані твори*. Редакція та вступна стаття Ан. Лебедя. Книгоспілка, 1926. Ст. XXXIII+247. Ц. 90 коп.

В книгу „Вибраних творів“ входять такі твори М. Коцюбинського: „На камені“, „Цвіт яблуні“, „Хмари“, „Утома“, „Самотній“, „Сон“, „Сміх“, „Він іде“, „Intermezzo“, „Як ми їздили до криниці“, „Дебют“, „Тіні забутих предків“ та „На острові“. На кінці книги подано примітки до тексти творів (стор. 244—247), а на початку вступна стаття редактора „Творча путь М. Коцюбинського“.

Накреслюючи творчу путь письменника, автор додержується загально-вживаного поділу на дві доби. Перша з початків літературної праці до кінця дев'яностих років XIX століття і друга з кінця дев'яностих років минулого століття до кінця літературної творчості письменника. Перша доба за А. Д. Лебедем пройшла під ознакою народницької тенденційності. Я думаю, що гладенько про цю добу у автора виходить тільки через те, що він ішов у своїх висновках від художньої синтези самого Коцюбинського, а не від обставин тодішнього життя. Він, наприклад, переконаний, що коли взяти перші твори письменників („Андрій Соловейко“, „21 листопаду“ та „Дядько та тітка“), злучити їх з автобіографічними відомостями самого Коцюбинського, то ми й матимемо „досить докладні дані до характеристики симпатій та поглядів молодого автора“ (ст. XII). А насправді ні для кого не секрет, що ми так мало знаємо за першу добу творчості Коцюбинського, що ніяк не можемо позбутися суперечностей. Приклади на те можна вказати й на сторінках „Творчої пущі М. Коцюбинського“ в трактовці Ан. Д. Лебедя.

Хто більше заслуговує на увагу з авторів — Саліковський, що говорить про „естетизм“ Коцюбинського за шкільних років, чи В. С. Лотоцький, який згадує спільну з Коцюбинським спробу „організувати душевні пориви“? А. Д. Лебідь дуже зручно зводить їх на герць, додавши фарби до характеристики Саліковського, що у Коцюбинського було „тяжіння до „абстрактної“ філософської думки, а В. С. Лотоцького назвавши „шкільним товаришем“ Коцюбинського, хоч, розуміється, таким товаришем Лотоцького наш письменник ніколи не був. Я гадаю, що з таких зводин доти нічого не вийде, доки у нас так мало матеріалів для тодішнього Коцюбинського, зокрема, доки нам бракує сталої хронології. Проте не можна не погодитися з автором в загальних контурах, коли він визначає творчу путь Коцюбинського в першу половину творчості.

Та й у другій половині літературної творчості Коцюбинський, як відомо, не був втікачем з своєї попередньої громадської позиції. Навпаки, він еволюціонував від невиразного народницького світогляду через засвоєння науки Драгоманова (що відбилося, напр., в першому творі, написаному новою імпресіоністичною манeroю, „В путах шайтана“) до динамічнішого громадського світогляду, який виробився під впливом подій

на Україні (як селянські розрухи на Полтавщині 1902 року та 1905 рік), засвоєних в освітленні соціальних наук. Щось цілком протилежне пропонує нам автор. Почавши з твердження, що на переломі у Коцюбинського „разом зі зміною літературної манери змінюється і його загальний світогляд, як громадянина (?) і як художника“ та що друга половина творчості „айде по лінії індивідуалістичного загиблення, що-далі більшого наростання романтизму, як основи письменникового світогляду“ (ст. XIX), автор зразу дає відчути, що манеру письменницьку він далі вважатиме за основну лінію в творчій путі, а замість здертих попереду етикеток вроді „естетизму“ він повісить свою—„романтизм“, ще гіршу за попередню, бо, як відомо, являє собою один з найневиразніших літературних термінів.

Виставивши таку тезу, А. Д. Лебедеві треба було справді напружитись, щоб довести її. І от він спроектовує Коцюбинського в минулі, як самотню людину. Для цього навіть трохи попустив Саліковського, якого був знищив за „естетизм“: „Саліковський згадує, що маленький Миша Коцюбинський стояв острорнь від своїх товаришів і мало з ким зближувався“, вигадав причину, з якої письменник кинув службу на філоксері. У Коцюбинського в автобіографії „тяжка недуга“, а у А. Д. Лебедя чомусь „свідомість розбіжності світогляду його з народнім“.

Даремно також гадає А. Д. Лебідь, що листи Коцюбинського кінця 90-их років повні „загостреного чуття самотності, втоми, душевного надлому“. Така характеристика листів (розуміється, до дружини) від автора статті показує, що він тільки „переглянув“ листи Коцюбинського замість уважно прочитати, бо інакше він-би побачив зrozумілу річ: хвилювання письменника через розлуку з молодою дружиною та сум в пустелі за любим йому родинним та громадським оточенням. І ні йоти більше. Але при чому-ж тут неіснуюча душевна недуга?

Коли А. Д. Лебідь доходить до поезій в прозі, тут він знов не витримує і зразу-ж розсипається узагальненням на ціле життя письменника: „Це той основний настрій, у якому весь час живе Коцюбинський і з яким він і закінчив свій життєвий шлях“ (ст. XXI).

На це я хочу дати невеличку довідку. В недрукованому листі до дружини з Житомира 3 січня 1898 року ми читаемо: „Шкода, що не дістала листа мого на новий рік, може-б я розвеселив тебе трохи, розважив, бо в лист до тебе я вклав своє серце. Ти не знайшла його там?“

Чи не впізнає тут А. Д. Лебідь основного образу поезії з циклу „З глибини“ „Сон“? Як бачимо, образ цей виник з настрою письменника, що нічого спільногого не має ні з „загостреним чуттям самотності“, ні з „втомою“, ні з „душевним надломом“. Отже всі ці „вигуки“ Коцюбинського в поезіях в прозі, хоч і не єсть „поза“, то проте „влучне слово“ для „зворушливого“ ліричного твору напевне буде. Висновок ясний: не можна дійсні життєві переживання письменника—реальної людини—виводити з його творів.

Я думаю, що й цитата з Горкого як-раз свідчить проти авторового твердження, бо Коцюбинський в розмові розрізняє реальне переживання людини—самотність і „писання про це прокляття“, критикуючи колишнього „Самотнього“. В „Intermezzo“ автор статті теж вбачає „може єдиний в літературі документ душевної втоми—чи не найболючіший крик цього психічного надлому“. Але аргументів ніяких. Коли, далі, автор говорить про „душевний надлом“ Коцюбинського після 1908 року, намагається знайти причину цьому, то він за наріжний камінь бере письменникову писульку, накидану нашвидку олівцем: „Мене гнітить одноманітне життя“, поширює її значіння, як звичайно у А. Д. Лебедя, до „основного тону цілої другої половини творчості“.

Перше, що треба закинути тут авторові, це неповнота використаних матеріалів. Там-же в архіві Коцюбинського є ще один запис на аркушіку поштового паперу:

„Нам завжди здається, що нива життя нашого найбільше поросла дурманом. І ми завзято нищимо його. Чи затруїть кров серця нашого солодка отрута кохання і затуманить голову—наша статечність—той псевдо приятель наш—підіймає гостру косу і стинає квітку з ниви життя. Чи жало уп'ється в серці та зродить невпинну жадобу (загу), ми певні, що то дурман попався під ноги і спішими вирвати його. Як часто всі наші пориви, найсміливіші, найчистіші, всі поривання до сонця—приймаєм ми за той отруйний дурман і без жалю, квітку за квіткою з корінням нищимо його. Та коли врешті вирвемо все до щенту, одкривається нам очі і замість зеленої ниви бачимо голу та чорну пустелю, дiku, безводну і мертву, по якій волочимо ми втомлені ноги та безнадійне серце—куди? По що?... Щоб загинути?..“

Як бачимо, Коцюбинський констатує в собі не тільки наявність бажання вирватись з сірого одноманітного життя, але й присутність отої статечності, що гострою косою нищить всі поривання до сонця. Але як в тому уривкові, що його навів Ан. Д. Лебідь, так і в тому, що він поминув, подано не безпосередні почування письменника, а помітна уже певна обробка, стилізація. Можливо, що тут на трактуванні відносин Коцюбинського з дружиною відбилась і лектура письменника.

Безпосередніше подано у Коцюбинського думки, теж непомічені автором статті, про еротичне життя в кешеньковій книжечці (маленька, без дати й палітурок, певно, 1908 року):

„Під сонцем кохання линяють і чоловік і жінка“.

„Чоловік „чужий“ для своєї жінки. Прагне самотності. Приставляється солідарним (душа в душу) і втомляється, а через те ще більше охота спочити на самоті“.

Ці дві останні нотатки показують, що Коцюбинський в відносинах з дружиною переживав звичайну еволюцію від захвату, що буяв роками 1896, 97 та 98, до байдужости, бажання пожити на самоті і захоплення 1906 року, що за Ан. Д. Лебедем „повинно було міцну познаку покласти на вразливу вдачу письменникову“, не становить чогось виключного. У Коцюбинського був сильний струмінь еротичних переживань не тільки в добу написання опов. „Сон“, але й у час виношування „В путах шайтана“, коли він писав „На віру“. Словом, його захоплення на схилі, 1906 року та пізніше, бліднуть перед захопленнями молодого віку.

Коли автор говорить за „Сон“, „Тіні забутих предків“ та „На острові“, то він якось вихоплює ці твори з живого процесу письменникової творчості і, не знаючи, як ці твори з романтичною присмакою поєднати з реалістичними, як „Під мінаретами“, „Fata morgana“, „Як ми їздили до криници“, „Дебют“, „Що записано в книгу життя“ та „Коні не винні“, він ці реалістичні твори старанно обминає в своїй аналізі. Як відомо, романтизм Коцюбинського був особливий романтизм—„наиболее человечное настроение“, як він казав Горкому (Л. Н. В. 1913 р., кн. VI), природно виріс з письменникової реалістичної творчості, підносив ті-ж самі ідеї, що і в попередніх творах. Письменникова прекрасна „незнайома“ з опов. „Сон“ „під час революції“ билася на Кавказі з військом“. А студійно обробляючи образи до цього твору на підставі найдетальніших спостережень на Середземному морі, він таку картку творить: „Суспільність—неначе річка. Її колір, чистота, глибина залежить од тих берегів, в яких вона тече“.

Розглядаючи „Тіні забутих предків“, автор схотів дати і своє тлумачення і добачає в цьому творі „ідею шукання свого власного ідеалу“, але дивно те, що він заперечує всяке інше розуміння. Я думаю, що тут в першу чергу Коцюбинський ставив собі завдання „воскресити дрімотний серед нас дух прадавніх предків“ (акад. Єфремов. Коцюбинський. 1922. Стор. 162). На це вказує й довге шукання назви цьому творові (назву „Тіні забутих предків“ Коцюбинський вибрав споміж таких: „В зелених горах“, „Тіні минулого“, „Голос віків“, „Відгомін передвіку“, „Подих віків“, „Голос передвічні“, „Спадок віків“, „Дар предків забутих“, „Голос забутих предків“, „Слідами предків“ та „Сила забутих предків“). А тема ця нашого письменника почала займати здавна. Уже в листі до дружини 31 грудня 1895 р. ми читаємо: „Що не кажи, а ці святки, цей святвечір, маланки, ці колядки й щедрівки мають для мене значення, промовляють до мене згадками щасливих дитячих літ, віять поезією давніх доісторичних часів...“ А. Д. Лебедеві його тлумачення „Тіней забутих предків“, очевидно, підказала ще й помилка в даті, бо, як показує примітка 21 (стор. 247), він схиляється до думки, що Коцюбинський „Тіні“ писав 14 місяців (від 20/VIII 1910—до жовтня 1911 року). Отже справді, коли-б це було так, то був-би час, пишучи, „шукати власного ідеалу“. Та й писання твору хронологічно дужче наблизалось-би до привабливої писульки: „Мене гнітить сіре, одноманітне життя... Та ба, „Тіні“ писано не сповна 2 місяці, з 20 серпня 1911 року до половини жовтня того-ж року.

Так прокладаючи творчу путь Коцюбинського, автор договорився до того, що й „Невідомого“ (який за С. О. Єфремовим серед „Сміху“, Він іде“, „Persona grata“, „Intermezzo“—частка великого образу боротьби) вставив в коло творів, що дають „єдиний романтичний образ письменників останніх днів“.

Одриває А. Д. Лебідь Коцюбинського від реальних обставин і тоді, коли каже, що вратував нашого письменника, як індивідуалістичну натуру, тільки потяг до природи та єднання з нею. Що Коцюбинський любив природу—факт безперечний, що він був перейнятий індивідуалізмом, теж відомо, але ратувала його „від розpacу, від душевної втоми“ в першу чергу віра в свій громадський ідеал. А докази на те не тільки ціла письменникова творчість, але й факти з життя поза творами. І найперше оті самі спогади А. Верзілова („Більшовик“, 1924 р. 21/XII, № 291), що з них цитував автор з іншого приводу. А. Верзілов, знавець Чернігівського періоду життя Коцюбинського, висловлюється: письменник „еволюціонував у радикальному напрямку, мав зносини з російськими есдеками та есерами, але до партії не входив“. Сам Коцюбинський, напр., робить в своїй кешеньковій книжечці такого записа, який показує, що він почував щільний звязок з добою: „В эту эпоху неустойчивую (беспокойную), у которой легкость (слово нерозбрнe) с каждым годом увеличивают передачу и обмен между провинцией и провинцией, между страной и страной и между континентом и континентом, сделал так, что (si che) космополитизм (слово нерозбрнe) в искусстве, так же, как в литературе, в музыке, впрочем более или менее.“

„В каждой форме индивидуальной деятельности человеческой, было бы нелелым требование, с фанатической непримиримостью националиста, чтобы живописец или скульптор имел (? С. К.) избегать ошибок или стыда пр(ин)осил (? С. К.) вдохновение только родной земле и народу“ (написано в кешеньковій книжечці, де матеріял до „Він іде“ та „Невідомий“).

Отже літературний шлях Коцюбинського, як його трактує А. Д. Лебідь,

надто „приближний“, бо йому бракує повноти використаних матеріалів. Цей аналіз, що ми його простежили, в другій половині творчості вказує (власне) один струмінь в творчості письменника, а не охоплює все-бічно. Далі, в часи, коли на всесвітній арені панував неоромантизм з його плеканням настроїв революційних та реакційних, автор не зміг указати тут місця Коцюбинському, збувши справу незирачним терміном „романтизм“.

Тепер про саму збірку творів. Вибираючи твори, автор додержував принцип художності. Загалом вибір зроблено удали. Шкода тільки, що збірка починається з „На камені“, а не з „В путах шайтана“, твору, що ним починає Коцюбинський другу половину своєї творчої пути та що автор вставив поезію в прозі „Хто щасливий...“ (ст. 37). Адже Коцюбинський ніколи її не вигрібав з своего архіву. І справді, вона не дорівнюється своєю художністю іншим поезіям в прозі.

Не. все гаразд і з примітками (стор. 244—247).

Перше що до доповнення тексту окремими фразами, що його вчинив редактор, як це ми бачимо в примітках 3, 4, 5, 12, 14 та 15. Справедливо каже ак. С. О. Єфремов: „Ті видання, що за життя автора виходили, мають на собі його, скажу так, останню волю що до тексту, вони „авторизовані“ до найменших дрібниць“ (Коцюбинський. Твори. Том 5, стор. 15). Отже повставлювані фрази, хоч вони здебільшого після поправок лишилися у тексті, були викинуті від Коцюбинського в коректі. Вони, ці фрази й тепер видаються зайліми. Таке виправлення тексту то є швидше псування його. Не зайлово здається тільки фраза в примітці 18.

Іноді А. Д. Лебідь не зовсім удало виступає в ролі коректора попередніх редакторів. Так, у виданні за редакцією ак. С. О. Єфремова під „Дебютом“ стоїть дата „Березень, 1909“. А. Д. Лебідь (ст. 143) ставить „27. II. 1909“. А в примітці (20) пояснює: „Дату написання виправляю проти відомої „Березень“ за рукописом“. Насправді ж перша дата має не менше прав, як друга. Коцюбинський звичайно ставив дату тоді, як він кінчав оповідання чорним атраментом (перша редакція). Потім він уже виправляв червоним атраментом. На це теж треба було часу, бо іноді доводилось робити значні поправки в другій редакції. Отже фактично Коцюбинський кінчав оповідання на якогось пів місяця, або й місяць, пізніше, ніж стоїть дата в рукописові. Ось що, напр., писав Коцюбинський Гнатюкові (ст. 112) з приводу того-ж самого „Дебюту“ 20 III. ст. 1909: „Як-раз тепер переглядаю його, на святки перепишу і одішлю на р. пр. Грушевському“.

Є ще й такі хиби. В примітці першій до „На камені“ подано уступ, закреслений синім олівцем в рукописові. Але Коцюбинський цього уступа перекреслив тільки в даному місці а далі, на 8 стор., ці портрети мулли Асана, Нури-ефенді та юзбаша лишилися точнісінко в такому-ж вигляді. Подавати його ніякої рації нема, бо він є в творі.

Замість давати тонкі, невловимі в такій дозі, стилістичні виправки письменника, як це ми бачимо в примітках до „Цвіту яблуні“ та „На острові“ (приміт. 6 та 24), краще було-б подати хоч одну з чернеток, напр., до „Цвіту яблуні“, де дуже добре можна спостерігати письменників метод праці.

Отже добре, що твори Коцюбинського тепер видаються критично, з притягненням архівних матеріалів. Та повного й детального знайомства з тими самими архівними матеріалами в цих виданнях ще нема. В такій важливій, як редакторська, роботі ще панує недостатнє угрунтування висновків.

C. Козуб.

Ювілейний Збірник Науковою Товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873—1923. Записки Наукового Товариства імені Шевченка том CXXXVIII—CXL. Праці Історично-Філософічної Секції під редакцією Івана Крипякевича, ст. IV і 335. Том CXLI—CXLIII. Праці Фільольгічної Секції під редакцією Кирила Студинського, ст. IV і 275, у Львові, 1925. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923—1925, ч. 67—8, Львів, 1926, ст. 176.

По десятилітнім занепаді, спричиненім політичними й економічними причинами, Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка, з вибором нового виділу, з акад. Кирилом Студинським на чолі, на зборах 2 падо-листа 1923 р. вступило в стадію своєї відбудови. З огляду, що політичні гороскопи не відували близьких змін на краще, після того як провідники Антанти закріпили Галичину за Польщею, треба було своїми засобами витягати Товариство з того критичного стану, в який воно попало наслідком політичної й економічної кризи. Завдяки енергії і запобігливості нового виділу, а головно його голови, та помочі громадських складок, се в значній мірі удалось: матеріальне становище Товариства перестало бути критичним, хоча умови його праці не перестали бути в високій мірі тяжкими. (Для характеристики пережитого нехай послужить маленька подробиця, що її ввіймаю з „Хроніки“, с. 3: попередній виділ з огляду на валютні пертурбації війшов з своїм довголітнім секретарем, акад. Гнатюком в умову, що буде йому виплачувати місячно 10 доларів—але не міг додержати сеї умови!). Не вважаючи на се, поруч сплати старих ріжних довгів, виділ знаходив можливим вкладати значні суми в свої наукові видавництва, докінчуячи ріжні давніш розпочаті видання і розпочинаючи нові. Як видно з справоздання, за два роки, 1924—25, Товариство випустило 9 томів своїх наукових видань (в тім 3 томи свого ювілейного збірника (про які мова далі), дві книги Записок чергових, два томи Українсько-Руського Архіву, одна книга збірника філологічної секції і одна правничої комісії), кілька інших публікацій і два великі річники популярно-історичного видавництва „Стара Україна“. Се немало на такі трудні обставини, і можемо тільки побажати, щоб далі йдучи в тім напрямі наша західно-українська академія—давно признана в сім значенню науковим світом, хоч титул академії її одержати не судилось (як не носять її такі світової слави академії, як Гетінгенське наукове Товариство, або Лондонське „Королівське Наукове Товариство“)—піднялась знову на належну і заслужену височінь, не вважаючи на несприятливі обставини. Адже головним і майже одиноким джерелом її доходу знову стає все та-ж друкарня, фундована п'ятдесят літ тому нашими українськими патріотами, як матеріальна його підставка, а ніяких субсидій з фондів публічних Товариство не дістает¹⁾!

В грудні 1923 р. минуло 50 літ від засновання Товариства; з сеї на-годи Виділ подбав про урядження в головніших центрах Галичини юві-

¹⁾ З „Хроніки“ Товариства принотую ще сю згадку про участь Товариства в університетській справі: Виділ Товариства в 1924 р. утворив комісію в сій справі, зложену з голови Товариства і по одному делегатові від кожної Секції—, здавалося, що справа зможе тепер посунутися наперед— пише офіційне звідомлення Товариства—та нефортунний виступ д-ра Р. Смаль-Стоцького і опубліковане його листа до міністра Ст. Грабського перевели усі заходи, бо надано справі виразно політичний характер, за який члени університетської комісії не могли узяти на себе ніякої відповідальнності. Супроти того Виділ уважав прадю Комісії за покінчену і поручив їй розвязатися, тім більше, що політичні круги приймали на себе відповідальність за дальнє ведення університетської справи. Ся справа знайшла свого часу чималий розголос в укр. пресі, тому я й принотовую се офіційне звідомлення.

лейник зібрань, т. зв. академій, щоб розбудити серед громадянства заінтересовання до діяльності і планів Товариства, та розписав складку на видання Товариства. Сими дорогами зібрав понад півтори тисячі доларів, і з того сімсот доларів призначив спеціально на ювілейне видавництво. Кождій Секції уділено по одній книжці—історична і філологічна одержали чергові томи Записок, котрі позначено як потрійні; секція природнича одержала подвійний том Збірника (т. 23—24). В сій замітці я хочу скажати кілька слів з приводу ювілейного видавництва перших двох секцій.

Ювілейний том історичної Секції складається з 10 розвідок. Найбільше займаються вони історією державного устрою й права. Дві присвячені загальним питанням: С. Дністрянського про розвій поглядів на право і державу і В. Старосольського про класифікацію державних форм. Інші трактують різні питання українського державного устрою і права: О. Лотоцький—церковну уставу Володимира Вел., Р. Кайндель—„волоське право“ Галичини, І. Кропякевич—організацію ради і генеральної старшини за Хмельницького, акад. М. Василенко—„Суд і росправу в справах малоросійських“ Ф. Чуйкевича. Решта розвідок, не складають яких-небудь груп; маємо тут історично-географічну студію М. Кордуби про західнє пограниччя Галичини між Карпатами і долішнім Сяном, головно на підставі судового матеріалу XV в. (найбільша студія цілої книги); Є. Сіцинського про вплив візантійсько-атоної архітектури в церковнім будівництві Поділля; Б. Барвінського про один гербовий знак, що він уважає з Дмитрашків; І. Борщака про арешт Войнаровського в Гамбургу в 1716 р.

Збірник філологічної секції зложений з 17 розвідок, кожна з окремою нумерацією. Найбільше статей присвячено українській мові: її історії і сучасному станові. Тут маємо статтю акад. Стефана Смоля-Столицького про становище української мови в родині слов'янських мов, Ів. Панкевича про останки аориста в закарпатських говорах, Євг. Тимченка про речівниковий локатив, Ол. Колесси про ужгородський „Полуставъ“ як пам'ятку української мови XIV стол., Ів. Зілинського про класифікацію укр. говорів. Народній словесності присвячені розвідки акад. Ю. Полівки про казку про 12 місяців, Іл. Свенціцького про колядний репертуар, і акад. В. Перетца про думу про Олексія Поповича. Питаннями книжної літератури займаються: „Розділ з „Нестора“ проф. А. Брікнера, „Розмова містра з смертью“ Я. Лося, Антіграфе М. Смотрицького, ак. М. Студинського, Сковорода на тлі сучасності акад. С. Єфремова. Нарешті кілька статей займаються загальними питаннями. Передо всім треба тут поставити статтю проф. Бодуена де Куртене про окремішність України, далі сюди належить моя статтєка про впливи чеського національного руху XIV—XV вв. на українське життя (розділ з невиданого V т. Історії Укр. літератури), а також сюди ж можна зарахувати статті Ів. Огієнка про початок унівського друкарства, І. Брика про роль Й. Добровського в українознавстві і Ол. Барвінського про засновання катедри історії України в львівському університеті.

Деякі з цих статей будуть обговорені спеціалістами окремо, і решти я також не буду переходити за порядком, спинюсь лише на деяких питаннях.

Проф. Свенціцький дає короткий зміст своїх дослідів над „походженням української колядки—щедрівки-коляди“. Ставить своїм завданням „показати неоригінальність що до первісного походження великої частини людової словесності, яку загально вважається за суто національну“. Однаке сам тут-же зазначає, що ще в 1880-х рр. Ол. Веселовський і По-

тебня виявили і яскравими прикладами цілком ясно довели міжнародне походження тем і мотивів наших колядок. Значить, не стільки показати се, скільки вияснити розміри запозичення, час і обставини, і характер використання запозиченого, його еволюцію на українськім ґрунті—от що повинно-б було бути завданням чергових дослідів, котрих можна-б було сподіватись від автора в результаті „порівняння і подрібного розгляду всього доступного міжнароднього і фольклорного матеріалу“, що він заповідає. Тільки-ж у нього—як можна судити з цього короткого рецензії—якось двояться погляди на сі аналогії, що помічаються між українськими різдвяними піснями і поезією, звязаною із зимовим поворотом сонця і наближенням весни; зазначивши ріжні аналогії між християнськими церковними піснями і грецько- античною традицією, він заявляє: „Очевидно, що тут грає значно більшу роль логіка самого поетичного образу, що слідує з явищ сонця, світла, тепла і плоду, та ряду символічних зіставлень-порівнянь з винною лозою, як пряме переняття з готової словесності деяких частин її. Усе те зовсім не зміняє сути тої рівнобіжності поетичних образів двох oddalених доб, за які тут мова, тільки потверджує однакові основи самої поетичної творчості, що на віддалі яких 10-и віків, та взагалі, поза певні граници композиції не може вийти“. Але ставити так справу—значить не вясняти, а закривати питання. Рівнобіжність чи запозичення—в сім власне діло для історика культури чи літератури: спільне джерело, чи тільки паралелізм? чи нарешті може її конвергенція: сходення до подібності явищ, в походженню і в змісті своїх відмінних. Чи певні аналогії в нашій словесності, в церковній поезії і в античнім грецькім обряді з'явились тільки наслідком „логіки творчості“, чи наша словесність запозичила сі мотиви і форми? А коли позичала, то де і коли: чи сталося се в церкві, сорозмірно пізно, десь в середніх віках нашого історичного життя, чи може в часах перед церковних, в чорноморсько-дунайській добі нашого розселення і тодішніх стрічах з романізованими або гелленізованими культурами, де сі запозичені мотиви держались всупереч християнізації? От що цікаво довідатись в результаті такого широкого порівняного досліду, як його заповідає автор—а не просто тільки побачити ще новий ряд аналогій. Та автор поясняє (с. 10), що він властиво має вияснити „розвиток у церковній літературі трилогії материнства“, і його студії про „Благовіщенську містерію“ (1907) і „Похоронні голосіння“ (1910) являються закінченими частинами сеї теми. Можна побоюватись, що питання про різдвяну пісню, дуже складне само по собі, не лишилось тільки побіжно зачепленим в ролі епізоду в так поставленій темі. Воно настільки серйозне і складне само собою, що мусить бути трактоване само про себе, щоб знайти відповідне розвязання.

Проф. Брікнер з нагоди ювілею нашої найвищої до недавна культурної установи хотів пом'янути добрим словом одну з найдінніших пам'яток нашого культурного життя—старий київський літопис, який він умовно називає „Нестором“, хоча рішучо заявляє, що вся новіша аргументація пок. Шахматова за авторство Нестора „переконала його в противінні“, і він не приймає ніякого звязку літопису з Нестором печерським. При сій нагоді взагалі дуже різко відзвивається про теорії Шахматова про походження нашого старого літописання та інтерпретацію його. І для прикладу буяння його фантазії, „котрої міг-би йому позавидувати старший Дюома і молодший Сенкевич“, спиняється на гіпотезі Шахматова про „Лютого Мстислава“—„Мстишу-Люту“, вважаючи її за цілком безґрунтовну фантазію. Длугошевого Місіні-Ніскіну, що на нім оперся Шахматов, він при тім вважає простою помилкою, без усякого значіння. Не звертає

увагу на слід чогось реальнішого, ніж проста прописка Длугоша, в Нискинчах, маєтку Киселів, що визначилися таким замилуванням в старій традиції та її культівованням: Ад. Кисіль звав себе не тільки „Святодичом“, а також „Нискинчським“—з цього маєтку, і се дає певну острогу: не відкидати „Нискину“ Длугоша як безвартісний варіант. Дає при цім автор і пробу етимології старого Київа (Київ перевоз, Либедь-Лебідь, Хоревиця—Скоревиця, і под.). Стаття звучить як обіцянка більшої студії про „Нестора“, котра, будемо сподіватися, принесе чимало цікавого.

Проф. Кайндель в короткій замітці розвиває гадку, кинену ще пок. Піччем, що т. зв. волоське право, як форма сільської організації, дуже близьке було до „німецького права“. Проф. Кайндель висловлює здогад, що „волоське право“ служило для масковання надань німецького права Русинам-осадчим, тому що німецьке право надавалось тільки католикам: Німцям або Полякам. Він наводить для прикладу видану мною свого часу грамоту німецького права осадчому—Волохові і робить з того висновки, що така грамота могла служити взірцем для засновання „руського села з волоським правом“. Сі здогади однаке вимагають докладнішого обґрунтування і вияснення, чому і як „волоське право“ стало формою привілейованої осади для селян-Русинів.

Акад. Студинський по довгій перерві знову дав нам студію з сфери старого полемічного письменства XVI—XVII вв. Не можна не привітати її і не побажати, щоб шановний дослідник не закидав сеї царини, де він являється не тільки найбільшим, але й єдиним спеціялістом у нас, а властиво і в інших літературakh (російській і польській) тепер мало хто на сій ниві працює. Хоч як цінні бувають розвідки шан. автора з історії культурних та церковних відносин XIX в., котрим він віддався в останніх десятиліттях, але тут він працює поруч багатьох, а в дослідах над полемічним письменством—розробленим все таки й досі дуже недостатньо, не видко, щоб хтось мав його замінити.

В нинішній студії він коротко спиняється на обставинах, в яких з'явилася ся книга „Антіграфе“, 1608 р., доповнюючи дечим свої завваження в праці про полемічне письменство 1608 р. (в 104 т. Записок Наук. Товариства ім. Шевченка). Далі подає свій коментарій на побутові явища: проступки против церковної дисципліни, що їх Потій закидав православним, а Смотрицький уніятам, і виясняє значіння порядків, заведених в сих справах Могилою. Переходить богословську аргументацію Смотрицького, вказуючи на його залежність від писань Філалета, Зізанія, Лукаріса, з католицьких—Белярміна, з протестантських—Люберта.

Нарешті хочу сказати кілька слів з приводу зовсім близьких часів—з поводу відомостей, поданих Ол. Барвінським про засновання катедри „історії всесвітньої історії з особливою увагою для історії Східної Європи“, котру мені протягом 20 літ довелось займати в львівськім університеті. Се цікавий причинок до „української політики“ кінця XIX віку: поданий автором матеріял зного листування з пок. Кониським і з своїх споминів відкриває рубчик тих малозвісних переговорів, які йшли між Львовом і Київом і супроводили т. зв. „нову еру“. Але термінологія, котрої при тім вживаває шан. автор, може внести деякі непорозуміння. Він говорить про київську „Громаду“ з великої літери, котра, мовляв, дуже живо займалася сими галицько-українськими справами, й її іменем вів Кониський переговори з Антоно-ічем про те, щоб він зайняв ту проектовану тоді катедру. Сю помилку досить часто повторюють тепер люди, які пишуть про українські відносини останньої четвертини XIX в. і мішають поняття „громади“, як громадянства взагалі, як се слово дійсно вживалось між Українцями і „Громади“ як організації. Київська

„Громада“, або так звана „Стара Громада“, як її згодом називали, зовсім не грава ролі в переговорах, які описує автор, і спеціяльно дуже мало цікавилась згаданою катедрою; Кониський в тих роках стояв в ворожих відносинах до „Громади“, і відносини Антоновича до неї були теж холодні; уставлениям порозуміння з австрійським урядом, щоб було завданням „нової ери“ (і цілком несподівано для багатьох зійшло на порозуміння тільки з провідними шляхетськими кругами Галичини), цікавилась громада Українців польської культури, як Антоновичи, Рильський, Михальчук, і ряд менш визначних людей, з одної сторони, з другої—громадка українців, що скупчувалась коло Кониського і його свояка і нерозлучного приятеля Вовка-Карачевського; відомості, котрі має ш. автор про переговори, могли-б кинуті цікаве світло і на тодішні українські настрої, але їх не треба препарувати відповідно до термінології сучасного або недавно минулого. Я, напр., сильно сумніваюсь, щоб той гурток (автор знов називає його Громадою з великої літери) галицьких націоналістів австрофільського й клерикального ухилу, що брав участь в утворенню нового політичного курсу, міг бути названий „самостійницьким“, як його рекомендує читачеві автор.

Замість загальних характеристик бажано як-найбільш цілком конкретних фактів і документів, як оті, що подає в сій статті автор.

М. Грушевський.

Працы Белорускало Дзэржавнало Універсытэту у Менску, № 1, 2—3, 4—5, 6—7, 1922—5, Менск.

Чотири книги „Праць“, в загальній сумі 1200 сторінок—от журналнальна продукція нового університету за чотири роки його існування. Значний розмір її стає ще помітнішим, коли ми згадаємо, що за ці роки безладдя та зубоження перестали виходити в світ органи навіть старіших у Союзі університетів. А тимчасом „періодичне видання є конче потрібною приналежністюожної наукової вищої школи: воно дає змогу публікувати праці професорів та всіх лекторів школи, інформувати суспільство про хід учебного життя та дозволяє його контролювати, виявляє ідейний образ школи“ (№ 1: „Від редакції“).

Яка-ж ідейна фізіономія білоруського університету? Білоруський університет,—як університет „обласний“,—повинен бути огнищем національних культур краю і перед усім культури білоруської, яка так довго перевела під гнітом зовнішніх утисків і як „скрайне західне огнище наукової культури для величезного агломерату народів Росії“, він повинен бути мостом між осяненнями загально-людської наукової мисли та свідомістю мас людності Білоруської держави й усього СРСР. Коли мати на увазі ці завдання, то ми повинні перед усім зазначити, що величезна більшість статей має характер не місцевий, а загальний. З них 5 статей присвячено філософії, 11—мовій літературі, 2—педагогіці, 11—соціології, 8—історії, 2—мистецтву, 5—природознавству і 1—математиці. Локальний характер, крім літопису та хроніки університетського життя, мають лише деякі статті з історії та географії краю (6 з 14-ти і одна з них білоруською мовою) та з мовознавства й літератури (3 з 14, при чому дві надруковані мовою білоруською, одна—єврейською).

З праць, що мають локальний характер, в органі білоруського університету найбільше праць з історії краю. Їх присвячені і статті ректора університету, відомого історика В. І. Пичети. Ми наведемо тут заголовки їх (в перекладі на українську мову), бо вони мають деяке відношення і до історії України, що колись ділила з Білою Руссю її долю. От вони: 1) „Волочна устава королеви Бони і Устава о волоках“ (№ 1); 2) „Наказ старостам і державцям у Західній частині Білорусі в пореформенну

дэбу“ (№ 4—5, 6—7 не закінчена). Всі ці статті, що базуються—крім друкованих джерел—на багатому архівному матеріалі, є окремі розділи З-ої частини великої розвідки проф. Пичети: „Аграрна реформа Сигизмунда-Августа“.

Крім статті А. А. Савича про західно-руські унітські школи XVII—XVIII ст. (їй присвячена окрема замітка), вказанимо ще статті С. З. Кацеленбогена: „Правове становище Євеїв на Білорусі напередодні революції 1917 року“ (№ 6—7) та І. Д. Сосиса: „До історії анти-єврейського руху в царській Росії“ (*ibid.*). Коли в першій автор говорить про Євеїв білоруських зокрема, то друга фактами переважно історії України маює становище Євеїв взагалі, отже разом із тим білоруських, у тяжкі часи царизму. Нарешті стаття В. Д. Дружчыца: „Палажене Літоуска-Беларуской Дзержавы пасъля Люблінської однії“ (№ 6—7) має державний лад Литви з 1569 р. до кінця XVII ст.

Статті з природознавства трактують про фавнітичне дослідження Білорусі.

З статтей, присвячених мові й літературі, місцевий характер мають лише три: 1) М. М. Тотуховича: „Францышак Багушэвіч, як ідэолог беларускага адраджэнья і як мастак“ (№ 6—7), 2) В. Вouк-Леваковіча: „Гістарічнае віччэньне Беларускай мовы у славянскай філелегії (гістарічна-методолагічны нарыс) і 3) М. Б. Вейнгер: „Досліджуйте єврейські діялекти“ (програм для збирача матеріялів)—на єврейській мові.

Це, себ-то статті єврейською мовою—характерна особливість Білоруського університетського органа, можлива лише при радянському ладі, який дає національним меншинствам рівне місце з „пануючими“ націями і в державному будівництві, і в школі, і в науці. Але тут місце, яке дістало наукове студіювання єврейства в „Працах“, вказанається не тільки цим програмом та двома історичними статтями Кацеленбогена і Сосиса. „Працы“ дають місце не тільки білоруському єврейству, але єврейству взагалі—його давній історії, письменству. Такий характер мають крім невеличкої замітки І. Ю. Марконі „Город Ян болі“ (з приводу одного єврейського нарису на надгробку) 4 статті Н. М. Никольського: 1) „Феодалізм у старому Ізраїлі“, 2) „Сліди магічної літератури в книзі Псалмів“, 3) „Керуби з даних біблії та східної археології“, 4) „Талмудична традиція про Ісуса“.

Але такі статті знову таки свідчать про те, що редакція „Праць“, як і весь білоруський університет, не обмежили себе вузьким завданням студіювання лише місцевого життя, природи Білорусі, історії та мови націй, що її населяють.

Щоб вияснити, які наукові інтереси може задоволити цей університетський орган, досить розглянути теми з двох-трьох наукових дисциплін.

З літератури три статті присвячені Пушкіну, одна Некрасову, одна „Наканунѣ“, одна Островському, дві Гейне й дві—методології („Метод вивчення літератури“ і, Класифікація методів історично-літературної науки“, обидві Вознесенского).

З історії: одна стаття присвячена Бісмаркові („Історична ідеологія Бісмарка“), дві—історії проекту конституції при Анні Івановні („Шляхетське представництво в конституціонних проектах 1730 р.“ та „Селянська диференція перед знесенням кріпацтва“).

Теми цих двох праць (вони належать Д. А. Жаринову) мають не тільки історичний, але й соціологічний характер, вони ніби є звязуючі ланки в ланцюгу між суто-історичними працями й працями, що відносяться до царини соціальних наук. Суспільствознавству присвячено тут чимало праць. От їх назви: № 1, С. Я. Вольфсон: „Діялектологічний

матеріалізм творчості Г. В. Плеханова“, Г. С. Гурвич: „Право і мораль з погляду матеріалізму“, В. Н. Перцев: „Соціально-політичний світогляд Платона“, № 4—5; В. Н. Перцев: „До питання про власність у давніх Германських громад“, С. Я. Вольфсон: „Г. В. Плеханов — народник“, С. З. Кацеленбоген: „Спірні питання генеономії“, № 6—7; С. З. Кацеленбоген: „Ленін про Державу“, С. Я. Вольфсон: „До питання про марксизм та державу“, І. В. Герчиков: „Ідея держави у Ласалля“, М. О. Гредінгер: „Проблема накладання обов'язку відшкодування“, І. Я. Герчик: „Теорія ренти в звязку з трудовою теорією вартості“.

З огляду на значну кількість розвідок у „Працях“ та на різномірність їх змісту треба пошкодувати, що так повільно виходили у світ ці книжки. В 1922 р. вийшло дві книжки, в 1923 р.—одна, а лише через півтора року, наприкінці 1925 р. ще одна, четверта. І це зовсім не через зупоження творчої енергії університетської корпорації, а через якусь іншу причину. В усякому разі ця неприємна обставина, як вказує й сама редакція, зле відбувається і на якості праць, роблячи їх на момент виходу книжки трохи перестарілими.

К. Харлампович.

Хроніка.

Науково-дослідча катедра історії України в Київі.

Звідомлення за р. 1925/6.

A. Діяльність Науково-педагогічна. В р. 1925/6 Катедра перевела дуже значну організаційну роботу, яка забрала у її колективу дуже багато часу, а в результаті дала під назвою „статуту Катедри“ детальну інструкцію її роботи, і на практиці, в звязку з тим, перевела у себе значно чіткішу ніж перед тим організацію науково-педагогічної праці. Привід до того дало непередбачуване збільшення аспірантури з початком 1925/6 р. В травні 1925 р. УкрНаука звернулася до Катедри з пропозицією включити до аспірантури її чотирьох кандидатів, а Катедра, сповняючи се жадання, заразом додала ще своїх кандидатів, які працювали в Катедрі довгий час і були вповні підготовлені до аспірантури, щоб вони не чули себе упослідженими супроти тих новоприбулих. Таким чином число аспірантів з 5 відразу піднялось на 12, а власне на 14 (бо 2 хоч не дістали затвердження разом з іншими, з формальних причин, але брали участь в заняттях на рівні з аспірантами), і з них четверо були цілком людьми новими, яких ні колектив Катедри не знав, ні вони не були обзначенні ні з вимогами Катедри, ні з організацією праці. Тому для означення певних, вповні конкретних вимог аспірантської праці Катедра рішила приступити до вироблення Статуту. Пленум вибрав комісію з двох членів керуючого осередку і двох з аспірантури, і вона під проводом голови Катедри відбула цілий ряд засідань, обговорюючи одно по другім організаційні питання, і в міру того, як якась частина була продискутована і дісталася редакційну стилізацію, подавала їх на обміркування пленуму.

Так от на шести засіданнях пленуму був прийнятий і остаточно у能找到的文本中未完成的句子。根据上下文，最后一句可能应该如下：

1) Деякі пункти (напр. питання про колектив аспірантів) все таки ще остаточно не розвязані і будуть дискутуватися ще в осени, коли колектив аспірантів подасть свій проект.

2) За доцільніше вважано попереду випробувати сей „статут“ на практиці.

тиці і поробити в нім відповідні зміни, згідно з вказівками життя. 3) Тому що катедра має перетворитися в Історичний Інститут (на се УкрНаука дала свою принципіальну згоду, укладаючи п'ятилітній план організації Інститутів і Катедр, в квітні с. р.), мабуть за краще буде подати на затвердження його як статут уже Інституту, з відповідними змінами. Поки-ж що він являється не статутом, а регуляміном внутрішньої організації Катедри.

В звязку з обговоренням цього регуляміну вияснились ріжні питання організації роботи і в сім напрямі кращої організованості, чіткості і ув'язки праці колективу, зокрема—звязку аспірантів з своїми керівниками, контролю керуючого осередку над заняттями аспірантів і участі цілого колективу в роботі своїх членів, минулий рік дав великий поступ. А заразом вказав, чого в сім належить іще доходити в будущому, щоб аспірант протягом своєї аспірантури взяв тахітут від своїх керівників і цілого колективу. З цього погляду керуючий осередок хоч признає дуже значні і втішні досягнення минулого року, не вважає організацію праці за закінчену і, п'єставивши при кінці року ряд зауважень і побажань аспірантам і членам, буде в наступнім році добиватись їх реалізації.

Заняття аспірантів в Катедрі проходили по таких лініях: 1) Слухання курсів і заняття в семінарах, що велись керівниками і членами Катедри. 2) Читання приписаної літератури і провірка його. 3) Робота над науковими працями і колективне обговорювання їх на зборах Катедри. Поза Катедрою: педагогічна практика і громадська робота.

Минулого року до I: читав керівничий Катедри ак. М. Грушевський курс: Соціальні й культурні течії XIV—XVI вв. на Україні (16 годин). Керівник секції О. Гермайзе продовжував з попереднього року семінар по вивченню марксизму та ленінізму. Д. чл. П. В. Клименко провадив семінар по архівознавству.

До II: зроблено було загальну провірку лекції аспірантів першого зачислення (1924 року) і на основі сеї провірки кер. осередок Катедри признає доцільним в наступнім році переводити перевірку частіше і спеціальніше (див. нижче).

До III: регуляміном ухвалено, що кождий аспірант під час свого пропування в Катедрі мусить не менше як два рази виступити з працею в пленумі Катедри; з початком 1926 року стали відбуватись раз на два тижні, а часом і кожного тижня (у вівторок, від 12 до 4 години) пленарні засідання, з участю всіх членів Катедри, аспірантів і кандидатів, на яких аспіранти читали свої праці в повному тексті або в скороченню (читання не має тривати більше як $1\frac{1}{2}$ години). Перед зачитанням керівник аспіранта знайомився з працею і виступав потім на пленарному засіданні з своєю рецензією, по нім висловляли свої гадки присутні члени Катедри і аспіранти, а після них керівник Катедри підсумовував вислід дискусії. Увага зверталась особливо на те, щоб в дискусії брали участь всі аспіранти, і дійсно дискусії розгортувались широко, на 3—4 години, ішли живаво і змістовно і богато служили методичному вишколенню і науковому образованню аспірантів. При кінці року сконстатовано, що всі аспіранти зачитали в Катедрі принаймні один раз свою працю, не рапортуючи робіт учбових, які розглядалися і оцінювались керівниками.

Всього в минулім році, як згадано вище, було 12 затверджених аспірантів, затвердження двох було закінчене тільки літом; в місяці червні один з аспірантів (Бованенко) вийшов з складу Катедри, щоб бути зарахованим аспірантом в Катедрі марксизму, натомість прийшли літом затвердження асп. Глядківського, Світличного, Юркевича, так що затверджені стало 14. З них два вповні підготовлені до промоції,

і по всякій правдоподібності з початком нового академічного року переїдуть до категорії співробітників Катедри. На їх місце Катедра по-дала на затвердження ще двох: тт. Кияницю і Кравцова. Всім іншим до заняття допущеним об'явлено з кінцем року, щоб з новим роком вони поновили свій звязок з катедрою, порядком виложеним в регуляміні Катедри (всього в рр. 1924/5 і 1925/6 було допущено до заняття в Катедрі 19 осіб, з них переїшло до аспірантури, рахуючи і тих, що тепер подані до затвердження, в ісім осіб, умер один, відійшло від заняття четверо, інші протягом цього року не довели до кінця своєї справи, і коли захочуть далі продовжати заняття в Катедрі, будуть уже на підставі нового, точно регламентованого порядку зачислятися в кандидати, чи в аспіранти).

Заняття аспірантів були в сім році такі:

1. *К. Антипович* працював над історією міст на Україні першої половини XIX ст. Частину сієї роботи було ним зачитано на пленарному засіданні Катедри: „Бюджет-та фінанси м. Київа за доби передреформенної“.

2. *О. Баранович* продовжував і закінчив працю по історії економічної організації панських маєтків на Волині XVIII ст. Нині ся робота здана до друку в „Записки І від. УАН“ і має бути остаточною аспірантською для Барановича роботою. Одночасно з тим Баранович закінчив увесь визначений Катедрою курс аспірантської підготовки і склав усі відповідні colloquia.

3. *Д. Бованенко* зачитав запропоновану ним самим доповідь на тему „Техніка сільського господарства та її вплив на організацію праці напередодні реформи“; з кінцем академічного року Бованенко, як вище згадано, залишив катедру, переїшовши працювати до секції політичної економії при Марксо-Ленінській Катедрі.

4. *П. Глядківський* працював в галузі дослідів над українською етнологією та фольклором. Темою роботи мав: „Казка про вдячного мерця—Українські варіянти та місце їх в міжнародному репертуарі сієї теми“; частину сієї роботи зачитав на пленарних зборах Катедри.

5. *С. Глушко* працював над темою „Селянські рухи на Чернігівщині на початку ХХ ст.“. Частину праці: „Рухи в 1905 р.“ зачитав на урочистих зборах 1925 р. і видрукував в „Україні“ (1925 кн. IV), там-же надрукував також листування Куліша з Жемчужниковим.

6. *В. Євфимовський* описував документи XVII в. чернігівських архівів, написав кілька історично-географічних статей про місцевості Чернігівщини, надрукував статтю про селянські рухи на Чернігівщині в 1905 році.

7. *В. Інатієнко* працював в секції соціології над темою: „Наука про державу в марксівській соціології“. Крім того займався питаннями бібліографії і видрукував книжку „Українська преса“—історико-бібліографічний нарис.

8. *В. Камінський* працював над історією промисловости України XIX ст., одночасно досліджував історію економічно-агарарних відносин. Зачитав доповідь: „До історії селянської реформи на Поділлю“.

9. *М. Караківський* продовжував свої студії по історії Поділля, а також займався історією цехів і ремісництва.

10. *П. Кияниця* виготовив студію про Франка і польських соціялістів.

11. *К. Кравченко* займався опрацюванням теми: „Аграрна фабрика на Україні в умовах кризи 1830—40 рр.“. Частину сієї роботи про господарство Ямпільського ключа зачитав як доповідь на пленарному засіданні Катедри.

12. Д. Кравцов надрукував статтю: гетьман Мазепа в укр. історіографії, працював над історією Запоріжжя в XVII в.

13. Л. Окиншевич займався історією українського державного права, виготовив загальний огляд його літератури і студії про організацію Малоросійського Приказу і про генеральну старшину.

14. О. Степанишина працювала над темою: „Переведення реформи 1860 рр. в маєтках Браницьких на Київщині“; частину роботи зачитала на пленарних зборах Катедри.

15. М. Ткаченко опрацював тему „Закріплення селян в Лівобережній Україні“. Надрукував статтю в „Україні“: „Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 році“. Крім того продовжував студії над Рум'янцевським описом і займався передісторичною археологією України.

16. С. Шамрай закінчував працю „Київська козаччина 1855 р.“, крім того надрукував: „Хвилювання робітників межигірської фабрики в 1857 р.“ („Черв. Шлях“, 1925 р. ч. 9) та „Київський одноденний перепис в 1874 р.“ („Київ та його околиці“).

17. В. Юркевич надрукував статтю „До студії Максимовича з історії Старого Київа“, зачитав доповіді „З історії заселення Звенигородщини“, „З історії пограниччя: україно-польські відносини в пол. XVIII в.“, „Перехід населення в половині XVIII в.“.

Загальний підрахунок аспірантської роботи за р. 1925/6 колектив керівників Катедри призвав задовільняючим; деяким перешкоджало велике завантаження сторонньою роботою, і на се звернено увагу їх.

Б. Науково-дослідча діяльність Катедри в 1925/6 р. Дослідча діяльність розвивалася загалом згідно з науково-операційним планом Катедри, начеркненим з кінцем 1925/6 року і ухваленим УкрНаукою (див. „Україна“ 1925 кн. V).

Академик М. Грушевський скінчив V том Історії Української літератури: „Культурні й літературні течії XV—XVI вв. на Україні і перше відродження, 1580—1610 рр.“, і в місяці червні с. р. розпочав його друк. Заразом використовуючи результати своєї подорожі до Москви і Ленінграду в попереднім році, підготовляв в звязку з своїми заходами коло продовження Історії України (1650—1700) оброблення архівного матеріалу для видання, дорогою археографічної експедиції—про що нижче.

Проф. О. С. Грушевський опублікував кілька розвідок з соціально-економічної історії XVI—XVIII вв. (Ратушне господарство Київа. Перші гетьманські універсали, Універсали та земельні грамоти 1650—1660 рр.) і продовжував заняття в сій сфері.

Проф. О. Ю. Гермайзе видрукував простору монографію про РУП, статтю „З революційної минувшини Київа“, підготовив до друку студію з економічної історії гетьманщини (про Гадяцький ключ).

Чл.-кор. Академії В. І. Щербина надрукував ряд розвідок з соціально-економ. і культурної історії Київа („Боротьба Київа за автономію“ та інш.) та приготовив до друку збірку статей з історії Київа XVII—XIX вв.

Проф. В. Ю. Данилевич надрукував книжку: Археологічна минувшина Київа і підготовляв курс історії матеріальної культури середньовічної і новішої.

Проф. П. В. Клименко виготовив до друку студію з історії Київських цехів і другу—про статистику людності Гетьманщини в XVIII в.

Старші аспіранти: Баранович, Глушко, Ткаченко, Шамрай також вступили на дослідчий ґрунт, виготовлюючи монографії з соціальної й економічної історії XVIII—XIX вв. Праця Барановича, вповні викінчена, віддана ним до друку.

З нагоди століття декабристського повстання Катедра спільно з Історичною Секцією Академії і редакцією „України“ урядила урочисте засідання, на котрім від Катедри виступили ак. Грушевський і проф. О. Гермайзе. Друге таке урочисте засідання відбулося в березні, з нагоди п'ятдесятиліття виїзду на еміграцію М. П. Драгоманова; в числі інших доповідачів виступали ті-ж тільки що згадані члени Катедри.

Весною і літом 1926 р. аспіранти Юркевич і Кравцов брали участь в археографічній експедиції до московських архівів XVII в.; паралельну роботу в Чернігові провадив Євфимовський. Ся робота, ведена за інструкціями керівника Катедри, являється підготовкою до археографічного плану, що з участю аспірантів Катедри буде переводитись в 1926/7 і наступних роках. Результати сьогорічної спроби були цілком добре: робота велась старанно, планово і методично.

„Кабінет примітивної культури та її пережитків в побуті фольклорі України“ при Катедрі, затверджений в жовтні 1925 р., зараз-же організувався й розпочав свою роботу, хоча за весь рік так і не діждався обіцянних асигнувань, і взагалі нічого не одержав на свою роботу. Заняттями його кермувала К. М. Грушевська, постійними учасниками були: Ф. Я. Савченко, В. І. Ляскоронський, К. В. Квітка, Л. П. Шевченко, К. Б. Кондратьєва в Київі, акад. В. М. Гнатюк (у Львові), В. Г. Кравченко (в Житомирі), К. О. Копержинський (в Одесі), Б. Л. Луговський (в Чернігові) й багато інших кореспондентів; в ролі аспірантів брали постійну участь в заняттях П. С. Глядківський, В. С. Денисенко і Т. М. Гавриленко. Обов'язки секретаря і актуарія (систематизатора матеріялу) виконувала М. А. Жуковська. Почавши з місяця листопада, відбувались засідання Кабінету спільно з комісіями Культурно-історичною й Історичною пісенності УАН; всіх засідань по кінець червня було 10, на них заслухано і обговорено 18 розвідок, доповідей, програм для збирання матеріялів, то-що. Кабінет виготовив спільно з згаданими Комісіями 5 анкет для обслідування ріжних питань з сфери культурних переживань України і приступив до видавання, спільного з тими-ж комісіями, під фірмою Культурно-історичної комісії Академії, а коштом Державного Видавництва України, наукового щорічника: „Первісне Громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню)“, за редакцією К. Грушевської. Перша книжка (вип. 1 і 2 річника 1926) вийшла з початком липня, вона містить на 10 аркушах дуже тісного друку (750 тисяч авторських знаків) шість розвідок і доповідей, кілька матеріялів і обговорення 12 книг, зроблених членами і учасниками Кабінету.

Заразом велись обслідування культурних переживань на місцях, за поміччю анкет, кореспондентів і екскурсій. Об'єктом особливої уваги було Прип'ятьське Полісся, найбільш архаїчна і найменш обслідувана територія України. Спеціально обслідувано вірування і обряди, звязані з будовою житла і з уживанням огня. Члени Кабінету уміли розбудити велике зацікавлення на місцях і зав'язати звязки, які все поширюються. Взагалі діяльність Кабінету була інтенсивна, методична, уміла, і особливо приемно, що велась самими молодими силами, при дуже загальнім тільки проводі з боку керівника культурно-історичної секції Катедри, при котрій існує Кабінет.

B. Науково-операційний план на р. 1926/7. По лінії науково-педагогічній: Аспіранти 1924 р. мають готовуватися до промоції, працювати в ВУЗ'ах, вивершити свою громадську працю. Аспіранти 1925 р. мають закінчити своє загальне очитання і приступити до промоційних праць.

Аспіранти 1926 р. головну увагу мають звернути на своє загальне наукове прочитання.

Провірки 1925/6 р. виявили необхідність частішої та більш спеціальної провірки роботи аспірантів над літературою. Помічено занадто великий і передчасний ухил в бік самостійної наукової праці, і то дуже спеціалізованої, на підставі недрукованого матеріалу, з деяким занедбанням загального наукового прочитання й методологічної підготовки. Тому на р. 1926/7 уложено детальний календар провірки. З кінцем листопада в сі аспіранти мають відбити кольоквіум по методології, при чим повинні виявити добру знайомість з підручником Бернгайма, як класичним компенду мом старої історичної методи: вносячи в її методологію істотні поправки, з становища нової історичної методи, що виробляються історичними установами УСРР і РСФРР, аспірантам треба мати докладне уявлення про методологію стару та використати в повній мірі її досягнення. Потім, в II триместрі вони мають відбити провірку з історії України до к. XVIII в., в III триместрі з історії України XIX і XX вв., а в осені 1927—остаточну провірку з марксизму і ленінізму (попередня провірка в сих дисциплінах попереджає зарахування до аспірантури).

Щоб рівноважити зазначені вище ухил в бік спеціальних тем, рекомендовано аспірантам 1926/7 р. обробити в формі одногодинного наукового відчиту такі теми з останнього століття: 1) Декабристм на Україні, 2) Польське повстання 1831 р. на Україні, 3) 1848 р. в Галичині, 4) Ко-заччина 1855 р., 5) Повстання 1863 р., 6) Українські і великоруські народники 1860—70 рр., 7) Початки соціалізму в Галичині, 8) Наукова діяльність О. М. Лазаревського (з нагоди 30-ліття смерти). Аспіранти матимуть таким чином змогу проявити свою здібність опанувати широку тему в недовгий час і уложить її в короткій загально приступній формі. Ale такий виклад не обов'язковий.

Курси і семінари в р. 1926/7 оголошені такі:

Проф. О. С. Грушевського курс джерелознавства, в 1 і 2 триместрі.

Проф. П. В. Клименко курс методології історії в 2 і 3 триместрі.

Проф. В. Ю. Данилевич: історії матеріальної культури України середньовічної і новішої, в 2 і 3 триместрі.

Проф. О. Ю. Гермайзе—Вибрані питання марксизму і ленінізму в 2 і 3 триместрі.

В. І. Щербина.—Заняття по історії Київа.

П. В. Клименко—Архівний семінар.

Ак. М. С. Грушевський керуватиме археографічною експедицією, з участю цілого ряду аспірантів: протягом трьох літ намічається обслідування архівного матеріалу московських, ленінградських та інших архівів-сковищ від р. 1654 до 1725; на р. 1926/7 завдання—обслідування матеріалу 1654—1667. Він-же наглядатиме роботи Кабінету Примітивної Культури, що провадитиметься під безпосереднім проводом К. М. Грушевської. Більшими завданнями Кабінету в 1926/7 р. являється: обслідування скотарства з становища преісторичної соціології в ріжких районах України і підготовка анкети про поколінні організацій (*Altersklassen*) на Україні.

Загальні завдання Катедри, зазначені в попереднім плані—обслідування соціально-економічних відносин Лівобережжя в 2-ій пол. XVIII в. і економіка України XIX в., перед і після реформи 1861 р.—зістаються без перемін, тільки до них долучається обслідування соціально-економічних відносин першого століття після сполучення України з Московською державою і обслідування економіки Правобережжя в 2-ій пол. XVIII і першій пол. XIX вв.

Плани науково-дослідчої і науково-підготовчої роботи таким чином

досить успішно виконуються і розширяються. Але не можна не побажати, щоб вони надалі не стрікалися з такими перешкодами в матеріальнім забезпечення, з якими стрікалися в минулім році. Зарплата підпадала ріжним несподіванкам і пертурбаціям. Аспіранти, раз уже наділені стипендіями, раптом зіставались без плати. Заслужений, незвичайно цінний для Катедри член В. І. Щербина ніяк не міг діждатись платні, нарешті з січня 1926 р. по довгих зусиллях йому визначено платню—але по двох місяцях вона знов зникла. Подібне трактування таких робітників, котрими стоїть Катедра, не повинне мати місця. Кабінет Примітивної Культури не дістав обіцянних коштів. За недостачею яких-небудь засобів не могли відбутися проектировані курси з ріжних галузів техніки. Командировки, обіцяні Катедрі в р. 1925 і 1926, в дійсності не були дані, і члени й аспіранти не могли виконати своїх наукових планів. А вже чистою бідою для Катедри (взагалі для київських катедр) було се, що раптом з місяцем червнем скасовано канцелярію київського уповаженого УкрНауки, не організувавши завчасу ніяких органів, які могли-б виконувати її функції, і так члени і аспіранти Катедри зістались без платні, не маючи змоги ні вийхати з міста, ні жити в нім. Такі несподіванки і неув'язки наносять організації праці Катедри величезні і ненагородимі шкоди.

Архівна справа на Чернігівщині. Цього року з доручення Історичної Секції Української Академії Наук співробітник її С. В. Глушко відбув двохмісячну наукову командировку на територію колишньої Чернігівщини. Метою подорожі було з одного боку закінчення його студії про селянські рухи на Чернігівщині на початку ХХ стол., а з другого—обзнайомлення із станом місцевих архівів. Для цього він відвідав Ніжен, Стародуб, Чернігів.

За його відомостями організація архівної справи на Чернігівщині далека від бажаного. Цьому спричиняється з одного боку не досить уважне відношення місцевої влади, а з другого—брак матеріальних засобів.

Так, у Ніжені рештки архівів, що якимось чудом ще збереглись від пожежі, масового розтягнення, то-що, тільки тепер звозяться в одно місце—архівосховище. Від величезної кількости матеріалів архіву колишн. окружного суду залишилась лише невелика частина та й та, до речі, розкидана, розбита, невпорядкована і являє собою велику купу неописаних паперів. Ще в гіршому стані знаходяться інші фонди, особливо архів бувшої повітової земської управи. Те, що мається тут, залишилось завдяки невтомній праці нинішнього співробітника Ніж. Окр. Архіву Р. В. Фогта, але об'єктивні умови тут сильніші від доброї волі співробітників архіву. Брак коштів і відповідного помешкання для архівосховища довгий час заваджали навіть зосередженню архівних фондів. І тільки з переходом на окружну систему нинішньому завідуочому Окр-архіву Кокареву вдалося здобути для архівосховища будинок (колишн. богословську церкву, цілком непридатну для цієї цілі) і почати концентрацію всіх архівних фондів.

Далеко в гіршому стані перебуває архівна справа в бувш. Стародубському повіті колишньої Чернігівської, а нині Гомельської губ. Р. С. Ф. Р. Р., і зокрема в Стародубі. Тут,—за відомостями місцевих робітників,—починаючи з 1919 року до щенту знищено геть усі архіви. Коли потрібно було помешкання для військової частини, то наказано було викидати з архівосховища усі архівні матеріали у двір і спалити їх, а будинок зайняти. Наслідком цього—із дорогоцінних і величезних

фондів окружного суду, жандарського і поліцейського управлінь, повітової земської управи, то-що, нічогісінько не залишилось. Спалено, розтягнено і розпродано було величезну силу архівних матеріалів з останніх трьох століть. Загинуло багато ріжних королівських надань ріжним особам XVI і XVII ст., безліч всяких надзвичайно цінних гетьманських універсалів, рештки яких залишились в невеликій кількості в одній з установ м. Стародуба. Між цими паперами, що починаються з універсалів Юрія Хмельницького, зберігається й оригінал грамоти татарського хана Менглі-Гірея від року 1485-го на татарській мові. І цю купу документів досі ще не розібрано й не описано. Переходяться вони також в умовах не вповні безпечних, даремно чекаючи свого дослідника. Але й ці рештки матеріалів (із колишнього архіву Ханенків) ще не впорядковані і перебувають під загрозою повної загибелі. Правда, керівник установи дозволив Археографічній Комісії УАН і зокрема співробітникові С. В. Глушко скористатись цими матеріалами для наукових цілей, але передати зовсім їх чи Археографічній Комісії, чи одному з архівів відмовивсь. А тимчасом страшно і за ці архівні останки, бо досі в Стародубі, не вважаючи на всі розпорядження з центру, немає ніякого архівного управління. Нема тут і особи, що цікавилася-б долею архівів. Повітовий виконавчий комітет виявляє в цій справі також повну інертність і байдужість. Його мало цікавить доля архівів навіть пореволюційних часів і немає жадної гарантії, що вони будуть збережені. Загинули і всі найцінніші бібліотеки, що складалися із багатьох тисяч томів, як от Ханенків, то-що. Взагалі з загибеллю цих архівів і бібліотек історія й економіка місцевого краю понесла величезну втрату, і поповнити її вже немає жадної можливості.

В значно лішому стані знаходиться архівна справа в м. Чернігові, але й тут неоднакова доля спіткала ріжні архівні фонди. Тоді як в історичному архіві ведеться інтенсивна робота по упорядкуванню і систематизації архівних фондів, каталогізація і наукове опрацювання їх, фонди відділу революції, здавалося-б, також не менш важливі для науки, занедбані. Ця важлива збірка відділу революції не має відповідного штату службовців: тільки недавно почав регулярно працювати один співробітник, але й то без певного плану. Не вповні забезпечена збірка архіву від припадкових відвідувачів та їх необережного відношення до діл, в результаті цього чимало матеріалів прямо-таки понівечено; натомість співробітники Укр. Академії Наук та дослідчих катедр не можуть дістати дозволу на заняття.

Наслідки командировки С. Глушка були такі. В Чернігівськім Історичному Архіві опрацював він при активній допомозі Т. Н. Голика, П. К. Федоренка та В. С. Євфимовського цінні матеріали з фонду окружного суду, які яскраво освітлюють економічний стан селянства на Чернігівщині перед революцією 1905 року. Між ними треба виділити групу матеріалів, які крім відомостей про загальний економічний стан селян і поміщиків на Чернігівщині дають ще й освітлення про самий процес селянських заворушень. Це справи про розгром поміщицьких економій. Всі вони,—як в Чернігові, так і в Ніжині,—дослідником були використані. Один момент цього процесу, а саме перехід поміщицьких земель до рук заможніших селян висвітлюють матеріали з архівних фондів кол. Селянського та Дворянського банків. Ці матеріали також використано дослідником. Бракує відомостей про деякі події в північній частині Чернігівщини (Стародубщина), так само деяких звісток із справ жандарського управління та канцелярії губернатора, але за це вина вже не дослідника.

В справі ювілеїв Драгоманова редакція одержала допис гром. Дозбищенка, з котрої виймає деякі конкретні побажання.

У 1913 році тов. Луначарський писав: „Драгоманов був людиною надзвичайно глибокою і цілком наукового соціалістичного світогляду.... і хоча він до марксистів себе не зараховує, але дух якраз марксистської науковості лежить на таких працях Драгоманова, як стаття „Шевченко, українофільський соціалізм“ (Збірник „Пам'яти М. Драгоманова“ ДВУ 1920). Отже коли такий авторитет, як тов. Луначарський, каже, що „Драгоманов лишається джерелом світла, що дивує далекозорістю, яскравістю, красою свого розуму і лишається великим учителем, що далекозорістю та правдолюбством не нижчий від Чернишевського“, то слід принаймні уважніше перечитати твори Драгоманова! Може це примусило-б декого змінити своє упередження проти Драгоманова, примусило-б „перецінювати цінності“.

Колись Драгоманов писав, що „треба якийсь час бути не модним, щоби потім стати модним“. Десятиріччя Драгоманов лишався „не модним“ то в одному таборі, то в другому, то в обох таборах українського суспільства разом. І аж тепер, в Радянській Україні, ми певні, настала пора зробити Драгоманова остаточно „модним“. Треба реставрувати у всю величину могутню постать Михайла Драгоманова, як реставровано Івана Франка, Тараса Шевченка.

Минулого року 21 червня минуло 30 років з дня смерті Драгоманова. Ця дата пройшла майже непомітно. Цього року 19 вересня буде 86 років з дня народження Драгоманова. Невже й на цей раз „всі закутини світу“, де живе укр. народ, святкуватимуть цю річницю й лише ми, кому найбільш лично-б достойно вшанувати пам'ять „першого достойного репрезентанта соціалістичної України перед широким світом“—мовчалимо.

Наша пропозиція що до вшанування пам'яти Драгоманова така:

1. Видати до кінця року популярну книжку про Драгоманова.
2. До кінця-ж року видрукувати вибрані твори Драгоманова з відповідними коментарями та увагами.
3. Утворити Драгоманівський Комітет, що має розробити цілу низку таких заходів, як'от:
 - а) відшукання книго збірень та архівів Драгоманова, якщо вони ще остаточно не загинули по „Женевах“ та „Софіях“.
 - б) подбати про повне, академічне видання творів та листування Драгоманова.
 - в) Видання творів женевської групи Драгоманова (Подолінський, Зібер і т. інш.) та галицької (Павлик, Франко – публіцистики).
 - г) Перевидання „Громади“ й інших женевських друків (єврейської прокламації, „Марії“ Шевченка й т. інш.).
 - і) Переведення кампанії по вшануванню пам'яти Драгоманова в пресі, клубах, школах.
 - д) Видання літератури про Драгоманова (спогади, критичні розвідки й т. інш.).
 - е) Не годиться кісткам Драгоманова лежати у далекій Болгарії, слід перенести їх на Дніпрові кручи.

Матеріали до Драгоманівської бібліографії Всенародньої Бібліотеки України¹⁾.

Докладний список видань творів М. П. Драгоманова до року 1896 і деякі публікації про нього подано М. Павликом в його книзі: „Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895. Іссяк юбилей, смерть, автобіографія і список творів зладив і видав... Л. 1896, стор. I—XXXIV та 330. Тут подаються списки: 1) Публікації писань Д. за час з 1896 по 1926 р. 2) Літератури про Драгоманова.

Публікації писань Драгоманова.

1896. 1. Correspondence de Michel Bakounine. Lettres à Herzen et à Ogareff (1860—1874). Publiées avec préface et annotations par Michel Dragomianov. Traduction de Marie Stromberg. Paris. Perrin et Cie. Pg. 383.

2. Бакунинъ М. А. Письма къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Съ прилож. его памфлетовъ, біографическимъ введеніемъ и объяснительными примѣчаніями М. П. Драгоманова. Женева. Стр. 562.

1897. 3. З переписки М. Драгоманова. (Листи до О. Борковського, К. П-ського-та інш.). Житє і Слово, Л. 1897 (в 1901 р. вийшли окремо: див. Переписка...).

1899. 4. Рай і поступ. Заходом Михайла Павлика. Вид. 2-ге. Видавнича спілка. Л. стор. 4н.+138.

5. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, том I. Накладом Наукового Т-ва імені Шевченка, Л. стор. 4н.+260 („Збірник Фільольогичної Секції Наукового Т-ва ім. Ш.“ т. II).

Рец. Ж. М. Н. Пр. 1899 кн. X отд. II, стр. 379—380.

6. Швайцарська республіка. Л. Накладом Редакції „Громадського Голосу“, вид. друге; стор. 32 (серія „Хлопська бібліотека“ № 1 і 2).

1900. 7. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Том II. Накладом Наукового Т-ва імені Шевченка, Л. стор. 2н.+238 („Збірник Фільольогичної Секції Наукового Т-ва імені Шевченка“ т. III).

8. Бачинський Юліян. Моя переписка з Михайллом Драгомановим. (Додаток до „Україні ігреденті“). Л. Накладом автора, стор. 72.

1901. 9. Микола Іванович Костомаров. Житейский очерк. Л. (вид. Укр.-Руська Видавнича Спілка), стор. 41. (Серія Літературно-Наукова бібліотека Ч. 9) in 16°.

10. Оповідання про заздріх богів. 2 видання. Заходом і з переднім слівцем М. Павлика. Л. 51 стор. in 16°.

11. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик т. I. У Львові. Накладом Укр.-Руської Видавничої Спілки, стор 2+184. (Серія Наукова бібліотека Ч. 7).

1902. 12. Два учителі. Спомини. Л. вид. „Українсько-Руської Видавничої Спілки“ стор. 79 (серія „Літературно-Наукова Бібліотека“ Ч. 27).

13. Українське письменство 1866—1873 років. Недрукована праця. Літературно-Науковий Вістник 1902 кн. X.

1903. 14. Про українських козаків, татар та турків. Чернівці. „Наука і Розвага. „Народня Бібліотека“, ч. 2, стор. 32 in 16°.

1904. 15. Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880). З російськ. переклав М. П. Львів. („Укр.-Руська Видавнича Спілка“), стор. 63+7н. (Літературно-Наукова Бібліотека, ч. 78).

1905. 16. Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською (1893—1895). Зладив М. Павлик. Л. стор. 23.

17. Швайцарська спілка. Л. Видання Укр. Радикальної Партиї ч. 5, стор. 40. in 16°.

18. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895). Зладив і видав М. Павлик. Л. 1905, стор. XXIV+280+2н.+XI.

19. Собраніє политическихъ сочиненій, томъ I. Paris, Изд. Редакції „Освобожденіе“, стр. VII+1н.+375.

1906. 20. Автобіографія. „Былое“ СПБ., 1906, годъ первый, № 6, іюнь, стр. 182—213.

21. М. А. Бакунинъ. Критико-біографіческий очеркъ. Изд. Грековскаго. Казань, ц 60 к.

22. Воспоминаніе о знакомствѣ съ И. С. Тургеневымъ. Казань, стр. 20.

23. Герценъ, Бакунинъ, Чернышевскій и польскій вопросъ. Казань, Изд. Грековскаго, ц. 40 коп.

24. А. И. Герценъ и его отношение къ польско-украинскому вопросу. (Отрывокъ изъ статтіи М. П. Драгоманова „Историческая Польша и Великорусская демократія“). Київская Старина 1906, Январь, стр. 1—35.

1) Бібліографічні покажчики складають Виставочно-Консультативний відділ Всенародньої Бібліотеки України, що в його праці беруть участь співробітники ВБУ—Балика, Д. О., Зданевич, Б. І., Карпінська, О. Е., Максименко Ф. П. Покажчики складаються виключно за матеріалами ВБУ.

- 1906.** 25. М. Бакунинъ и русские прогрессисты 60-хъ годовъ въ вопросѣ о польско-украинскихъ отношеніяхъ. „Киевская Старина“ 1906 мартъ—апрель, стр. 320—367.
26. Отношениe великорусскихъ социалистовъ 70-хъ годовъ къ народно-федеральному направлению. „Киевская Старина“ 1906 май—июнь стр. 1—42.
27. Евангельска віра в старій Англії. Накладом П. Волосенки. Л. стр. 15 ін 16⁰.
28. Козаки. Л. Накладом Українсько-Руської Вид. спілки, стор. 50 + 6 н. [Літературно-наукова бібліотека Ч 121].
29. Листи... до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Видав Ів. Франко. Львів. [накл.] Українсько-Руської Видавничої Спілки, стор. 260 + 8 н. [„Літературно-Наукова Бібліотека“ Серія I Ч 104—105].
30. Про українськихъ козаківъ, татаръ та турківъ. Зложив.... Київ. Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі № 1. стор. 64 ін 16⁰ З додатком про життя Драгоманова.
31. Рай і Поступ. Київ Видавництво „Ранок“. Вид. 3-е стор. 95.
32. Бакунинъ, М. А. Рѣчи и возванія. Съ приложеніемъ статьи Герцена о Бакунинѣ и біографического очерка, составленного М. П. Драгомановымъ. СПБ., издательство Балацова.
33. Розвідки... про українську народну словесність і письменство, том III. Накладом Наукового Т-ва імені Шевченка. Владив М. Павлик. Л. стор. VI + 362 [„Збірник Фільольгичної Секції Наукового товариства імені Шевченка“ т. VII].
34. Собрание политическихъ сочинений, т. II. Съ біографическимъ очеркомъ и портретомъ автора. Paris. Изд. редакції „Освобожденіе“. стр. LIX + 1 н. + 874.
- Рец. С. Русовой—Былое, СПБ, 1906, VIII, 287—292.
35. Шевченко, українофіли й соціялізм. Львів. Накладом Українсько-руської Видавничої спілки 2-е видання, з передмовою Івана Франка. стор. XI + 1 н. + 157 + 7 н.
- Рец. Д. Дорошенко—„Нова Громада“ К., 1906 № 7, стор. 146—147.
- 1907.** 36. Великорусский интернациональ и польско-украинский вопросъ. Казань. Издание Гронковской. стор. 135.
37. Евангельська віра в старій Англії К. вид. „Ранок“.
38. Заздрі боги. К. 4-те вид. „Ранок“.
39. Про волю віри. [К.]. Видавництво „Ранок“ 2-ге вид. стор. 16.
40. Розвідки... про українську народну словесність і письменство. том IV. Владив М. Павлик. Л. Накладом Наукового Т-ва імені Шевченка. стор. 1 н. + 399 + 6 малюнк. [„Збірник Фільольгичної секції Наукового товариства імені Шевченка“ т. XI].
41. Старі хартії вольності. К. Вид-во „Ранок“ 2-ге видання.
42. „Царство Божіє внутри васъ“ Л. Толстого. [Київ]. Вид-во „Ранок“, видання 2-ге стор. 16.
43. Швейцарська спілка. [Київ]. Вид-во „Ранок“ Вид. 4-те. стор. 16.
- 1908.** 44. Листи до Івана Франка і інших. 1887—1895. Видав Іван Франко. Л. Накладом Українсько-Руської Видавничої спілки. стор. VI + 431.
45. Политическая сочиненія. Подъ редакціей проф. И. М. Грэса и Б. А. Кистяковскаго. Томъ I. Центръ и окраины. [Изд. Т-ва И. Д. Сытина]. портр. + LXXXII + 486 + VII стр [Содержание: Восточная политика Германіи и обрушение.—Ереи и Польша въ юго-западномъ краѣ.—Русские въ Галиції.—Литературное движение въ Галиції.—Литературно-общественная партия въ Галиції.—Новые движения среди русскихъ Галичанъ.—Всесообщее голосование и русины въ Австроії].
- Рец. Русское Богатство, 1909 г. № 1 сторінк. 168—170.
- 1909.** 46. Пропащий час. Українці під Московським царствомъ (1654—1876) з передмовою Михайлова Павлика. Л. стор. 38 + 2 н.
- 1910.** 47. Переписка... з Мелітоном Бучинським 1871—1877. Л. Накладом Наукового Т-ва імені Шевченка. стор. XIII + 1 н. + 350 + 3 н. [„Збірник Фільольгичної секції Наукового т-ва ім. Шевченка“ т. XIII].
- 1910—1912.** 48. Переписка... з Михайллом Павликом. (1876—1895) Чернівці. Видав Д-р. Лев Когут. т. II (1876—1878) стор. 317 + 1 н. + IX; т. III (1879—1881) стор. 519 + 1 н. + XI; т. IV (1882—1885) стор. 440 + VIII; т. V (1886—1899) стор. 414 + X; т. VI (1890—1891) стор. 288 + VIII; т. VII (1892—1893) стор. 343 + VIII; т. VIII (1894—1895) стор. 293 + VI + 4 н.
49. Байка Богдана Хмельницкого. Етнографична студія. Див. „Вибрані твори українських письменників“, кн. 2—3. Видане Антона Крушельницьк. Власність д-ра Івана Франка. Л. 1912 стор. 1—31.
50. Письма къ М. М. Стасюлевичу. [1868—1877, 1893]. Див. „М. М. Стасюлевичъ и его современники въ ихъ перепискѣ“. т. 5 СПБ. стор. 186—219.
51. Чудацькі думки про українську національну справу. 3-те видане накладом Т-ва „Криниця“. К. стор. 159 ін 16⁰.
- Рец. С. Єфремова—„Кievская мысль“ К. 1913 № 11; В. Садовського „Украинская жизнь“, М. 1913 № 7—8 стор. 133—134.
- 1914.** 52. Шевченко, українофіли й соціялізм. З передмовою і примітками Ал. Ніковського. [Київ]. Вид. „Криниця“. стор. X + 183.

- 1915.** 53. Віра і громадські справи. Написав.... [накл] Партиї Українських соціалістів-революціонерів, [Віденський]. стор. 13 ін 16⁰.
54. Листи на Наддніпрянську Україну. Друге видане. Партия Українських с.-р. [Віденський]. стор. 114 [серія „Політична бібліотека“ ч. 2].
55. Оповідання про заздрих богів. [Віденський]. Наклад і друк партійної друкарні Партиї Українських с.-р. стор. 38 ін 16⁰ [„Політична бібліотека“ ч. 5].
56. Рай і поступ. Написав.... [Віденський]. Наклад і друк Партийної Друкарні Партиї Українських соціалістів-революціонерів, стор. 2 н. + 72 + 3 н.
57. Старі хартії вольності. [Віденський]. Наклад і друк партійної Друкарні Партиї Українських соціалістів-революціонерів стор. 80.
58. Чудацькі думки про українську національну справу. [Віденський]. Наклад і друк партійної друкарні партії Укр. С.-р. стор. 121 + 3 н.
- 1917.** 59. Автобіографія. [Київ. Видавниче Т-во „Криниця“] стор. 59 + 5 н.
Рец. С. Єфремова „Книгарь“ 1917 № 5.
60. Віра ї громадські справи. [Київ] Вид. Т-во „Криниця“ стор. 13.
61. Историческая Польша и великорусская демократия. К. стор. 143 + 3 н.
Рецензія С. Єфремова „Книгарь“ 1917 № 1.
62. Листи на Наддніпрянську Україну. [К. Вид. Т-во „Криниця“] стор. 123 + 5 н.
63. Про українських козаків, татар та турків. К. Вид. 4-е Т-ва „Просвіта“. стор. 50.
[З додатком про життя Драгоманова].
64. Швейцарська спілка. Київ. Вид-чес Т-во „Криниця“. стор. 32.
65. Шевченко, українофіли і соціалізм. З передмовою А. Н. Ніковського. К. 2-е вид. т-ва „Криниця“.
- 1918.** 66. Нарис української соціалістичної програми. Передне слово до „Громади“. 2-е видання. К. вид-во „Серп і Молот“ стор. 101 + 3 н.
67. Нові українські пісні про громадські справи. (1764—1880) [Київ, Вид. т-ва „Криниця“]. вид. 2-ге. стор. 154 + 6 н.
Рец. А. Лободи—„Наше минуле“, К. 1919 № 1—2. стор. 204—208.
68. Пропащий час. Українці під Московським царством. (1654—1876) з передмовою Михайла Павлика. К. „Серп і Молот“. Вид. 2-ге. стор. 39.
Рец. С. Єфремова. „Книгарь“ 1918 № 5.
- 1920.** 69. Байка Богдана Хмельницького.—Віра ї громадські справи.—Заздри боги.—В збірнику „Пам'яти Михайла Драгоманова“ Видавництво „ПОЮР“ [ДВУ]—Харків. стор. 57—111.
70. Україна і центри. К. Вид. „Криниці“ [загинула в друку].
- 1922.** 71. Передне слово до „Громади“ 1878 р.—В книзі.—З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Владив Михайло Грушевський. [Вид. Укр. Соціологічного Інституту. Віденський]. стор. 102—153.
- Малоруський інтернаціоналізм, ІІ., стор. 161—169.
- Нації Східної Європи та інтернаціоналізм, соціалізм. ІІ., стор. 169—183.
- 1923.** 72. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. Подав М. Возняк. „Літературно-Науковий Вістник“ Л. 1923 кн. III. стор. 249—259.
73. Листи.... до Лесі Українки. „Червоний шлях“, Х. 1923 ч. IV—V.
За 1924—1925 публікацій писаній Д. у Всесвітній Бібліотеці України немає.
- ### Література про Драгоманова.
- 1879.** 74. De Gubergatis, A. — Dizionario degli scrittori contemporanei, t. I (біографія і список творів).
- 1882. 75. Ч е р к е з о в, В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. Женева, стор. 63.
- 1885 76. Биографический словарь профессоров Университета Св. Владимира. Киев.
1888. 77. De Gubergatis, A. Dictionnaire international des écrivains du jour. Florence, р. 856—857 (біографія і список творів).
- 1890 78. К р и м с к и й, А. До Драгоманова: про вдачу москалів, „Правда“, жовтень.
79. В і н - ж е. Листи до Драгоманова або про Драгоманова, „Правда“, жовтень і грудень.
80. В і н - ж е. Юбілей Лазаревського Інституту (пояснення для Драгоманова). „Правда“, грудень.
1891. 81. В і н - ж е. Росіянин про Драгоманова (розмова з проф. Веселовським). „Народ“, Львів, стр. 334.
1893. 82. В і н - ж е. Листи до Драгоманова або про Драгоманова. „Народ“ № 6, 53—55; № 14, ст. 126—128.
1894. 83. В і н - ж е. Ibidem, № 7—8. ст. 111—113.
84. Ф о р а н к о, І. Житепис Драгоманова, Жите і Слово, кн. 1.
1895. 85. К р о м с к и й, А. М. П. Драгоманов, Некролог, „Этнограф. Обозрение“ 1895, т. XXXII.

1895. 86. Кримський, А. Листи до Павлика з приводу смерті Драгоманова. „Народ“ № 12, ст. 202—202. (Передруковано у Павлика—„Юбілей і смерть Драгоманова“, Льв. 1896).
87. Огоновський, Ом. Історія літератури рускої т. 4, Львів.
88. Павлик, М. Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові). Львів, ст. 20.
1896. 89. Павлик, М. Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, стор. 12 н.+442+XXXIV+6 нен.
1897. 90. Сумцов, Н. Ф. Современная малорусская этнография. В. 2-й. Київ (Про Кузьмичевского, М. Т-ва і К. Г.).
1898. 91. Він-же. Исследования М. П. Драгоманова по фольклору в болгарском „Сборни за народ, умотор“ Записки Харьков. Ун-та, кн. IV.
1900. 92. Бачинський, Ю. Моя переписка з М. Драгомановим, Львів.
1902. 93. Грушевський, Мих. До некрологу Ост. Терлецького. (Павлик про взаємовідносини між Драгомановим та Терлецьким). „Записки Наук Т-ва ім. Шевченка“, т. L. miscellanea, ст. 13—15.
94. (Фремов), С. Драгоманов і Тургенев. Літер-Наук. Вісн. кн. I.
95. (Жигецький, Г. П.) Драгоманов Михайл Петрович. „Большая Энциклопедия“. Изд. „Просвещение“ ст. 701—702.
96. Павлик, М. Памяти Михайла Драгоманова. Чернівці, ст. 42.
1905. 97. Памяти М. П. Драгоманова. Русск. Мысль, кн. VIII, ст. 22.
1906. 98. Ефремов, С. Відгуки з життя та письменства Політична спадщина Драгоманова. „Нова Громада“ № 6, ст. 152—162.
99. Письмо А. И. Желябова к М. П. Драгоманову. „Былое“, III, ст. 71—73.
100. Любатович, О. С. Далекое и Недавнее. Воспоминания из жизни революционеров 1878—1881. „Былое“, к. V, ст. 208—245. Про Драгоманова див. ст. 232—235.
101. Павлик, Мих. Михайло Драгоманов, „високий рівень“ українства та „нова ера“. Львів, ст. 44+1.
102. Листи Данила Такячевича до Михайла Драгоманова (1876—1877). Видав М. Павлик, Львів, IV+36 ст.
103. Франко, Іван. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Літер.-Наук. Вісник, кн. VIII, ст. 226—240.
1907. 104. Батуринский, В. К биографии Н. И. Костомарова, „Былое“ 1907, кн. X, ст. 89—93. Див. про Драгоманова ст. 90—92.
105. Деборгей-Мокривич, Вл. К вопросу о переговорах „Исполнител. Комитета Народной Воли“ с „Добровольной Охраной“. „Былое“, кн. IV, с. 56—61.
106. Павлик, М. Михайло Драгоманів і его роль в розвою України. Львів, ст. 91.
110. Русов, А. и Волков, Ф. Примечания к части „Свода“, касающейся „Сообщества Украинофилов“. „Былое“, кн. 6.
111. Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, „Былое“, кн. 6.
1908. 112. Ефремов, С. Апостол правди і науки. „Рада“. Київ, 1908, ч. 131 від 8/VII.
113. Він-же. Драгоманов і єврейська справа. I-V „Рада“ К. 1908, ч. ч. 254, 255, 256 і 259.
114. Він-же. Короленко про Драгоманова. Ibid. ч. 258.
115. „ Пам'яти М. Драгоманова. Ibid. ч. 29.
- “ Політична спадщина Драгоманова Ibid. ч. 29.
116. Жигецький, Й. П. Драгоманов (и его политические сочинения). „Рус. Ведомости“ 1908 от 10 Іюля, № 159.
117. Кистяковский, Б. Драгоманов, его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. Див. Драгоманов.— Политич. сочинения. Под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского, т. I, стр. IX—LXXVII.
118. Лозинський, Мих. Польський і руський революційний рух і Україна. Львів 1-ше повне видання, накладом автора, ст. VII+200.
Він-же. Те саме. Київ, („Ранок“?).
119. Петлюра, С. М. П. Драгоманов и его переписка. „Образование“ СПБ. № 9—10, ст. 42—50.
120. Стешенко, Ів. Українські шестидесятники. „Зап. Наук. Т-ва в Київі“. Кн. II, Ст. 39—83.
1909. 121. Ефремов, С. Єврейська справа на Україні. Київ, Вид. „Вік“.
122. Лозинський, Михайло. Люди. Біографично-літературні нариси. Львів, Наклад. автора, ст. 130.
1910. 123. Ефремов, С. Пам'яти М. Драгоманова. „Рада“. Київ, ч. 129.
124. Франко, Ів. Молода Україна, ч. I. Львів.
“ Нарис укр.-рус. літератури, Львів.
1911. 125. Ефремов, Сергій. Михайло Драгоманов (1841—1895). Див. Історія Українського письменства. СПБ. ст. 355—361.
126. Кистяковский, Б. М. П. Драгоманов по его письмам. Р. Мысль. кн. IX. ст. 132—150.

1911. 127. Павлик, Михайло. Михайло Драгоманів як політик. Львів, вид. автора, стор. 60+4 нен.
1912. 128. А-вич, С. (Єфремов, С.) М. П. Драгоманов. Біографич. справка. „Українськ. Жизнь“, кн. VI, ст. 5—9.
129. Богучарский, В. Земский Союз или Священная Дружина? Р. Мысль, кн. IX, ст. 74—120.
130. Богучарский, В. Я. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века, „Партия „Народной Воли“, ее происхождение, судьбы и гибель“. Москва, изд. „Русск. Мысль“, ст. 4н.+IV+483.
131. (Василенко), Н. Политические взгляды М. П. Драгоманова. „Украин. Жизнь“, кн. 6, с. 36—55.
132. Ганкевич, М. Замітки про історичну традицію „Земля і Воля“, ч. ч. 5—8.
133. Дейч, Лев. За рубежом. „Вестн. Европы“, кн. 9, ст. 167—191.
134. Єфремов, С. Коло Драгоманова. (Полемика Богучарського і Кістяковського). „Рада“, ч. 1.
135. Він-же. Роля Драгоманова. „Рада“ ч. 285.
136. Кизеветтер, А. „Вольное Слово, Земский Союз, Священная Дружина“. „Рус. Ведом“. М. № 66 и сл.
137. Кистяковский, Б. М. П. Драгоманов и „Вольное Слово“. „Укр. Жизнь“, № 1. с. 97—119.
138. Він-же. Орган Земского Союза „Вольное Слово“ и легенда о нем. „Рус. Мысль“ кн. XI, с. 47—103.
139. Він-же. Страницы прошлого (по поводу книги В. Я. Богучарского). Москва.
140. Крушельницький, Антін. Про жите Михайла Драгоманова. Див. „Вибрані твори українських письменників“, 2-3. Видане Антона Крушельницького, ст. IX—XVI.
141. Павлик, М. М. Драгоманов и галицкие „радикальные“ руссофилы (письмо в редакцію). Галичанин. 1912, № 219. „К письму г. М. Павлика“. Замеч. редакції. іб. № 220—222.
142. Павловский, И. Ф. Краткий биографич. словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, VI+237. Ц. 1 р. Про Драгоманова див. ст. 65 і 237.
143. Хатченко, А. (Б. Кістяковський). М. П. Драгоманов и вопрос о самостоятельной украинской культуре (к головщине смерти). Москва, стр. 28. Отд. оттиск из журн. „Украин. Жизнь“. № 6, за 1912 г., стр. 10—35.
144. Шеголев, С. Н. Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма. Киев, стр VII+588, ц. 2 р. 50 к.
1913. 145. А. де-Губернатис и М. Драгоманов. „Укр. Жизнь“, № 3, с. 83.
146. Богучарский, В. В заключение полемики. „Русск. Мысль“ кн. II, с. 125—131.
147. " По поводу исторической справки, „Современник“, № 4.
148. Дебогорий-Мокриевич, Вл. К спору о „Священной Дружине“ и „Вольном Слове“. „Рус. Мысль“, кн. II, с. 107—110.
149. Дейч, Лев. Драгоманов в изгнании. „Вестник Европы“, кн. X, с. 201—226.
150. " У начала легенды. „Современный Мир“, № 11, с. 137—167.
151. Єфремов, С. Аби мое зверху (Полемика Богучарського і Кістяковського про Драгоманова) „Рада“, ч. 1.
152. Єфремов, С. Тверезое слово (До полемики про „Вольное Слово“). „Рада“, ч. 195.
153. Єфремов, С. Ще про „Вольное Слово“ (Полемика Богучарського і Кістяковського). „Рада“ ч. 82
154. Він-же. Драгоманов на еміграції I—III. „Рада“ ч. 232, 237 і 241.
155. " Драгоманов серед співробітників російського журналу. „Рада“, ч. 256.
156. " З нашого життя. (Про москвофільство, Драгоманов). „Рада“, ч. 233.
157. " Коло Драгоманова (З приводу статті Дейча „У начала легенды“). Ibid, ч. 289.
158. Засулич, В. „Вольное Слово“ и эмиграция. „Современник“, кн. 6, стр. 179—191.
159. Изгоев, А. М. П. Драгоманов и гр. П. П. Шувалов. „Речь“, № 225.
160. Л. И. Новые материалы из переписки М. П. Драгоманова „Укр. Жизнь“, № 6, ст. 85—92.
161. Могилянский, М. Драгоманов, „Новый Энцикл. Словарь Брок. и Ефона“ т. XVI, с. 738—742.
162. Нез. Правда о „Правде“, „Русск. Мысль“ (?). № 141.
163. Пробывлев, А. О „Вольном Слове“ и о роли в нем Мальшинского. „Русск. Богатство“, № 3, с. 211—216.
1914. 164. Дейч, Л. От народничества к марксизму. „Соврем. Мир“ № 1, 2.
165. " Українська и общерусская эмиграция. „Вестник Европы“, август, с. 209—233.
166. Єфремов, С. Нові матеріали про „Вольное Слово“. „Рада“, ч. 72.
167. Левинський, В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. З передмовою Льва Юркевича. Київ, „Дзвін“, ст. XII+116, ц. 80 к. Відбитка з журналу „Дзвін“, 1913 р., кн. VI—XII, i 1914, кн. I.

168. Луначарський, А. Шевченко і Драгоманов. „Дзвін“. Київ, № 2.
169. Рудницький, Ф. Михайло Драгоманов. „Жите“. Орган просв. молоді серед. школ. Львів, № 2, ст. 34—41.
170. Шишманов, И. О роли гр. П. П. Шувалова в конституционном движении 80-х годов. „В. Европы“, № 1 і 2.
1915. 171. Бен-Ами (Рабинович). Мои сношения с Драгомановым и работа в „Вольном Слове“ „Еврейская Старина“ кн. XII, за 1915 і кн. I за 1916 р.
172. Грушевський, Ол. З життя Київського Українського гуртка в 1870—1874 рр. „Основа“ Одеса, кн. I, серпень 1915 р. стор. 107—112.
173. Дорошенко, В. М. Драгоманів (1841—1895). „Вістник Союза Визволення України“ Віденъ, № 21/22.
174. Дебогорий-Мокриєвич, Влад.—По поводу статьи Дейча „Украинская и общеевропейская эмиграция“. „Украинск. Жизнь“ № 2, ст. 63—73.
175. Лановий, Тр. (С. Єфремов). Драгоманов I—II „Боротьба“ Київ (нелегально) ч. 5.
176. Єфремов, С. Памяти М. П. Драгоманова. По поводу 20-летней годовщины смерти „Укр. Жизнь“ № 7, ст. 19—36
177. Він-же. Про те, що було чого не було. З приводу споминів Л. Дейча. „Основа“. Одеса, кн. I с. 122—134.
178. Він-же. О том, что было и чего не было. По поводу воспоминаний г. Дейча. „Укр. Жизнь“ № 10, ст. 55—64 и № 12, ст. 101—113.
179. Лозинський, Михайло. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. З нарисом про жите і діяльність Михайла Драгоманова. (Віденъ), ст. 109+Зн.
1916. 180. Смуток, П. (Стебницький, П. Я.). Драгоманов и мировая война. „Укр. Жизнь“, № 7—8, с. 16—34.
1917. 181. Бурчак, Л. Деятели українського національного руху. М. Изд. „Задруга“.
182. Дорошенко, Володимир. Українство в Росії. Новіші Часи. Віденъ. Виданнє Союза Визволення України, ст. 114+2н.
183. Єфремов, С. Історія українського письменства. Київ, В-во „Вік“. Див. ст. 331—336.
184. Труш, Іван. Михайло Драгоманов. Спомини, „Діло“. Львів, № 88 (9.340).
1918. 185. Довбіщенко, Як. Михайло Драгоманов. Харк. вид. 1-ше.
186. +Л. М. Драгоманова. „Наше минуле“ кн. II, ст. 158—159.
187. Єфремов, С. Один з нездійснених планів Драгоманова. „Наше минуле“ К. ч. 3. ст. 134—136.
188. Лозинський, Мих. Михайло Драгоманов. (Біографія з портретом). „Робітничий Календар“ на 1918 р. ст. 71—74. Вінніпег.
189. Овсяніко-Куликовский, Д. Михайло Петрович Драгоманов. „Наше минуле“ К. ч. 2, ст. 50—57.
190. Охримович, Юліан. Короткий нарис розвитку української національної політичної думки в XIX столітті. Частина 1. Київ. „Серп і Молот“, ст. 143, ц. 2 карб.
191. Шварц-Дрока, Лідія. Актів Ляжоцький (Кузьма) „Наше Минуле“ кн. II, с. 148—151.
1919. 192. Довбіщенко, Як. Михайло Драгоманів. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність. Харків, Вид. Обл. Союзу Споживчих Кооперат. Півдня Росії, Вид. 2-ге перероб. і доповнене ст. 77+Зн.
193. Русова, С. М. П. Драгоманов, його життя. Полтава, В-во П. Б. П. Г. Н. У.
1920. 194. Грушевський, М. Драгоманів в політичному і національному розвитку українства. (Пам'яти 25 літніх роковин смерті Драгоманова) „Боріться—Поборете“. Віденъ, № 5. ст. 3—5.
195. Дейч, Л. Г. Русская революционная эмиграция 70-х годов. Петрогр. ГИЗ. ст. 87.
196. Дорошенко, В. Михайло Драгоманів. (З нагоди 25-ліття його смерті) „Вперед“ Львів, № 284-285.
197. Єфремов, С. Драгоманов. Збірка статей. Київ, „Книгоспілка“ (Згинула в друкарні), ст. 189+15+зміст.
198. С. Д. До святкування ювілею М. П. Драгоманова. „Українська Культура“. (Полтава), ч. 2—3, ст. 50—51.
199. Кілька порад до улаштування вечірки, присвяченої пам'яті Драгоманова. 8/VI 1895—8/VI 1920. Полтава, ст. 23.
1920. 200. Пам'яти Михайла Драгоманова 1895—1920. Збірник, Харків, Вид. „Пою“ стор. 111.
201. Шаповал, Мик(ита). Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова. „Боріться—Поборете“ Віденъ, № 5, ст. 15—36.
1921. 202. Галущинський, Мих. Михайло Драгоманов—ідеольог нової України. Накладом Української Видавн. Спілки Львів, ст. 16. Раніше в часописі „Життя і мистецтво“. Львів, 1920, № 6/8, ст. 145—147.
- Рец. „Книжка“. Станиславів, 1911, ст. 8—9, в ч. 2.
203. Лепкій, Богдан. Михайло Драгоманів. (Стаття з портретом). „Базар“. Місячник, Нью-Йорк. № 5, с. 11—14.

1922. 204. Грушевський, М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Відень. Вид. Українського Соціолог. Інституту, ст. 212.
205. Свенцицький, Іларіон). Драгоманов і Галичане. Львів, Вид. Націон. Музею 16 ст.
1923. 206. Аксельрод, П. Б. Пережитое и передуманное. Берлін.
207. Возняк, М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким. Літер.-Наук. Вістник рік XXII, т. LXXXIX, ст. 249—259 (за березень).
208. Дейч, Л. О сближении и разрыве с народовольцами „Прол. Революція“ № 8 (20).
209. Донцов, Д. Драгоманов і ми. Літ. Наук. Вістник. Львів, 1923, март, ст. 260—267. Рец. „Визволення“ Відень, Прага № 3, ст. 61.
210. Овсяніко-Куликівський, Д. Н. Воспоминания. Петерб. Ізд-во „Время“ ст. 187+3н.
211. Храпко, Микола. Михайло Драгоманів. Календар „Громада“ для робітничого люду в місті й селі на 1924 р. Львів, 1923, ст. 87—96.
212. Чарнецький, А. До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині (1870—1890) „Нова Культура“ Льв. № 5, ст. 61—71.
213. Шаповал, М. Програма Михайла Драгоманова. Календар „Громада“ для робітничого люду в місті й селі на рік 1924. Львів, 1923, ст. 35—42.
1924. 214. Глушко, Сильвестр. Драгоманов і недільні школи. „Україна“, Кн. 4 ст. 35—42.
215. Грушевський, М. П'ятдесят літ „Історическихъ П'єсенъ Малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова. „Україна“, кн. 1—2, ст. 97—109.
216. Заславський, Д. Михайл Петрович Драгоманов. Крит.-біографічний опис. „Сорабкоп“, 169 ст.
1925. 217. Гермазе, О. Михайло Петрович Драгоманов. (До тридцятиріччя з дня його смерті) „Пролетарська Правда“ від 21/VI № 139(1150).
218. Гревс, И. Драгоманов о Тургеневе (Із вновь найденныхъ матерьялов). „Былое“ № 3(31) ст. 113—130.
219. Дорошевич, Ол. Архівні згадки про Драгоманова. 1) Драгоманів і російські журнали. 2) Розміри Драгоманівської пропаганди „Життя і Революція“, № 9, ст. 55 і далі.
220. М. П. Драгоманов. (До 30 річчя з дня його смерті 1895—20 червня 1925. (Бібліограф пожажчик) „Життя і Революція“. № 6—7. Відд. „Що читати“ стор. 135—136.
221. Ефремов, П. Михайл Петрович Драгоманов. (1841—1895) „Зоря“ Катеринослав, ч. 7, ст. 18—20.
222. Коберський, К. В 30-ті роковини смерті Михайла Драгоманова „Наша Громада“. Подоради ч. 11—12(25—26), ст. 1—14.
223. Южно-Русские Рабочие Союзы. Сборник статей под ред. и со вступ. статьей М. Равича-Черкасского. Харк. ДВУ. Автобіографія М. Драгоманова, ст. 25—46.
224. Яшк, М. Михайл Петрович Драгоманів. (30-ті роковини смерті) „Знання“ Харк. № 26—27, ст. 9—10.
225. Він-же. Що читати про М. Драгоманова. „Знання“ Харк. № 26—27, ст. 40.
1926. 226. Дорошевич, О. Драгоманов в українській критиці. „Життя і Революція“ № 2—3, ст. 57—68.
227. Кримський, А. та Мик. Левченко—Знадоби для життепису Степана Руданського (1833—1873). Зо вступною передовою акад. С. Єфремова „Самотній півець“. Київ, УАН. Див. А. Кримський—Руданський і Драгоманов (З приводу Ілайди), ст. 35—42.

Італійський голос про нову районізацію України.

В другім зшитку за біжучий рік італійського часопису „l'Europa Orientale“¹⁾ один з його видавців проф. А. Пальмієрі надрукував чималу статтю під заголовком „Політична географія радянської України“ (с. 65—81). Переглядає в ній події революційних років, що довели Україну до сеї нової зовнішньої ознаки національної окремішності: власного адміністративного районування, або як він каже: до „української географії України“.

Автор спиняється спочатку над означенням території України—її границь і скількості людності в часах перед революцією так як етнографічні граници України викомбіновувались українськими географами з російських офіційних статистик. Сам він має нахил в сій справі шукати правди по середині, бо мовляв російський уряд з політичних мотивів зменшував скількість українського населення, цифри ж українських географів він уважає „більш або менш гіперболічними“. Не вважає теж можливим займатись українськими претенсіями на території, що належать до Польщі, Чехословаччини й Угорщини (?), та обмежується тільки радянською Україною і тими подіями, що вплинули на зформування сучасної республіки. Зазначає участь Українців в декабристськім русі, говорить про Кирило-Методіївське братство, як яскравий прояв національної свідомості після ліквідації гетьманщини. Далі згадує „громади“ 1860-х рр., діяльність Драгоманова (якого він помилково звязує з Кир.-Мет. братством) і Антоновича, про указ 1876 року і перенесення культурної праці до Галичини; для ілюстрації тодішніх настроїв цитує кілька поезій Франка в прозовім перекладі. Потім надії і розчарування 1905—6 рр.—і він переходить до революції 1917 р., формування Центральної Ради у Київі, „її близьких успіхів на селах“ і тих подій, що закінчилися конфліктом з урядом Керенського і проголошенням Української Республіки. Тут він не зовсім точно висловлюється, що Франція і Англія поспішили призвати нову республіку, а слідом за ними її признали й інші держави; зате докладно подає дати визначних законодавчих актів Ц. Ради: випуск української монети, закон про права Євреїв, Росіян і Поляків і вибори до українських установчих зборів, „що дали величезну більшість соціалістам-революціонерам“, та земельний закон, що, на гадку Пальмієрі, був виданий на взірець заходів Румунів у Басарабії і на те, щоб спинити вплив більшовиків на Україні. Далі автор згадує Брестський мир та окупацію України Німцями, німецьку диктатуру й правління „генерала Скоропадського, родича німецького генерала Айхгорна“. Вважає сей час поворотом до царської Росії з її „чиновниками“. Через повстання і упадок Гетьманщини та Директорію,—до якої він помилково зараховує від початку і галицького диктатора Петрушевича, автор переходить до історії війни Української республіки з Більшовиками і до устаткування радянського ладу на Україні. В коротких словах характеризує політику військового комунізму на Україні та звязує з нею українські децентралістичні стремління,—до них зараховує і відлучення української автокефальної церкви від Москви, про що оповідає досить докладно, з особливим заінтересованням.

Переживши за царського режиму період насильної уніфікації, Росія, на гадку автора, в останніх часах, під радянським урядом переживає пе-ріод розвитку національних змагань: „коли тероризм стане тільки передказом минулих часів, вони стануть родючою стихією нових незалежних

¹⁾ Див. рецензію Ф. Я. Савченка на перші два річники цього часопису, „Україна“ 1925 кн. 3.

республік і нових національних пробуджень“, —каже автор, переходячи до оцінки сучасної української ситуації. „Не будемо, —каже він, —дискутувати про дійсне чи фіктивне існування української національності. Панславісти царських часів завжди твердили, що українська нація —це етнографічне й історичне непорозуміння. Але під кінець 1925 року ми вже стоїмо перед дуже виразним національним розділом між Великої Малорусами“. Важним фактом в сім процесі автор вважає організацію рад нац. меншостей в границях національних республік, спеціально російських рад на Україні: своїм існуванням вони підкреслюють свідомість етнічної ріжниці між обома націями. Далі автор звертає увагу на нові зміни в кордонах між республіками і бачить у тім процесі консолідацію ріжних елементів нації в компактний національний організм. „Україна українізується. Її національна свідомість уже не йде слідом за імпульсами з Москви. В серпні 1925 р. було предложено законопроект, що заміняв старі адміністративні поділі новими. Замість губерень царського і більшовицького походження матимемо нову систему округ і районів (*provincie e distretti*); се буде вже українська географія України, а не російська“. Автор наводить деякі дати з історії українізації: декрет про мову 24 липня 1925 р., правописну конференцію, українізацію офіційних органів преси і т. Й. До „українізаційного“ руху зараховує також визнання автономії української церкви на третім всеросійським соборі в жовтні 1926 р.!

„Інтензивність праці Всеукраїнської Академії Наук з виданнями її Історичної секції і Культурно-історичної Комісії свідчить про успіхи українізаційної політики. Дійсно, Росія минулого вмерла. Проблеми окремих національностей наближаються до своєї розвязки. Царська Росія, як величезний баобаб темною тінню свого гілля, не давала змоги розвиватись паросткам інших рослин. Більшовицька Росія обкартала сі густолисті гілляки, нові дерева ростуть і розвиваються навколо величного пня колишнього російського баобаба. Се ріжні нації, що хочуть теж розпростерти свої галузі. Людська думка збагачується новими формами мистецтва і письменства; глотовогі —новими мовами і діялектами“.

Далі автор переглядає, в порядку давніх поділів на губерні, нові округи і райони України, подає статистичні дані, зміни географічних назв, вказує історію даних місцевостей за часи революції в тих випадках, коли ці місцевості кілька разів міняли свою адміністративну принадлежність, або коли певні райони чи повіти кілька разів міняли свій територіальний склад, і тим кінчить статтю. Але для українського читача не безінтересно познайомитись ще з тою літературою про Україну, що послужила джерелом для сеї інформативної статті проф. Пальмієрі. Цікаво побачити, яка література являється найбільш відомою і доступною італійським ученим колам.

Для статистики й історіографії України: *Quelques témoires présentés aux gouvernements alliés sur la question de l'Ukraine (1915—1918)*. Париж 1919. С. Рудницький, Коротка Географія України т. I. Київ, вид. „Лан“ 1910, 1914. Його-ж, Україна: Land und Volk. Віденський 1916. С. Томашевський, Етнографічна карта Угор. Руси. С. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь, Чернівці 1897. Український Народъ, СПБ. 1916. 2 т. Н. Кордуба, Територія й населення України, Віденський 1918. L'Ukraine. Берн 1919. *Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine présenté à la conférence de la paix par la délégation de la République ukrainienne* Париж 1919.

Для політичної історії України: Ефименко, Історія Українського Народа, СПБ. 1906. В. Дорошенко, Українство в Росії, Віденський 1914. М. Грушевський, Історія України-Руси, 8 т. Його-ж, Ілюстрована Історія України. В. Гнатюк, Надіональне відродження австро-угорських Українців, Віденський 1916. І. Крип'якевич, Огляд історії України, Віденський 1919. Д. Дорошенко, Курс історії України, Віденський 1921.

Для історії літератури: М. Грушевський, Історія української літератури 4 т., М. Петров, Очерк істории української літератури XIX ст. Київ 1884. Б. Лепкий, Начерк історії

рії укр. літератури 2 т. І. Франко, Нарис історії української літератури до 1880 р. М. Tysz kiewicz, La littérature ukrainienne. Берн. 1919. Д. Дорошенко, Славянський світ, Берлін. 1922.

Для політичної боротьби революційних років: Documents rutheno-ukrainiens, publiés par le Bureau polonais de publications politiques, Париж 1919. R. Herval, Huit mois de révolution russe. Париж 1919. M. Kouchnire, L'Ukraine, Europe Orientale et la Conférence de la paix. Париж 1919. Ch. Dubreil, Deux années en Ukraine. Париж 1919. M. Євшан, Великі роковини України, Віденськ. 1920. І. Цьокан, Від Денікіна до большевиків, Віденськ. 1921. О. Левицький, Галицька армія на Великій Україні, Віденськ. 1921. О. Назарук, Рік на Великій Україні, Віденськ. 1920. J. Pelissier, Ce qui s'est passé en Ukraine, Лозанна 1919. С. Рудовиченко, Українська С. С. Республіка, Жизнь національностей 1923. Л. Мишуга, Похід у. військ на Київ, Віденськ 1920. E. Strauch, L'Ukraine Sovietiste. L'Est Polonais 1921 кн. II. The present situation of the Ukrainian countries. Віденськ 1923.

Що до релігійного руху: R. Zaitsev, L'Eglise nationale ukrainienne L'Est européen 1922. 10/X. L'Eglise orthodoxe panukrainienne créée en 1922. Рим 1923 (Orientalia christiana № 3). P. Volkonsky et M. D'Herbigny, Le dossier américain de l'orthodoxie pan-ukrainienne. Рим 1923. (О. ch. № 4). H. Grappin, L'évolution de l'Ukraine. L'Est Européen 1925 № 7–8.

Для історії політичної боротьби українства в старших і новіших часах: C. Delamarre, Un peuple européen oublié devant l'histoire. Париж 1869. Dragomanov, La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Женева 1878. B. Grinchenko, Une nation opprimée: la nation ukrainienne ou ruthène. Женева 1895. R. Sembratovych Le tsarisme et l'Ukraine. Париж 1907. B. Nolde, L'Ukraine sous le protectorat russe. Лозанна 1912. M. Hruschewsky, Le problème de l'Ukraine, son évolution historique. Revue politique internationale. Париж 1914. XII. M. Kostomarov, Deux nationalités russes, Лозанна 1916. P. Chasles, La question ukrainienne et le principe des nationalités, Monde slave. 1917. Revendication ukrainienne. Memorandum présenté aux pays neutre et belligérants. Лозанна 1917. Th. Savchenko, L'Ukraine et la question ukrainienne. Париж 1918. A. Chulguine, L'Ukraine, La Russie et les puissances de l'Entente. Берн 1918. Stebnitsky, L'Ukraine et les Ukrainiens. Берн 1918. M. Tyszkiewicz, L'Ukraine en face du Congrès. Лозанна 1919. Ukraine: résumé historique et politique de la situation actuelle en Ukraine. Екс. 1919. M. Hruchevsky, La lutte sociale et politique en Ukraine 1920. The Jewish Pogroms in Ukraine. Washington 1919. Bagnall-Bull. L'Ukraine, le grenier de l'Europe. Брюссель 1919 (?). Gaillard Baucel, Pour l'indépendance de l'Ukraine. Париж 1920. K. Günther, Die Ukraine. Берлін. V. Koroliv, Simon Petloura, héros national ukrainien. Прага 1919. Le problème agraire en Ukraine, et la loi agraire du Centralna Rada. Прага 1919. A. Seelieb, L'Ukraine et les ukrainiens. Revue Ukrainienne 1915. S. Cheloukhine, L'Ukraine, la Pologne et la Russie. Париж 1919. G. Jaja, Nota di geografia su l'Europa Orientale e di Sud-Est. Рим 1922. Die Lage der Juden in der Ukraine: eine Dokumentensammlung. Берлін 1920. T. von Wojnarowskyj. Das Schicksal des Ukrainischen Volkes. Віденськ 1921. I. Herasymowytch. Hunger in der Ukraine. Берлін 1923. М. Грушевський, З починів українського соціалістичного руху. Віденськ 1922.

„Кінець української деревляної архітектури в Східній Словаччині і на Підкарпаттю“. Орган чеського уряду, що виходить німецькою мовою для закордонного вжитку „Prager Presse“, в числі з 13-го липня 1926 р. помістив під вище наведеним заголовком допис з Братислави (Пресбурга) про небезпеку, в якій находитися підкарпатське деревляне будівництво—такого змісту:

В Чеській республіці найбільш останків деревляної архітектури залишилося в Східній Словаччині, в історичних комітатах Шариша і Земплина, а також в сусідніх областях Закарпатської Руси. Це все численні церкви греко-католицьких Словаків і Русинів. Церкви точно відповідають старо-руським взірцям. В них ми розріжняємо зовсім ясно три різні частини: 1) дзвіниця зі входом, 2) корабель і 3) пресбітерій; ці три частини мають найбільш оригінальний малюнок в даху. В середині, в церкві звичайно буває багатий інвентар—з ікон і різьб—переважно в стилі бароко. Абсолютна вартість урядження дуже середня, бо це переважно прості, скромні праці побутового мистецтва. Але в загальному враженню деревляні церкви в середині, так само як і в оточенні своєрідних сіл і в рамках місцевого краєвиду, дають чудові картини, повні глибокого змісту.

На великий жаль, церкви ці в дуже поганому, щоби не сказати в безнадійному стані, і є небезпека, що вони цілком зезнуть, бо є тенденція замінити їх камінними будовами.

Декілька років тому державна охорона пам'ятників в Братиславі розпочала, на бажання Словаків, систематичне зарисування цих церков в Словаччині, випустила відозву в цій справі до цілого ряду архітектів і художників. Минулого року в Празі улаштована була окрема виставка цих матеріалів в сільсько-господарчому музею. Але тільки енергійна підтримка і допомога державна може відратувати ці останки деревляної архітектури від цілковитого знищення. Фонди для охорони пам'ятників вичерпано і ця охорона переживає ще небувалу кризу. Тяжке становище всяких спроб поратунку загострюється ще через те, що тимчасом як в Чехії і Моравії повітові виділи і краєві уряди з фінансового боку роблять дуже багато для охорони пам'ятників, на Словаччині являється великою рідкістю, щоб обласний уряд робив якісь грошеві витрати на цю мету; через це фінансовий фактор відпадає і при убозтві згаданих гірських околиць весь тягар падає на державу. Коли-б тяжку фінансову кризу треба було оплатити існуванням більшості церков, то було-б дуже сумно. Бажано, щоб міродайні фінансові чинники і само громадянство зробили всі заходи, щоб заховати принаймні дорогоцінний інвентар деревляних церков.

Дуже сумно чути, що сі дорогоцінні пам'ятки нашого будівництва під опікою Чехо-Словаччини стоять перед перспективою загибелі.

M. Жуковська.

Правописна справа¹⁾.

На письмо Президії Державної Комісії при Народному Комісаріяті Освіти УСРР для встановлення українського правопису з дня 6-го падолиста 1925, ч. 38813, уважаю своїм обовязком подати до відома оці загальні міркування про правописну справу і уваги до тем поодиноких підкомісій.

Постановою Ради Народних Комісарів з дня 23-го липня 1925 складено Комісію для „встановлення єдиного правопису української мови“ і висловлено засаду, що Комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народніх діялектів, принявши за основу „Найголовніші правила українського правопису“ Всеукраїнської Академії Наук, затверджені НКО УСРР 1921 року.

Маючи це на увазі, позволяю собі перш усного спинити ся на зовсім оправданім змаганню до „єдиного правопису“. Ставляючи собі мету, встановити єдиний правопис, тим самим констатуємо факт, що у нас—відмінно від інших культурних народів—і доси нема ще одного, єдиного правопису. І справді є їх більше, а властиво,—скажім собі усю правду в очі—є досить великий хаос у правописних справах. Треба нам отже пізнати причини і корінь того лиха, щоб успішно його побороти.

I. Правописний хаос. Правописний хаос береться у нас тільки від того, що наші письменні люди, між тим і письменники, а що найменьше переважна їх частина, ніколи не завдавали собі труду зазнайомитися систематично з законами української мови хоч-би із шкільної гра-

¹⁾ Передано до друку з секретаріату колегії Наркомосвіти з побажанням, щоб редакція сповнила волю автора: надрукувати його статтю, не міняючи правопису.

матики. Кожен пише, як попало. До мови, її чистоти і красоти звичайно не прикладається найменьшої ваги.

Тому в теперішній стадії розвитку нашого шкільництва нема що дивуватися. На Україні до недавна зовсім не вчили української мови в школах. А школа — це найтвердша підвала мови письменської мови. Занадто ще короткий час, щоб українська школа на Україні могла збудити повну і систематичну съвідомість основних законів української мови. Ми-ж не маємо доси ані добрих підручників до того, ані добре вишколених учителів української мови, які були-б докладно освідомлені з самою істотою мови, її життям і розвитком, які стояли-б на самих вершинах теперішнього наукового пізнання мови і які геть від самих початків аж до найніжніших стилістичних тонкощів проводили-б у школі розумні погляди на звуковий, форемний, словотворний і синтаксичний бік української мови і які нарешті вміли-б з найширшого і найвищого становища висловити і в справі правописній своє важке слово, обґрунтоване глибоким знанням мови.

Не богато ліпше стойть справа і в галицьких українських школах, хоч тут українська мова віддавна займає поважне місце між предметами навчання. Рідко який учитель учить української граматики так, як належало-б ся. Якась дивна неохота до систематичних граматичних студій мови панує тут у школах. Учителі, вишколені на сколятичнім трактуванню мертвих мов латини і греки, раді би прикладати цей сколятичний спосіб трактування і до живої української мови. Ця метода навчання мови так перейшла їм до крові і кости, що вони не вміють дати собі ради з живою мовою, не в силі вжити ся в новітню методу, яка має на меті розкрити чинність людського духа в мові, приглянути ся мові з психологічного і фізіологічного становища. Добутки новітнього мовознавства не поширилися ще між учителями в такій мірі, щоб вони спромогли ся ступити на новий шлях. Так отже склало ся, що якось так наприхапці за своюю собі школарі деякі правила, і це заступає систематичну науку. Тим то і пояснюється, що мова галицьких газет така погана.

Це все не вадило і не вадить, щоб у нас леда хвиля не появлявся якийнебудь правописний реформатор. Бувало трохи не кожен письменник виступав з своїм власним правописом. Щойно „кулішівка“ приняла ся більше загально. Але хоч фонетична її засада лягла кріпко в основу українського правопису — і це найбільша заслуга кулішівки, що нею установився головний принцип українського правопису — і хоч по дуже завзятій боротьбі вдалось нарешті і в колишній австрійській Україні 1893 року переперти урядове заведення фонетичного на кулішівці збудованого українського правопису в школі, то тим чином ще довго не можна було досягнути єдності в правописі. На російській Україні тоді дозволена була тільки „ярижка“, і вона (Україна) не могла прилюдно виявити своєї волі і думки. З другого боку треба зазначити деякі то більші то менші відступлення від шкільного правопису поза школою. Все-ж таки коли ми съвіткували 1914 р. столітній ювілей уродин Шевченка, ріжниці в правописі були вже такі незначні, що при добрій волі можна-б було тоді досягнути єдності. Це було тоді мое найгорячіше бажання, якому дав я вираз у довшій статті „Правописні непорозуміння“, надрукованій в Київській „Українській Хаті“. Я був переконаний, що єдність вже була не далека. Съвітова війна і всякі революції спнили спокійне вирішення цього культурного питання. А по війні справа значно погіршилася, роз'єдання збільшилося. Бо замість навязати до того стану питання, який був у р. 1914-му, виступили нові реформатори і реформують тай реформують, кожен усе заново відкриває Америку, відкриває щось нового тільки,

щоб було нове, щоб не потребувати вчитися старого. Поступовання Українців—не тільки в правописній справі—робить враження, що у них ще не розвинений історичний змисел; вони радше винаходять, відкривають нове, замість навязувати до старого, мати на увазі історичний розвиток і, докладно його перестудіювавши, поступати наперед. Правопис—це культурна справа, а головним чинником культури—це традиція. В нас у великій мірі вона нехтується.

Отак хаос збільшився, коли Огієнкова реформа дісталася академичну печатку, а збільшився особливо з тої причини, що ця правописна реформа.

1) Де в чим занадто відступила від дотеперішнього розвитку і своєю незвичайностю викликала протест. Напр. яких тисячу літ писав український народ пам'ять, п'ять і т. д., а нараз кажуть йому писати пам'ять, п'ять і т. д. Тай чому? З якої розумної причини—циого ніхто не второпає. Або кажуть писати пір'я, але рябий. Чому?—Очивидячки того ніхто не розуміє, і воно ніяк не хоче лізти в голову.

2) Ця реформа неначе заперечує зasadу, що правопис є для мови, а не мова для правопису. В ній вилізає як шило з мішком тенденція пристосовувати мову до видуманого правопису, дати не так правописні правила, як далеко більше зреформувати письменську (літературну) українську мову. Тим переступила ця правописна реформа свої розумні межі і сягнула в область граматики. З того очивидячки мусів вийти конфлікт. І не можна дивувати ся, що ця реформа не могла принятися. Наукове тов. ім. Шевченка у Львові поробило зміни, управа школ у Польщі знов інші зміни, газети і часописи мають, майже кожна, свій правопис. І всі відчувають, що теперішній стан нездоровий. Всі відчувають потребу заведення ладу, потребу нової реформи. І в мене є повне порозуміння для постанови Ради Народних Комісарів, для її бажань і змагань, вийти з хаосу, положити кінець анархії, завести лад.

ІІ. Як завести лад? Думаю, що тут треба послугуватися своїм і чужим досвідом, треба послугуватися методами як найліпше випробованими в цілому світі, а нічого не робити нагалай-набалай, от щоб тільки щось було зроблено.

Перш за все треба мати на увазі, що правописні реформи ніде на світі не робляться так часто, як у нас. Правопис—це така річ, що потребує великого спокою і довгого часу, щоб з одного боку він, якщо його менше більше загально принято, міг ужити ся, а щоб з другого боку можна за той час спостерегти, де і в чим показується потреба направи. Тут досвіди педагогів річ дуже важна. А як дійсно покажеться потреба реформи або якоїнебудь зміни, то підготовляється вона довший час публичною дискусією фаховців. Через публичну фахову дискусію мусить вона вповні дозріти до вирішення і аж тоді, коли ця дискусія вичерпається, авторитетний в таких справах орган вирішує справу для всіх обовязково.

Така публична дискусія ведеться зараз дуже спокійно вже кілька років фаховцями про реформу чеського правопису в видаваному чеською академією наук часописі, присвяченому живій чеській письменській мові „Naše řeč“ (польська академія наук в Кракові видає подібний часопис „Język polski“).

Публичної дискусії у нас не було або була дуже слаба, тай то не так до самої реформи. Я маю тут на умі Дм. Николишина „Недостачі української письменницької мови“, Коломия 1923, і Домбровського критику на Огієнків правопис в Учителі, Львів 1925.

В хаосі, спричиненім головно Огієнковим правописом, річ не тільки не дозріла до вирішення, не вяснила ся, але ще більше замотала ся, по-плутала ся, затемнила ся.

Думаю отже, що, нім приступити до якоїнебудь спроби нового вирішення правописного питання, треба би перш за все дати почин до широкої публичної дискусії всіх фаховців, зн. усіх учителів української мови про всі питання правописні і так довго чекати з вирішенням, аж дискусія вичерпається і нею все так підготовить ся, що вирішення буде легке і для всіх ясне і зрозуміле. Тільки в тім лежить запорука, що такий правопис буде загально принятий, а з реформи не вийде нової шкоди, не вийде нічого такого, що хаос і анархію могло б ще збільшити.

ІІІ. Одностайний принцип. Запорукою успіху правописної реформи може бути тільки, коли в ній буде строго переведений один, одностайний принцип. Такий один, одностайний принцип не дасться спекулятивно придумати, вигадати. Він мусить сам собою випливати із граматики української мови, т. зн. із найдокладнішого знання мови, її звуко-вої системи, форемної і словотворної будови, розуміється ся, і історичного розвитку цієї системи і будови, із розвитку нової письменської чи там літературної мови, напрямів і тенденцій її консолідації з увагою такоже на говори і т. д. і т. д.

Але мусимо з болем серця сконстатувати, що ми властиво широкого, як найширшого, як найдокладнішого підкладу до установлення такого принципу не маємо і довгий час ще не мати мем. Бо де є ті монографії про мову автентичну—не самовільно підправлену видавцями або корректорами після своєї уподоби—Котляревського, Квітки-Основяненка, Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Драгоманова, Нечуя-Левицького, Руданського, Старицького, Грінченка, Кониського, Коцюбинського, Лесі Українки, Олеся і т. д., але також і Маркіяна Шашкевича, Федьковича, Франка, Барвінського, Стефаника, Маковея, Кобилянської і т. д.??. Бо ж прецінь і Наддністрянці дуже богато причинили ся до вибудування новітньої письменської української мови. Це байка, яких у справах мови богато у нас, що в основу новітньої української літературної мови лягло полтавсько-київське наріччя та що нібито цього наріччя треба тримати ся, щоб по літературному писати. Над українською літературною мовою богато попрацювали не тільки Полтавці і Києвляни, але і Слобожанці і Волинці і Подоляни і Кубанці, а також і Галичани, а навіть і Буковинці. Кожний хоч трохи визначніший письменник вніс до неї щось свого рідного, щось з мови рідної сторони, що всюди читалося і несъвідомо приймалося письменниками з інших сторін соборної України. В українській літературній мові є значний осад усіх українських наріч. І як доси не йшло в ній усе по полтавсько-київській рецепті, так і далі все буде залежати від талановитості і плодовитості українських письменників і їхньої найріднішої мови, мови їхньої рідної сторони, так що в залежності від того напрям і тенденція дальншого її розвитку може нараз пересунутися так само і на Волинь або на Кубань, на Поділля або і до Галичини, як це вже нераз бувало, так що „малоросси“ на Україні нарікали на „какое-то галицкое наречие, непонятное настоящему малороссу“. Нехай тільки зявиться у нас якийсь другий геніяльний Шевченко, а ще ліпше свій не менше геніяльний, але також такий плодовитий повістяр, як от Крашевський або Сенкевич у польській літературі, з близкучим, знамено стилізованим народнім кольором мови, от і переконається, що він надасть нашій письменській мові новий напрям, а саме напрям своєї вузької рідної сторони. На наше щастя українська літературна мова виросла з живої народної мови і ще й тепер її держиться. Цього природного джерела її обнови, її повної живучості і съвіжості ми ніяким чином не повинні якоюнебудь насильною реформою затикати.

Не забуваймо також, що в нас у одного і того-ж письменника треба відріжняти фази розвитку його письменської мови. Бо і це така сама байка, як богато інших, що у нас літературна мова зовсім вже усталена, зовсім готова. Ні і ще раз ні, хоч може декому це прикро слухати. Вона все таки щойно творить ся, консолідується ся, перебуває навіть дитячі недуги, якраз тепер навіть у горячковім стані, особливо на Наддніпрянщині. І цьому нема що дивувати ся. Нові потреби державного життя, яких Україна доси не знала, ставляють для української мови нові завдання, до яких вона не доросла, бо доси не мала нагоди на цих чужих для себе ділянках публичного життя в повній силі розвинутися. Крім того люди, які мають переводити ці нові завдання, майже на кожному кроці стрічають величезні труднощі, бо вийшовши з чужих шкіл, стоячи під впливом чужої мови і не в силі ще злагнути духа української мови, не завсіди вповні опановують її так, щоб у кожному разі могли дати собі раду. Потішаймо ся тим, що такі труднощі мусіли всі письменські мови перебувати при поширюванню обсягу свого діяння. Будьмо терпеливі і маймо повну надію, що труднощі переможемо, а нові покоління безперечно все приведуть легко до ладу.

При тім не сьмімо також спускати з ока, що письменська наша мова повинна бути в сеукраїнська. Не можна нам обмежувати ся тілько на полтавсько-київську мову, бо-ж не дадуть ся викинути з української літератури твори Франка ані навіть Мих. Грушевського, хоч це ясно як на долоні, що на творах Мих. Грушевського витиснула свою печатку мова його довголітнього галицького (спеціально львівського) окруження.

Я навмисно і з найбільшим притиском підкresлюю повну єдність і всеукраїнськість нашої письменської мови, бо з найбільшим здивованням вичитав я в виданнях єдиної всеукраїнської академії наук з 1924-го р. погляд Кримського, що будім-то „стало ясним для всіх, що не зважаючи на одність імення „українська мова“, фактично існує не одна, але дві різні літературні мови: українсько-австрійська та українсько-російська“, що будім-то Літературно-Науковий Вістник, „що його проф. Грушівський переніс був зі Львова до Київа, не тільки що не вініс літературного об'єднання й однодушності поміж російськими українцями та галичанами, бо навпаки він зробився в очах широкої, середньої української публіки чужоїдним нарістом, надокучливим паразитом та й тільки загострив непорозуміння“. Ще більше здивовання викликала в мене замітка Кримського про „30-річний полон вавилонський“, в якому ніби-то була українська мова в роках 1876—1906 у Львові! (Гл. Нариси з історії укр. мови, стр. 119—121). Велике непорозуміння. Признаю ся, що аж страшно зробило ся мені—чути таке з уст Кримського та читати таке в виданнях всеукраїнської академії наук. Для мене це річ зовсім не зрозуміла.

Супроти того мушу рішучо висловити своє найглибше переконання, що нема в Українців двох різних літературних мов, а є тільки одна, єдина літературна мова. Правда, нам треба добре освідомити ся з фактом загальної неготовості, неусталеності нашої літературної мови, всеї докупи—здається ся цей факт добре відчував Кримський, тільки він найшов у Кримського зовсім невідповідний вираз; треба також добре освідомити ся з другим фактом як наслідком того дійсного стану, що і правопис цеї ще не зовсім готової і не зовсім усталеної літературної мови не може ще з природи річи бути готовим і усталеним.

З того виходить, що як у граматиці, навіть нормативній, так само і в правописних правилах мусить з конечності тимчасом полишати ся більша свобода і воля, бо строго нормувати річі самі собою ще

не в нормовані не дастъ ся — хиба насильством. Але і насильство в тім разі нічого не вдіє, бо дух фізичною силою спутати не дастъ ся, тільки духом. Отже нічого не поможе — треба того духа, духа української літературної мови як найдокладніше пізнати і до нього і в правописних правилах пристосувати ся, бо ще раз повтаряю: правопис для мови, а не мова для правопису.

Таким чином установили ми основний одностайний принцип для правопису.

IV. Взаємини між правописом і граматикою. Найбільша хиба всяких наших правописних реформ у останніх часах лежить у тім, що вони намагають ся реформувати не так правопис, як влаштіво літературну мову. Вони не розріжняють добре, що належить до мови, до граматики, а що до правопису. Їх правописні правила виглядають немов скорочені граматики і навчають, як ніби-то треба би писати закінчення всяких граматичних форм і т. п. Правописні книжечки мають немов заступити граматику, а наука граматики має звести ся на нїнаць.

Річ ясна, що це в своїй зasadі становище фальшиве і не може вдержати ся. Крайня пора, щоб усі правописні реформатори освідомилися з тим, що саме належить до правопису, а що до граматики, і навчилися ся це добре відріжняти і розділювати.

Граматика української мови, граматика шкільна, більше або менше нормативна, повинна представити нам цювітню нашу літературну мову, яка нашла вираз у творах наших письменників, в її цілості так, щоби в ній кожен міг найти пояснення чи то тих звукових змін, чи то форм, чи словотворів, чи синтаксичних сполучень, з якими може зустрінутися при читанні цих творів. Річ ясна, що в нашій такій граматиці повинні бути наведені форми него і нього, жите і життя, жitem і життям, коневи і коневі, печі і пекти, робить і робе, прошу і просю, сердечний і сердешний і т. д. і т. д., бо вони фактично в письменській нашій мові подибуються і одним махом не дадуться усунути. Вони дійсно є і тут нічого не поможе, як тільки цей факт сконстатувати і при тім зазначити — чи в парадигмах, чи іншим способом — що і з яких причин уважається звичайною, загальнозважаною формою. Але і тут граматика повинна поступати дуже обережно, щоб нічим не спиняти дальншого природного розвитку літературної мови. Маймо перед очима, що навіть і нормативна граматика не має на меті давати напрям дальншому розвиткови літературної мови; її завдання — констатувати факти і із фактів робити тільки логічні, фактичні висновки.

Нехай що наша літературна мова ще не зовсім готова, не зовсім усталена, але вона все таки має вже свою історію, яку повинні ми старатися пізнати і її шанувати. А вже-ж ми як культурні люди не съміємо її нехтувати.

Але літературна мова це не тільки мова писана або друкована, це також і та мова, що нею письменні люди говорять або повинні говорити. Її чути в театрі, в проповідях у церкві, в промовах на вічах і в парламенті. Нею говорять учителі в школах при навчанню всяких предметів, читають ся виклади, виголошують ся твори письменників і т. д. Знаність і вимова тої літературної мови річ дуже важна в граматиці і вона мусить ту ю вимову також вірно представити. Це безпereчно не менше важне завдання граматики, ніж представлення граматичних форм. Ба, воно тим важніше в нас, що обставини нашого культурного життя так некорисно доси складали ся, що в нас нераз нпр. грають у театрі артисти, рідна і розговірна мова яких не є українська і

українська вимова у них покалічена. Таке буває ще і в інших ділянках культурного життя, навіть на університетських катедрах, відки у всіх інших народів звичайно лунає найчистіше рідне літературне слово.—Все те належить до граматики. Вона повинна нам представити як найдокладніше звуки української мови і їх звичайні зміни. Без того неможливо встановити правописних правил.

Бо правопис має тільки одно, однією завдання навчити докладно,

1) якими знаками означають ся звуки української мови,

2) в яких разах вазначається в письмі походження слів, отже пишеться не зовсім так, як говорить ся, пишеться, як то кажуть, етимологічно, а не чисто фонетично. Це є властиво головний предмет правописних правил. З того виділюють ся ще

3) окремі правила, як писати чужі слова, хоч властиво це виходить ясно з обох перших правил.

4) Не дотиркають ся звуки мови, але споюють ся з правописними правилами ще деякі інші правила, які принялися між письменниками, як напр. коли писати великі початкові букви, як ділити слова, як їх скорочувати, коли і які слова пишуться деколи прикупі, і правила про вживання знаків переписання. От і все. Більш нічого не належить до правопису. Все інше належить до граматики.

Враз з новітньою українською літературною мовою розвивався і правопис, і при якійнебудь правописній реформі треба нам завсіди мати перед очима, якими шляхами йшов його розвиток, в чим він коли недомагав, коли і чим у нім найшло вираз краще пізнання істоти наших звуків, нашої звукової системи. І тут навіть не досить буде обмежити ся на те, щоб прослідити розвиток правопису в 19-му в. Треба сягнути і до 18-го та 17-го в., бо тоді писалося майже по народному. Це особливо потрібно з огляду на вимову і писання чужих слів. Бо український народ не сьогоднішній, і не можна починати такої речі від „ярижки“ або навіть таки тільки від себе або від часу, коли хтось почав писати по українськи.

При чужих словах треба ще крім того звертати пильну увагу на те, коли і з якої мови український народ їх перейняв, бо від того залежить їх вимова. Всі чужі слова не дають ся набити на одно правописне копіто.

З такого огляду виринає ясно наверху

1) що Українці майже без виїмки послугувалися в письмі і в друку гражданкою,

2) що з деякими знаками цього письма звязують Українці з давен-давна зовсім певні з своїх звуками,

3) що деякі знаки уживають ся також з давендавна як до обставин в ріжному звуковому значенню,

4) що приняла ся загально одна засада, про яку можемо рішучо сказати, що вона вживається і закорінила ся в українському правописі, це-то засада фонетична—пиши, як говориш, яку можна б докладніше сформулювати: пиши, як правильно говориш!

Це добутки вжитого в нас правописного звичаю—а в правописі звичка має дуже важке слово—їх мусимо приняти, від них не можна і нема найменьшої причини відступати, бо інакше спричинив би ся тим великий заколот. Ці справи отже для нас вирішені. З ними мусимо лічити ся як з фактами.

Таким чином правописні питання, про які можна говорити і в добром порозумінню їх вирішувати, дають ся значно обмежити. А щоби добре

вирішити ці питання, не съміємо ніколи спускати з ока, що правопис мусить основувати ся на граматиці, бути вислідом сконстатованого в граматиці звукового засобу, сконстатованих звукових законів літературної мови, її форм і т. д.

Я не перечу, що при вирішуванню правописних правил може показати ся потреба, задержати якийсь глибоко закорінений звичай писання, хоч він і противить ся граматичним сконстатуванням. У такім разі враз з правописними правилами треба би подавати і ортоепічні правила. Але ж бо який то такий ортографічний звичай у нас так дуже глибоко закорінiv ся, щоб на нього звертати якунебудь увагу? Тай який звичай міг загально закорінити ся глибоко у народу—скажім по щирості—у народу анальфабетів?—На Україні—ледві зродив ся свій розумний правопис „кулішівка“, небавом після того влада заборонила її вживати, а силоміць накинула „ярижку“. В Галичині і на Буковині можна-б з деяким більшим правом говорити про правописний звичай, бо тут українська мова мала повні права в публичному життю. Але якраз тут 1893-го р. вдало ся завести фонетичний правопис і в школах і таким чином причинити ся до загального визнання фонетичного принципу в українському правописі. Давні „съятощі“ Ѻ, ы, ѿ, хоч мали велику підпору в церковній мові, мусіли пасті жертвою розумному принципови нового культурного життя. Яких 25 літ загального вживання фонетичного правопису в Галичині і на Буковині це однак не такий час, щоб якесь правописне правило так глибоко могло закорінити ся.

Лишається ся одні лихо—закорінений чужий, в чужій мові зовсім оправданий, правописний звичай, який де в чім спиняє природний розвиток українського правопису, опертий, як уже сказано, на докладному пізнанні української звукової системи. Кому на тім залежить, щоби українська літературна мова одержала свій справдішній, її вповні відповідний український правопис, той перш усього мусить прикладти усіх старань до того, щоб увільнити український правопис від занесених із чужих правописів чужих, українській мові невідповідних звичок. Українська мова, здобувши собі право державності і повну свободу розвитку, не може далі показувати ся в съвіті „в латації свитині“. Вона мусить нарешті вбрати ся в свою рідну, гарну, на неї шиту і добре приспособану одежду. На перепоні до того стоїть отже тільки декілька спірних правописних питань, так що щла ТИМЧАСОВА правописна реформа зводиться таким чином до того, щоб настало добре порозуміння в цих кількох питаннях.

V. Спірні правописні питання. Бажаючи на основі цих загальних міркувань приступити зараз до порозуміння і до вирішення цих спірних питань, мусимо навязати нитку там, де вона перервала ся.

В 1914-му р. було вже близько до такого порозуміння, як це видко із моєї в Українській Хаті в Києві друкованої розвідки „Правописні непорозуміння“. Не маю її зараз під рукою, але думаю, що Державна Комісія могла-б найліпше розпочати свою працю тим, щоб з одного боку на підставі названої моєї розвідки, але також і свого власного досвіду вибирала всі спірні правописні питання, а потім одно по другім з тою щирою думкою, щоб конечно дійти до порозуміння, щоб нарешті дати хочби почин до обеднання на цім полі всеї України, а ніяким чином не спричинити якого нового розеднання, як найсумлініше розібрала, і маючи на умі і на серці величну культурну користь, яка з того вийшла-б для українського народу, ТИМЧАСОВО вирішила.

Цих спірних правописних питань не так дуже богато і при добрій волі могли-б вони вже зараз, нехай і тимчасово, в добром порозумінню і в добром зрозумінню ваги такого кроку бути полагоджені.

Приглянемося бодай деяким з них зближка, але перш усього провірмо і установім як найдокладніше звукову вартість уживаних у нас письменних знаків (як це зроблено в моїй шкільній граматиці на стр. 160—162 і 5—9). Це буде наша операційна база.

1. Здається, що вже не найдеться нікого, хто ще став би в обороні писання: п'ять, п'ятниця, в'язи, в'юн, б'є, тім'я, м'ясо... з апострофом, але святий, цвях, звязок і т. п. чомусь без апострофа, то знов пір'я з апострофом, але чомусь без апострофа рябий, рясний, бо йому можна-б відсіпівати за те вічну пам'ять уже без апострофа. Отже думаю, що в цій точці буде зовсім легка повна згода, щоб апостроф із наших правописних правил як зовсім зливий зник. Колись і я (в першому виданні граматики) уживав апострофа з обмеженням на такі випадки, як об'їхати, з'їсти і т. п. Але практика шкільна показала, що і тут апостроф зовсім непотрібний, бо ніхто з Українців не в силі прочитати бю, бє, бля, бї інакше як тільки як біу, біе, біа, бії; ря інакше як рїа... А що тичить ся таких писань, як з'їсти, то зовсім нема причини побоюватися, щоб хтось так написане слово не по українськи вимовив; чи він вимовляти ме з'їсти, чи з'їсти — все буде по українськи.

2. Геть уся Україна говорить с'віт, съміх, цъвіт і т. п. з м'яким съ — це півторджує виразно і академичний правопис у т. б.ї. Всій до-кладно відріжняють у вимові съвіт від свій, всі говорять також съвятий, ба нарічово навіть съватий; але очивидячки тільки тому, що по російськи пишеться на тому місці — але так там і говориться! — світ з твердим с, то і у нас кажуть писати світ без б. Але хто:

- а) має перед очима одиноку розумну засаду нашого правопису: пиши, як говориш,
- б) хто має перед очима, яку відмінну звукову вартість має с і съ, ц і цъ і т. д.,
- в) хто пише зовсім правильно український руський... сядьте, будьмо... — той мусить прямо з конечності, якої вимагає послідовність, писати також съвіт, съвятий і т. д.

Ніяким чином не можна писання світ виправдувати б-им правилом академичного правопису: „Приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але б після нього не пишеться“, бо звук *n*, *b*, *v*, *m* в українській мові ніколи не є м'якими, хиба десь у говірках, які очивидячки стоять під впливом білоруської або російської мови (порів. О. Курило: До характеристики і процесуmonoфтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків). Українське *n*, *b*, *v*, *m* у пісок, білий, вітер, міх рішучо не можна називати м'яким у тому зміслі, як це вчить фонетика про ці звуки в російській мові на цім місці. Ці звуки і перед і у нас зовсім так і самі як у чеськім, сербохорватськім, в'єтнамських і романських мовах, і жаден фонетик не називає їх тут м'якими. То-ж коли ми загально констатуємо в повній згоді з дійсним станом річи, що вся Україна вимовляє съвіт, треба нам конечно так таки і писати, бо вимови написаного світ як съвіт ніяк не можемо підтягнути під якенебудь українське правописне правило, хиба що прямо скажемо, що пишемо ці слова з твердим с тому, бо в російській мові стоїть на цім місці с, а не съ. Але-ж бо це не відповідає нашій звуковій системі. Тай яка розумна причина противити ся, щоб ця загальна українська вимова найшла вираз в українському правописі? — Ніяка. Навіть Білоруси виявили в своєму правописі більше послідовності. Не вже-ж не могли-б ми завести тут ладу? Та-ж нічого не стоїть тут на перепоні.

Не можу не згадати ще одного мотиву на те, як дуже повинно нам

залежати на тому, щоб ми нашим правописом перед усім вірно представили нашу мову. Тут на чужині в зносинах з чужомовними слявістами маю я нагоду часто сконстатувати, що українську мову читають не так, як треба, і очивидячки виходить з того фальшивий погляд на звукову систему української мови, фальшивий образ української мови в науді взагалі. Так, треба було аж сперечати ся з чужими, але навіть з Українцями, щоб їх переконати, що світ — яке писання немов силує кожного фальшиво читати — вимовляється в нас з мягким *св*. Це відноситься такоже до занехаяння ріжниці між *i* і *ї*.

З. В вимові відріжняємо докладно стіна і стій або стіл, ніс (несли) і ніс (носа) і т. д., але писати кажуть однаково так само стіна як стій — хоч тут *ст* тверде, там *ст* мягкое. Чому тої ріжниці не вазначувати в письмі? Яка на це розумна причина, ставити ся в розріз з історією української мови та її теперішнім звуковим складом? Чи це не смішно, що Ганцов, щоби показати, що ціла Чернігівщина, північна Полтавщина, трохи не вся Київщина, далі Волинь, Підлясся — ну, додаймо ще до того: переважна частина Галичини, Прикарпатська Русь говорять богаті з твердим *т* перед *i*, мусить покликувати ся аж на вимову чеського *tu*, щоб навчити Українців правильно читати і вимовляти? — Якраз це найліпший доказ на те, як зовсім оправдано і доконечно потрібно в українській мові і очивидячки і в правописі робити ріжницю між *i*, яке не мягчить попереду її шелестівки, і *ї*, яке її мягчить. На закид, що нібіто більшість українських говорів не відріжняє — назвім його так тимчасом — твердого і мягкого *i*, т. з. такого, що мягчить попереду її шелестівки *т*, *ð*, *с*, *з*, *ц*, *л*, *н* (бо тільки ці шелестівки в українській мові можуть мягчити ся і бути твердими, всі інші є тільки тверді), і такого, що їх не мягчить, бо в тих говорах кожне *i* мягчить попереду її шелестівку, відповідаю, що ця більшість українських говорів якраз у цім напрямі ще не розслідена, а тим то і не може бути докладно сконстатовано, чи ця більшість є дійсно більшістю. Але коли-б і так було, то чи не розумніше будо-б полишити тут тим часом волю і свободу, замість односторонньо нормувати щось, чого українська мова фактично ще не нормувала? З другого боку це факт, якого ніхто не може заперечити, що українська мова сама собою в своїй цілості доконечно вимагає, щоб ми в письмі відріжняли змягчені і тверді склади перед *i* без огляду на те, як вони фактично розділені на поодинокі говори. Ніякої шкоди з того вийти не може, а користь була-б ще і така, що за якийсь час показало-б ся ясніше, в якому напрямі покласти норму. Я промовляю за таким тим часовим вирішенням цього питання ще і з тої причини, що українська система звукова вимагає, щоб відріжняти і в письмі *i* в двоякому значенні — для *її* і *ї* так само, як відріжняємо це при *я*, *є*, *ю*, які означають у нас *їа*, *їе*, *їу* і *їа*, *їе*, *їу*. Зваживши основну засаду нашого правопису: пиши, як говориш, і установивши звукову вартість для *i* і *ї* в поданому тут змислі, можна сформулювати правописне правило про цю річ напр. так:

На стр. 161, т. 6 моєї шкільної граматики, де йде наука про писання знаків *я*, *є*, *ї*, *ю*, можна-б пропустити на цім місці *ї* враз з належними прикладами, а говорити тільки про *я*, *є*, *ю*. Аж провівши правило про *я*, *є*, *ю*, можна-б на стр. 162-їй після „нюхати“ додати більш менш такий уступ:

„В повній згоді з цим правилом пишуть такоже *дї*, *тї*, *бозї*, *сїяти* (сію), *оцї*, *лїд*, *нїс* (несла), щоби таким чином було виразно заражене змягчення шелестівок *ð*, *t*, *z*, *c*, *ts*, *l*, *n* перед *i*, і щоб таким писанням зазначити ріжницю між дім (дому), тік (току), зі мною, сіль

(соли), Ціцерон, лій (лою), ніс (нос), богаті..., де шелестівки перед і правильно і звичайно вимовляють ся твердо. Інші знов чи то для вигоди, чи тому пишуть однаково дідідім, тіло і тік і т. д. з поєдинчим і, бо у них кожне і мягчать попередуці шелестівки.—Тут повинні ми тимчасом придержувати ся основного правила українського правопису: пиши, як говориш, при чому треба звертати увагу на те, що і є знаком для такого і, яке не мягчить попередутої шелестівки, і є знаком для такого і, яке її мягчить“.

Це було-б річеве вирішення питання.

4. Мушу тут спинити ся ще на писанню ся з дієсловом прикупі. Таке писання

a) історією української мови не оправдане, яка показує, що

b) ся могло в давнині, ба і тепер може в bogatyoх українських го-вірках стояти також і перед дієсловом (в Котляревського Енеїді витатеться ся Юнона з Еолом: „Здоров, Еоле, пане свату, ой як ся маеш, як живеш?“); насмівати ся з того не можна, бо це сконстатований мовний факт (порів. Сімовича граматику стр. 347).

в) Хоть як строго придережують ся письменники правила, щоб не відділяти ся від дієслова, то я переконав ся, що в устній розмові і у Наддніпрянців нераз умовна частиця би (-б) всувається між дієсловом і ся, напр. хотіло-б ся. Що так звичайно говорить велика частина Українців, цього ніхто не заперечить. Заборонити так говорити і писати ані граматика ані правопис не в силі. І нема найменьшої потреби ані причини цього заборонювати. Але цей сконстатований мовний факт мусить нам бути доказом, що

г) українське чуття мови виразно відділює ся від дієслова.

Писання заіменника ся вкупі з дієсловом приняло ся в нас очивидчики з російського правопису, де цей спосіб писання мовою вповні оправданий. Але він противний духови української мови і вносить навіть заколот у нашу ясну і прозору правописну систему, вимагаючи в академичному правописі аж трох правил (26, 27 і 28), які ставлять ся в суперечність з іншими правописними правилами. Бо коли в 6-ім правилі академичного правопису постановляється ся, що „приголосний звук перед м'яким приголосним сам стає м'яким, але в після нього не ставимо“, то писання проситься... судяться з уставленим в противітві ся цему загальному правилу. Але ще й інші труднощі оминули-б ми постановою, щоб ся писати окремо. Тоді нікому не впаде на думку писати водися або водися, судиця або судиця... замість водиш ся, судить ся... і таким чином форми дієсловові збережуться в своїм правильним виді. Такі асиміляції в вимові кінцевих звуків одного слова до початкових звуків наступного слова річ в українській мові звичайна і повинна бути обговорена в граматиці. Розуміється ся—зовсім загально, а не тільки з огляду на наведені дієсловові форми.

5. Постанову 7-го правила: „перед ширлячими и не м'ягчиться“ уважаю самовільною, не оправданою дійсною українською вимовою. Сама ця постанова показує тільки, що є Українці, які згідно з вимовою пишуть на цім місці в. Властиво-ж ця річ, як і богато інших в академичних правилах (2, 5, 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32), належить до граматики або до словника. Такі питання правописними приписами вирішити не дадуться і доки правописні реформатори скочуть їх усе таки правописними правилами вирішувати, доти не буде у нас одного, єдиного правопису, а боротьба ще більше буде буشعвати.

Я завсіди стояв і зараз стою на становищі соборності, отже і одної,

одностайній літературної мови для соборної України і коли висловлюю тут і обороною свої погляди, то тільки зі становища соборності, яке академична реформа рішучо опустила. Я віддавна працював на цім полі, в найзавзятішій боротьбі перевів одну з найтядших правописних реформ, бо ходило при тім о зміні псевдоетимологічного на фонетичний принцип. Як усі три видання моєї шкільної граматики показують, старався я завсіди до всяких вимог середньошкільних педагогів пристосувати ся. В першому виданню мусів я поробити досить богато уступок галицькому становищу—тоді головна річ була переперти перед усім сам фонетичний принцип, отже не можна мені було бороти ся за подробиці. Але потім—як показують правописні, ба не тільки правописні, але і граматичні правила в 3-ім виданні моєї шкільної граматики—чимраз більше і більше умів я завсіди—і то не без боротьби—переводити думку соборності, яка дозріла аж до моого поклику в 1914-му р. в Українській Хаті—занести лад. Я і тепер, обстоюючи своє переконання, шукаю порозуміння. Бо порозуміння мусить прийти. Найлекше воно вже тепер дастися досягнути на вказанім мною шляху.

Головна річ—відділити граматику від правопису, а в правописних правилах перевести одиноку розумну засаду: пиши, як правильно говориш!

Визнаючи за Радою Народніх Комісарів не тільки право, але і обовязок до полагодження правописного питання—особливо з огляду на школу, висловлюю тут свою повну надію, що Державна Комісія в повнім почуттю великої відповідальності перед соборною Україною найде найліпший спосіб, як його тимчасом на користь українського народу як найліпше вирішити.

Д-р Степан Смаль-Стоцький.

Прага, дня 4-го грудня 1925.

З М І С Т

СТОР.

Аркадій Лященко, Сага про Олафа Тріггвасона ї літописне оповідання про Ольгу.	3
Вячеслав Ржіга, Гармонія мови „Слова о полку Ігоревім“	24
Акад. Олексій Нєвицький, Кафа (з ілюстраціями)	35
Петро Бузук, Кілька уваг до питання про молдавсько-українські вносини	40
Акад. Михайло Грушевський, Ганебний пам'яти	46

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХІХ І ПОЧАТКІВ ХХ СТ:

Борис Луговський, Соціальна сатира з ярмаркового старечого репертуару	51
Данило Щербаківський, Малюнки Дж. Джемса з його подорожі по Україні (з ілюстраціями)	54
Олександр Рябінін-Скляревський, Українські пісні Якова Стефановича	62
Євгений Буда, До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років Іван Трезвінський, один з „193-х“	63
Ігнат Жигецький, Перші роки „Київської Старини“ та М. І. Костомаров	97
Сильвестр Глушко, Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова	120
Акад. Гудинський, Критика „Правди“ за рік 1874-й	134

ІТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Я. Лепченко, П. Тутковський, Краєвиди України в звязку з її природою і людністю, 1924 р., 136 ст.	139
Е. Тимченко, I. Baudouin de Courtenay, Kilka ogólników o objektynie i subiektywniej odrębności „Ukrainy“, 1925	140
М. Грушевський, H. T. Czeshire, The great Tartar Invasion of Europa, 1926	141
П. Клименко, Н. П. Оттокарь, Опыты по истории французскихъ городовъ въ средніе вѣка, т. I 1919	142
О. Грушевський, В А. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України въ XVII—XVIII вв., том I, 1924—1926	144
І. Єремін, Вол. Резанов, Драма Українська. Вип. I і III, 1926	146
Ів. Шітківський, Шевченко й княжна Репніна 1925	149
С. Козуб, М. Коцюбинський, Вибрані твори. Редакція та вступна стаття Ан. Лебедя, 1926 р.	150
М. Грушевський, Ювілейний Збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові у п'ятидесятиліття основання 1873 — 1923. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, том CXXXVIII—CXLIII. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка, у Львові, ч. 67—8, 1926	155
К. Харлампович, Працы Беларусскага Дзяржаўнага Університету у Менску, № 1—7, 1921—2	159

ХРОНІКА:

Науково-Дослідча Катедра Історії України в Київі. Звідомлення за рік 1925/6	161
Архівна справа на Чернігівщині	167
В справі ювілей Драгоманова	169
Матеріали до Драгоманівської бібліографії Всесвітньої бібліотеки України	170
Італійський голос про нову районізацію України	177
„Кінець української деревляної архітектури в Східній Словаччині і на Підкарпаттю“ под M. Жуковська.	179
Д-р Степан Смаль-Стоцький, Правописна справа	180

